

1

КИЇВ-1982

У КРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Ради народних депутатів республіки на сучасному етапі
- Про стан і перспективи розвитку історичної науки в Латвійській РСР
- Критика буржуазних концепцій політичної системи соціалізму

РЕДАКЦИОНА КОЛЕГІЯ

Ю. Ю. Кондуфор (головний редактор), Ю. В. Бабко, П. Л. Варгатюк, В. К. Василенко, О. Ю. Гаврилюк (заст. головного редактора), П. М. Калениченко, А. Ф. Кізченко, М. В. Коваль (заст. головного редактора), М. Ф. Котляр, В. В. Кузьменко, М. Н. Лещенко, І. М. Мельникова, Л. П. Нагорна, А. В. Санцевич, Ф. П. Шевченко, А. М. Шлепакова, П. М. Шморгун.

Відповідальний секретар редакції Г. Я. Туранська

Адреса редакції

252001, Київ-1, вул. Кірова, 4.

Телефон 29-62-34.

Художній редактор *Б. В. Сушко*

Технічний редактор *Л. М. Кравченко*

Коректор *П. О. Пляшков*

Здано до набору 04.12.81. Підп. до друку 13.01.82. БФ 46614. Формат 70×108/16. Вис. друк. Ум. друк. арк. 14,0. Ум. фарбо-відб. 14,5. Обл. вид. арк. 16,48. Тираж 3155 пр. Зам. К-134

Видавництво «Наукова думка», 252601, Київ, МСП, Реліна, 3
Журнальне виробництво РВО «Поліграфкнига», 252030, Київ-30, Леніна, 19

«УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ», № 1 (250), 1982, январь. (На украинском языке).
Научный журнал Института истории Академии наук Украинской ССР, Института истории партии при ЦК Компартии Украины — филиала Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. Основан в 1957 г. Выходит 12 раз в год. Адрес редакции: 252001, Киев-1, ул. Кирова, 4.
Журнальное производство РПО «Поліграфкнига»

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 1 (250)

СІЧЕНЬ

1982

Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР,
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ПРИ ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

КИЇВ

«НАУКОВА ДУМКА»

З М І С Т

СТАТТІ

XXVI з'їзд КПРС. Актуальні проблеми комуністичного будівництва

Шевченко В. С. Ради народних депутатів республіки на сучасному етапі 5

Наукове життя в братніх республіках СРСР

Бірон А. К. (Рига). Про стан і перспективи розвитку історичної науки в Латвійській РСР 19

Проти буржуазної фальсифікації історії

Савельєв В. Л. Критика буржуазних концепцій політичної системи соціалізму 27

ПОВІДОМЛЕННЯ

Питання розвитку радянського суспільства періоду зрілого соціалізму

Рудик П. А. (Чернівці). Зростання і зміцнення рядів КПРС на сучасному етапі 38

Горбенко Л. Л. (Кривий Ріг). Партійне керівництво розвитком соцзмагання сільських трудівників України (1966—1970 рр.) 49

До 1500-річчя Києва

Тимченко Ж. П. Участь жінок-робітниць Києва у революційній боротьбі (березень 1917 р. — січень 1918 р.) 57

Ричка В. М. Про формування Київської землі (X—перша половина XI ст.) 66

Стеланович Є. П. З історії вищої спеціальної освіти на Україні 72

Т Р И Б У Н А М О Л О Д О Г О А В Т О Р А

Демочко В. К. (Чернівці). Роль телебачення і радіомовлення у пропаганді ідей дружби народів СРСР (1971—1975 рр.) 80

Гребцова І. С. (Одеса). Селянське питання на сторінках преси України в період першої революційної ситуації 85

НА ДОПОМОГУ ПРОПАГАНДИСТАМ І СЛУХАЧАМ СИСТЕМИ МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКОЇ ОСВІТИ

Консультації з курсу «Історичний досвід КПРС»

Гаврилюк О. Ю., Скорунський А. В. (Чернівці). Роль Комуністичної партії в організації захисту завоювань соціалістичної революції від зовнішньої і внутрішньої контрреволюції 93

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

Петренко В. І. (Донецьк). Використання екрапних і звукових посібників при вивченні питань культури і мистецтва на уроках історії СРСР у 7 класі 104

НАШ КАЛЕНДАР

Рябцев В. П. Славна сторінка історії партії (До 70-річчя VI (Празької) Всеросійської конференції РСДРП)	110
Бабко Ю. В. М. О. Скрипник (До 110-річчя з дня народження)	114
Зінченко Ю. І. Участь І. Г. Якубовського в боях за визволення України від фашистських загарбників (До 70-річчя з дня народження)	119

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Комаренко Н. В. Основні напрями вивчення дружби і співробітництва трудящих Української РСР і Молдавської РСР	121
Харитонов О. І. (Харків). VI (Празька) Всеросійська конференція РСДРП у радянській історичній літературі	128

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Баргатюк П. Л., Кожукало І. П. История рабочих Донбасса	134
Мигаль Б. К. (Харків), Оробінський П. Д. (Харків). Е. А. Бондарев. Руководство Компартии Украины развитием производительных сил сельского хозяйства республики	137
Данилюк Ю. З., Кривоніс В. С. Днепровская гидроэлектростанция имени В. И. Ленина. Сборник документов и материалов	139
Жеребченко І. П. (Донецьк), Каснерович М. К. (Донецьк). В. А. Носков. Улучшение состава и структуры партийных организаций Донбасса. 1921—1925	141
Коваленко О. Б. (Чернігів), Шевченко Ф. П. В. Л. Янин. Новгородская феодальная вотчина: Историко-генеалогическое исследование	142
Сохань П. С., Чернявский Г. И. (Харків). Д. Б. Мельцер. Белоруссия и Болгария: дружба вечная, нерушимая. 681—1981	143
Гончар Б. М. Проблемы историографии Канады	144
Лизогуб Ю. М. (Ровно), Чарських І. Ю. (Донецьк). Е. Я. Виттенберг, В. З. Дробижев. Рабочий класс и профсоюзы СССР: Критика буржуазных и ревизионистских концепций	146
Основні матеріали республіканських міжвідомчих наукових збірників та журналів історичного профілю	148

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Пирожков С. І. Всесоюзна наукова конференція «Історичні традиції духовної культури народів СРСР і сучасна ідеологічна боротьба»	153
Загайний М. В. (Чернівці). Науково-методична конференція по проблемному навчанню у викладанні суспільних наук	154
Сушко О. О. (м. Боярка Київської області). Міжреспубліканська студентська наукова конференція, присвячена 1500-річчю Києва	155
Зінчук Т. Г., Ксьондзик Н. Н. Республіканська конференція молодих учених	155
Щербак В. О. Науково-теоретичний семінар з історії Києва	156
Бухало Г. В. (Ровно). 75-річчя Ровенського краєзнавчого музею	156
Панчук М. І. Захист докторської дисертації С. М. Кланчуком	157
Калениченко С. Б. Захист докторської дисертації П. В. Михайлиною	157
<u>Майя Володимирівна Різницька</u>	158
<u>Михайло Дмитрович Ющенко</u>	158
Нові книги	160

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

XXVI съезд КПСС. Актуальные проблемы коммунистического строительства

Шевченко В. С. Советы народных депутатов республики на современном этапе 5

Научная жизнь в братских республиках СССР

Бирон А. К. (Рига). О состоянии и перспективах развития исторической науки в Латвийской ССР 19

Против буржуазной фальсификации истории

Савельев В. Л. Критика буржуазных концепций политической системы социализма 27

СООБЩЕНИЯ

Вопросы развития советского общества периода зрелого социализма

Рудик П. А. (Черновцы). Рост и укрепление рядов КПСС на современном этапе 38

Горбенко Л. Л. (Кривой Рог). Партийное руководство развитием социализации сельских тружеников Украины (1966—1970 гг.) 49

К 1500-летию Киева

Тимченко Ж. П. Участие женщин-работниц Киева в революционной борьбе (март 1917 г. — январь 1918 г.) 57

Ричка В. М. О формировании Киевской земли (X — первая половина XI в.) . 66

Степанович Е. П. Из истории высшего специального образования на Украине 72

Трибуна молодого автора

Демочко В. К. (Черновцы). Роль телевидения и радиовещания в пропаганде идей дружбы народов СССР (1971—1975 гг.) 80

Гребцова И. С. (Одесса). Крестьянский вопрос на страницах прессы Украины в период первой революционной ситуации 85

В ПОМОЩЬ ПРОПАГАНДИСТАМ И СЛУШАТЕЛЯМ СИСТЕМЫ МАРКСИСТСКО-ЛЕНИНСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Консультации по курсу «Исторический опыт КПСС»

Гаврилюк А. Е., Скорупский А. В. (Черновцы). Роль Коммунистической партии в организации защиты завоеваний социалистической революции от внешней и внутренней контрреволюции 93

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

Петренко В. И. (Донецк). Использование экранных и звуковых пособий при изучении вопросов культуры и искусства на уроках истории СССР в 7 классе 104

НАШ КАЛЕНДАРЬ

Рябцев В. П. Славная страница истории партии (К 70-летию VI (Пражской) Всероссийской конференции РСДРП) 110

Бабко Ю. В. Н. А. Скрипник (К 110-летию с дня рождения) 114

Зинченко Ю. И. Участие И. Г. Якубовского в боях за освобождение Украины от фашистских захватчиков (К 70-летию с дня рождения) 119

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

Комаренко Н. В. Основные направления изучения дружбы и сотрудничества трудящихся Украинской ССР и Молдавской ССР 121

Харитонов А. И. (Харьков). VI (Пражская) Всероссийская конференция РСДРП в советской исторической литературе 128

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Варгатюк П. Л., Кожукало И. П. История рабочих Донбасса 134

Мигаль Б. К. (Харьков), Оробинский П. Д. (Харьков). Е. А. Бондарев. Руководство Компартии Украины развитием производительных сил сельского хозяйства республики 137

Данялюк Ю. З., Крицюнос В. С. Днепровская гидроэлектростанция имени В. И. Ленина. Сборник документов и материалов 139

Жеребченко И. П. (Донецк), Касперович Н. К. (Донецк). В. А. Носков. Улучшение состава и структуры партийных организаций Донбасса. 1921—1925 141

Коваленко А. Б. (<i>Чернигов</i>), Шевченко Ф. П. В. Л. Янин. Новгородская феодальная вотчина: Историко-генеалогическое исследование . . .	142
Сохань П. С., Чернявский Г. И. (<i>Харьков</i>). Д. Б. Мельцер. Белоруссия и Болгария: дружба вечная, нерушимая. 681—1981	143
Гончар Б. М. Проблемы историографии Канады	144
Лизогуб Ю. М. (<i>Ровно</i>), Чарских И. Ю. (<i>Донецк</i>). Е. Я. Виттенберг, В. З. Дробижев. Рабочий класс и профсоюзы СССР: Критика буржуазных и ревизионистских концепций	146
Основные материалы республиканских межведомственных научных сборников и журналов исторического профиля	148

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Прожков С. И. Всесоюзная научная конференция «Исторические традиции духовной культуры народов СССР и современная идеологическая борьба»	153
Загайный Н. В. (<i>Черновцы</i>). Научно-методическая конференция по проблемному обучению в преподавании общественных наук	154
Сушко А. А. (<i>г. Боярка Киевской обл.</i>). Межреспубликанская студенческая научная конференция, посвященная 1500-летию Киева	155
Зишук Т. Г., Ксьондзик Н. Н. Республиканская конференция молодых ученых	155
Щербак В. А. Научно-теоретический семинар по истории Киева	156
Бухало Г. В. (<i>Ровно</i>). 75-летие Ровенского краеведческого музея	156
Папчук М. И. Защита докторской диссертации С. М. Клапчуком	157
Калениченко С. Б. Защита докторской диссертации П. В. Михайлиной	157
<u>Майя Владимировна Резницкая</u>	158
<u>Михаил Дмитриевич Ющенко</u>	158
Новые книги	160

СТАТТІ

XXVI з'їзд КПРС. Актуальні проблеми комуністичного будівництва

В. С. ШЕВЧЕНКО
Заступник Голови Президії Верховної Ради Української РСР

РАДИ НАРОДНИХ ДЕПУТАТІВ РЕСПУБЛІКИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

Вся діяльність нашої соціалістичної країни нерозривно пов'язана з Радами — відкритою і геніально обґрунтованою В. І. Леніним формою державної влади. Через Ради Комуністична партія розв'язувала і розв'язує величні господарські та соціально-культурні завдання, залучає багатомільйонні маси до комуністичного творення, до управління загальнонародною державою.

Покликані до життя в період першої російської революції як органи повстання і зародки нової революційної влади, Ради після перемоги Великого Жовтня пройшли великий досвід диктатури пролетаріату і стали всеохоплюючою організацією народу, втіленням його єдності в умовах розвинутого соціалізму. Нині вони перетворилися на велику школу суспільно-політичної діяльності мільйонів — Ради народних депутатів¹.

Розглядаючи Ради як найвищу форму демократії, як найбільш масові органи, В. І. Ленін відзначав, що це — «...влада, відкрита для всіх, що робить все на очах у маси, доступна масі, що виходить безпосередньо від маси, прямий і безпосередній орган народної маси і її волі»².

Будучи єдиною системою органів державної влади у центрі і на місцях, Ради діють на принципах демократичного централізму, поєднують представницьку й безпосередню демократію, законодавство і управління, виступають як об'єднуючі, координуючі й контролюючі центри державної діяльності, основа всього державного апарату.

«Вся влада в СРСР,— вказується у статті 2 Конституції СРСР,— належить народові.

Народ здійснює державну владу через Ради народних депутатів, які становлять політичну основу СРСР»³. Відповідні положення закріплені й у статті 2 Конституції Української РСР⁴.

Склад Рад народних депутатів яскраво відображає соціальну структуру соціалістичного суспільства, провідну роль у ньому робітничого класу, багатонаціональний характер нашої держави. Нині понад дві третини з більш як двомільйонної армії народних обранців нашої країни — робітники й колгоспники, представники понад 100 національ-

¹ Див.: В. І. Ленін, КПРС про роботу Рад. /Під загальною ред. К. У. Черненко.— К., 1980, с. 3—4.

² Ленін В. І. Перемога кадетів і завдання робітничої партії. — Повне збір. творів, т. 12, с. 297.

³ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1979, с. 6.

⁴ Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки, К., 1979, с. 5.

ностей. Це характерно для кожної союзної республіки, в тому числі й для Української РСР. У складі Верховної Ради УРСР нинішнього, десятого скликання 204 робітники (31,4%), 125 (19,2%) колгоспників. У місцевих Радах республіки робітники та колгоспники становлять нині 72,6%.

Широко представлені в органах державної влади жінки. Їх кількість серед депутатів Верховної Ради СРСР, наприклад, з 1946 по 1980 р. зросла з 277 (20,7%) до 487 (32,5%).

У Конституції Української РСР (статті 31 і 34) зазначається, що громадяни УРСР різних рас і національностей мають рівні права; громадяни інших союзних республік користуються на її території однаковими правами з громадянами Української РСР⁵.

Це конституційне положення неухильно втілюється в життя. Нині депутатами Рад республік є представники більш як 60 національностей і народностей. Українська РСР, як і всі братні союзні республіки, широко представлена у найвищому органі державної влади країни — Верховній Раді Союзу РСР (144 депутати у Раді Союзу і 32 — у Раді Національностей). Все це є переконливим свідченням торжества ленінської національної політики КПРС.

В Основному Законі Української РСР закріплені підсумки історичних звершень українського народу у великій сім'ї народів нашої Батьківщини. «Об'єднання братніх радянських республік в єдину союзну державу — Союз Радянських Соціалістичних Республік примножило сили і можливості народів нашої країни у здійсненні корінних соціально-економічних перетворень, в захисті великих завоювань соціалізму, — говорить у Конституції Української РСР. — Перед трудящими України відкрився простір для бурхливого прогресу в усіх галузях суспільного життя, для небувалого піднесення економіки і розквіту культури. Український народ возз'єднався в єдиній Радянській соціалістичній державі»⁶.

Українська Радянська Соціалістична Республіка є рівноправною складовою частиною Союзу РСР, який уособлює державну єдність радянського народу, згуртовує всі нації і народності країни з метою спільного будівництва комунізму. Комуністична партія виявляє постійне піклування про зміцнення цієї єдності, про вдосконалення всіх сторін суспільних відносин.

Велику увагу дальшому розвитку радянської політичної системи приділив XXVI з'їзд КПРС, який визначив стратегію і тактику комуністичного будівництва на сучасному етапі. У його документах і матеріалах глибоко розроблені питання дальшого розвитку нашої держави й демократії, названої у Звітній доповіді ЦК КПРС з'їздові демократією працюючою, діючою.⁷ Її серцевиною є Ради народних депутатів.

За останні роки, особливо після прийняття нової Конституції нашої країни, істотно зросла роль Рад у розв'язанні політичних, соціально-економічних завдань. Вони посилили увагу до забезпечення комплексності економічного й соціального розвитку на своїй території, стали краще керувати підвідомчим господарством, здійснювати контроль за діяльністю органів управління, додержанням радянського законодавства, поглибили демократичні основи своєї діяльності.

У Звітній доповіді ЦК КПРС XXVI з'їздові партії товариш Л. І. Брежнев зазначав: «Багато цікавого, нового з'явилося у діяльності місцевих Рад. Не знижуючи уваги до питань місцевого господарства, обслуговування населення, вони вносять дедалі більший вклад у забезпечення комплексного характеру економічного і соціального розвит-

⁵ Там же, с. 12—13.

⁶ Там же, с. 3—4.

⁷ Див.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 77.

ку. Дедалі активніше Ради координують і контролюють роботу розташованих на їх території підприємств і організацій»⁸.

Найважливіші напрями діяльності Рад по здійсненню рішень XXVI з'їзду КПРС визначені на засіданні Президії Верховної Ради СРСР 1 квітня 1981 р. Виступаючи на цьому засіданні, Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради Союзу РСР товариш Л. І. Брежнев підкреслив, що з'їзд озброїв партію, всі ланки нашої політичної системи ясною, чіткою програмою. Тепер завдання полягає в тому, щоб наповнити цю програму реальними справами, налагодити, як учив Ленін, міцну і дружну роботу мільйонів⁹.

Для успішної діяльності Рад усіх ступенів у справі реалізації накресленої з'їздом програми надзвичайно важливими є положення, закріплені у статті 89 Конституції СРСР і статті 78 Конституції Української РСР. Відповідно до них Ради народних депутатів — від Верховної Ради Союзу РСР до сільських і селищних — діють як єдина система органів державної влади, мобілізуючи трудящих на розв'язання практичних завдань комуністичного будівництва¹⁰.

Комуністична партія завжди виходила з того, що кожна наша Рада є часткою верховної влади, що вона наділена не тільки повноваженнями розв'язувати всі питання, віднесені до її компетенції, а й виступає провідником загальнодержавних рішень. Тому розвиток активності Рад є одним з найважливіших резервів підвищення дієвості нашого народовладдя.

Практичним втіленням у життя лінії XXVI з'їзду партії є постанова ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР і Ради Міністрів СРСР від 19 березня 1981 р. «Про дальше підвищення ролі Рад народних депутатів у господарському будівництві»¹¹. Вона розширює повноваження Рад, їх координаційні й контрольні функції, фінансові можливості, наділяє більшими правами у сфері планування та розподілу матеріальних ресурсів.

Відповідно до вимог партії підприємства й організації союзного та республіканського підпорядкування повинні погоджувати з місцевими органами державної влади свої плани в частині, що стосується землекористування, охорони природи, будівництва, використання трудових ресурсів, виробництва товарів народного споживання, соціально-культурного, побутового та інших видів обслуговування населення.

У зв'язку з цим підвищується відповідальність Рад за соціально-економічний розвиток міст і сіл, поліпшення роботи будівельних організацій, сфери обслуговування, шкіл, медичних та дошкільних дитячих закладів, за зміцнення соціалістичної законності і правопорядку.

Значного досвіду у справі комплексного економічного та соціального розвитку на своїй території набуто Радами народних депутатів нашої республіки.

Третя сесія Верховної Ради Української РСР дев'ятого скликання (1976 р.), розглянувши питання «Про завдання Рад депутатів трудящих республіки у виконанні рішень XXV з'їзду КПРС і XXV з'їзду Компартії України»¹², зобов'язала місцеві Ради республіки розробити і здійснити комплексні плани соціально-економічного розвитку. В їх основу було покладено загальнонародні інтереси та конкретні завдання, що стоять перед трудящими того чи іншого району, міста, селища, села.

⁸ Там же.

⁹ Рад. Україна, 1981, 2 квіт.

¹⁰ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік, с. 32; Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки, с. 23.

¹¹ Відомості Верховної Ради СРСР, 1981, № 13, с. 436.

¹² Див.: Відомості Верховної Ради Української РСР, 1976, № 27.

Відповідно до рішень XXVI з'їзду КПРС ця робота продовжується і вдосконалюється. Важливе місце в планах відводиться насамперед проблемам комплексного розвитку господарства; забезпечення більш тісного зв'язку промислового і сільськогосподарського виробництва з організацією обслуговування населення; благоустрою міст і сіл; удосконалення діяльності органів народної освіти, культури, охорони здоров'я та соціального забезпечення; поліпшення торговельного і побутового обслуговування населення; зміцнення соціалістичної законності і громадського порядку. Таким чином, комплексні плани охоплюють усі сфери діяльності Рад на їх території, підвищують роль і відповідальність Рад за проведення в життя політики Комуністичної партії і Радянської держави.

Для успішного розв'язання питань, передбачених цими планами, об'єднуються зусилля всіх розташованих на території Рад народних депутатів підприємств, колгоспів, радгоспів, організацій, діяльність яких активно координується Радою.

Наведемо кілька прикладів.

Місто Кривий Ріг — великий промисловий центр нашої країни. Воно дає більше половини загальносоюзного видобутку залізної руди, кожену десятку тонн чавуну, сталі, прокату, що виробляється в СРСР. Щорічний обсяг асигнованих на економічний і соціально-культурний розвиток міста державних капіталовкладень становить майже 500 млн. крб. Усе це висуває надзвичайно високі вимоги до діяльності міської та районних Рад Кривого Рога. І вони під керівництвом партійних органів успішно розв'язують покладені на них складні й відповідальні завдання. На сесіях Рад, засіданнях виконавчих комітетів, постійних комісій регулярно розглядаються найважливіші питання, пов'язані з розвитком економіки, освіти, культури, міського господарства. Ради народних депутатів та їх органи здійснюють систематичний контроль за виконанням прийнятих рішень та намічених заходів. Для подання практичної допомоги на місцях та забезпечення своєчасного введення в дію об'єктів промислового і соціально-культурного призначення створено понад 80 депутатських постів.

За ініціативою постійних комісій міської Ради по будівництву та народній освіті було взято під депутатський контроль реконструкцію Палацу піонерів, будівництво шкіл, спортивних залів та інших об'єктів, що сприяло відкриттю тільки за два останні роки 3 шкіл, 18 майстерень, 17 дитячих комбінатів, 11 їдалень, 7 спортивних залів, переведенню всіх шкіл міста на кабінетну систему навчання.

Багато уваги комплексному розв'язанню питань соціально-економічного розвитку приділяють під керівництвом партійних комітетів Ради народних депутатів Таращанського району Київської області. Тут при складанні планів всебічно враховуються пропозиції трудових колективів, громадських організацій, накази виборців. За роки десятої п'ятирічки в районі на соціально-культурні потреби використано майже 9,5 млн. крб., здано в експлуатацію близько 4 тис. кв. м житла, три школи, лікарню, 5 фельдшерсько-акушерських пунктів, 8 магазинів. Пині на території кожної сільської Ради району функціонує соціально-культурний комплекс: школа, дитячий садок, торговий центр, медпункт.

Велику організаторську роботу, спрямовану на підвищення ефективності суспільного виробництва, поліпшення умов праці і побуту трудящих, проводять Ради народних депутатів м. Кременчука Полтавської області. До розробки комплексних п'ятирічних і поточних планів економічного й соціального розвитку міста активно залучаються господарські органи, наукові працівники, фахівці. Ради міста приділяють значну увагу розгортанню соціалістичного змагання у трудових колективах за дострокове виконання державних планів, ефективно викорис-

тання матеріальних, трудових і фінансових ресурсів, поліпшення якості продукції.

Позитивний досвід у розв'язанні цих питань набули також Ради міст Дніпродзержинська Дніпропетровської області, Бердянська — Запорізької, Краматорська — Донецької, Алушти — Кримської, Северодонецька — Ворошиловградської та ряд інших. Славні традиції дніпродзержинців у неспокійній, багатоплановій, цілком звернутій до потреб людини діяльності Рад яскраво розкриті в «Спогадах» Леоніда Ілліча Брежнєва. Товариш Л. І. Брежнєв пише: «Разом із заводом, а точніше, із заводами, які з'явилися у нас, зростало місто... Виникали проблеми — не вистачало шкіл, поліклінік, дитячих садків, важко було з житлом, оновлення потребували водопровід, каналізація, транспорт. Ось цим усім я й займався у виконкомі. Треба було навчитися спорити з директорами, які намагалися будувати «хутори» при своїх підприємствах, переборювати відомчі настрої, збирати сили і засоби в один кулак, і я добре пам'ятаю перші наші успіхи, нехай скромні, але такі необхідні людям»¹³.

Так, то були перші кроки, перші досягнення. Нині планування комплексного економічного й соціального розвитку міцно увійшло в практику діяльності місцевих Рад. У цій справі дедалі більше домінує аналітичний, науковий підхід до розв'язання поставлених завдань та назрілих проблем розвитку економіки, місцевого господарства і культури.

Не менш важливим є підвищення ролі місцевих Рад у збільшенні виробництва продуктів харчування і товарів для населення. Адже в жодній іншій галузі народного господарства місцеві резерви не мають такого великого значення, як у задоволенні повсякденного попиту, в обслуговуванні людей.

Центральною проблемою цієї п'ятирічки — і в господарському, і в політичному плані — товариш Л. І. Брежнєв назвав на листопадовому (1981 р.) Пленумі ЦК КПРС продовольчу проблему¹⁴. Саме на її розв'язання націлена розроблювана відповідно до настанов XXVI з'їзду партії комплексна продовольча програма.

Підготовка і здійснення такої програми — справа нелегка. Для цього потрібно з'єднати воедино розвиток усіх ланок агропромислового комплексу — сільського господарства, галузей промисловості, які його обслуговують, а також систем заготівлі, зберігання, переробки, транспортування і торгівлі, а головне — забезпечити високі темпи сільськогосподарського виробництва.

Як відзначалося на листопадовому (1981 р.) Пленумі ЦК Компартії України, у нашій республіці середньорічну валову продукцію сільського господарства в одинадцятій п'ятирічці необхідно збільшити на 12% — проти 8% у десятій п'ятирічці. При цьому виробництво зерна в середньому за рік повинно досягти 51 млн. тонн. Середньорічні закупки цукрових буряків передбачається підвищити більш як на 6 млн. тонн, або на 13,6%, м'яса — на 553 тис. тонн, або майже на 16%, молока — на 7%¹⁵.

Говорячи про шляхи розв'язання цих непростих завдань, член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький підкреслив на Пленумі, що в республіці розроблено систему заходів по основних напрямках розвитку сільськогосподарського виробництва. Тепер, виходячи з конкретних завдань п'ятирічного плану, необхідно звернути особливу увагу на дальше вдосконалення спеціалізації по зонах і областях, впровадження в практику таких технологій

¹³ Брежнєв Л. І., Спогади, К., 1981, с. 40.

¹⁴ Рад. Україна, 1981, 17 листоп.

¹⁵ Рад. Україна, 1981, 26 листоп.

і методів роботи, які забезпечували б сталі врожаї і високу продуктивність тваринництва¹⁶.

Усе це вимагає від Рад народних депутатів глибше вникати в процеси, що відбуваються в сільському господарстві, активніше впливати на економічну діяльність колгоспів і радгоспів, предметніше займатися питаннями впровадження в сільськогосподарське виробництво наукової системи землеробства та передової практики, охорони і використання землі, вихованням кадрів, створенням належних соціально-побутових умов на селі.

Про можливості місцевих Рад, депутатів у використанні наявних резервів свідчить, зокрема, багаторічний досвід їх діяльності, спрямованої на раціональне використання землі: щороку в республіці завдяки послідовній, цілеспрямованій роботі Рад додатково залучаються до активного сільськогосподарського обороту десятки тисяч гектарів угідь. Протягом 1972—1980 рр. орний масив республіки за рахунок освоєння земель, які раніше використовувалися нерационально, збільшився на 556 тис. га.

Велика увага приділяється також пошуку резервів у заготівлі кормів та в їх раціональному використанні.

На XXVI з'їзді партії вказувалося, що основою соціалістичного сільського господарства були й залишаються колгоспи та радгоспи. Разом з тим, як свідчить досвід, істотною підмогою у виробництві м'яса і молока, яєць, овочів та деяких інших продуктів є особисті підсобні господарства. З'їзд наголосив на необхідності створювати умови, які підвищували б заінтересованість громадян у їх веденні¹⁷.

Спираючись на рішення з'їзду лєнінської партії та керуючись вказівками і рекомендаціями, висловленими товаришем Л. І. Брежневим під час його перебування в Києві у травні 1981 р.¹⁸, Верховна Рада Української РСР, її Президія визначили ряд невідкладних завдань місцевих Рад республіки, їх постійних комісій, депутатських груп і постів, всіх народних обранців.

Серед цілого ряду питань дальшого розвитку сільського господарства, які обговорювалися на третій сесії Верховної Ради республіки десятого скликання¹⁹ та на сесіях місцевих Рад при визначенні завдань радянських органів, що впливають з рішень XXVI з'їзду КПРС, відповідна увага приділялася, зокрема, збільшенню виробництва та продажу продуктів землеробства і тваринництва з особистих підсобних господарств громадян. Президія Верховної Ради Української РСР заслухала питання про роботу Рад народних депутатів Полтавщини по забезпеченню високоєфективного використання присадибного земельного фонду, організації виробництва і закупівель сільськогосподарської продукції у населення, а також Рад Золотоніського району Черкаської та Шумського району Тернопільської областей по збільшенню виробництва сільськогосподарської продукції в особистих підсобних господарствах громадян.

Здійснювані заходи та організаторська робота радянських і господарських органів на місцях сприяють більш ефективному використанню присадибного земельного фонду, кращій організації допомоги в його обробітку, заготівлі кормів для худоби, птиці та кролів в особистих господарствах.

Першочергове значення в забезпеченні дальшого піднесення добробуту народу мають збільшення виробництва, розширення асортименту та поліпшення якості товарів народного споживання, розвиток торгівлі і всієї сфери послуг. Виходячи з вимог XXVI з'їзду КПРС і XXVI

¹⁶ Там же.

¹⁷ Див.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 57.

¹⁸ Рад. Україна, 1981, 10 трав.

¹⁹ Відомості Верховної Ради Української РСР, 1981, № 24.

з'їзду Компартії України, Ради народних депутатів усіх ступенів вживають конкретних заходів для повнішого задоволення потреб радянських людей у промислових товарах, побутовому обслуговуванні.

Особлива роль у розв'язанні цих важливих питань належить народним обранцям. Так, у грудні 1980 р. депутатські групи київських виробничих об'єднань «Електронмаш» і «Маяк» звернулися із закликом до всіх депутатів міста взяти під свій контроль випуск товарів масового попиту. Сотні підприємств підтримали схвалену Центральним Комітетом Компартії України ініціативу об'єднань «Точелектроприлад», «Завод «Арсенал», «Електронмаш» по збільшенню випуску і поліпшенню якості товарів для народу.

Президія Верховної Ради республіки у лютому 1981 р. розглянула питання про роботу Рад народних депутатів міста Києва по збільшенню випуску товарів для населення, розширенню їх асортименту та поліпшенню якості і зобов'язала Ради народних депутатів республіки розробити конкретні заходи по збільшенню виробництва товарів широкого вжитку, підвищенню їх якості та кращому використанню місцевої сировини для цих цілей²⁰.

І в тому, що республіка виконує завдання по виробництву товарів народного споживання, немала заслуга Рад народних депутатів, їх постійних комісій та народних обранців.

Повсякденну увагу приділяють Ради народних депутатів роботі підприємств державної торгівлі і споживчої кооперації, де ще подекуди мають місце недоліки в організації обслуговування населення: неуважність, грубість працівників прилавку, факти обману та поборів за продаж дефіцитних товарів і послуги. Все це зобов'язує Ради вимогливіше ставитися до роботи торговельної мережі і підприємств громадського харчування, дбати про зміцнення їх матеріальної бази, виховання кадрів, підвищення культури обслуговування.

Надзвичайно важливе місце в нашій соціальній програмі, вказувалося на XXVI з'їзді КПРС, займає житло²¹. В країні за останні роки багато зроблено для розв'язання житлової проблеми, для забезпечення кожної сім'ї впорядкованою квартирою. Тільки в Українській РСР за роки минулої п'ятирічки було поліпшено житлові умови близько 8 млн. чол.

І все ж потреба в житлі задовольняється ще не повністю. Враховуючи це, з'їзд намітив високі темпи житлового будівництва і в одинадцятій п'ятирічці. За цей період в нашій республіці буде введено в експлуатацію житла загальною площею 80,7 млн. кв. м. Радам народних депутатів необхідно подбати про повне використання виділених для цієї мети коштів, забезпечити об'єктивний підхід до розподілу житла, неухильне додержання правил і норм, закріплених діючим законодавством. Необхідно також встановити суворий контроль за правильною експлуатацією житла, підвищувати відповідальність населення за його збереження.

Посилилася виховна функція Рад. Виходячи з вимог постанови ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи» (квітень 1979 р.), вони стали ефективніше займатися питаннями виховання населення, особливо підростаючого покоління, зміцнення правопорядку, збереження соціалістичної власності. Залучаючи до цієї важливої справи свої постійні комісії та органи громадської самодіяльності населення, Ради активно координують роботу по комуністичному вихованню мас з профспілковими, комсомольськими та іншими громадськими організаціями.

У центрі уваги Центрального Комітету КПРС і Президії Верховної Ради СРСР, ЦК Компартії України і Верховної Ради республі-

²⁰ Відомості Верховної Ради Української РСР, 1981, № 8.

²¹ Див.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 71.

ки перебувають питання законодавчої діяльності. Як відзначалося на XXVI з'їзді КПРС, поєднання в руках Рад законодавства, управління і контролю найповніше виявляється у діяльності найвищих органів державної влади²². Маючи найбільш широкі повноваження, Верховна Рада Союзу РСР і Верховні Ради союзних республік виступають як ефективно діючі законодавчі органи.

Особливо пошвавилася законотворча робота найвищих органів народовладдя після прийняття нової Конституції СРСР та конституцій союзних і автономних республік. Це й зрозуміло. Адже Конституція є Основним Законом держави, базою для законодавчого регулювання суспільних відносин, для розвитку всієї системи радянського законодавства.

За роки, що минули після прийняття Конституції СРСР, здійснена велика програма законодавчих робіт, що передбачала прийняття нових законів, а також внесення необхідних змін і доповнень у діючі. Зокрема, були вперше розроблені і прийняті Закон про Раду Міністрів СРСР, Закон про народний контроль в СРСР, Основи житлового законодавства Союзу РСР і союзних республік, Основи законодавства про адміністративні правопорушення.

Активна діяльність по оновленню законодавства на основі Конституції СРСР і Конституції УРСР розгорнута і в нашій республіці. Програма цієї роботи була визначена Законом Української РСР від 20 квітня 1978 р. про порядок введення в дію Конституції УРСР та відповідною постановою Президії Верховної Ради республіки, яка затвердила спеціальний план. Ним передбачена підготовка в найближчі роки нових республіканських законів, а також внесення змін практично в усі законодавчі акти. Накреслена програма послідовно реалізується.

Верховна Рада республіки вже прийняла закони про Раду Міністрів Української РСР, про обласну Раду народних депутатів, Регламент Верховної Ради Української РСР, Закон про охорону і використання пам'яток історії і культури, Лісовий кодекс УРСР та ряд інших актів. Крім того, на основі нової Конституції СРСР і Конституції УРСР та відповідно до прийнятих загальносоюзних законодавчих актів внесені зміни і доповнення у більшість діючих республіканських законів.

Робота по дальшому вдосконаленню законодавства УРСР триває. Розробляється Житловий кодекс, а також законопроекти про внесення змін до Кримінального, Кримінально-процесуального, Виправно-трудового кодексів та деяких інших законодавчих актів.

Значною мірою зміцненню законності, державної дисципліни і правопорядку сприятиме видання Зводу законів Української РСР, робота над підготовкою якого ведеться згідно з постановою ЦК Компартії України, Президії Верховної Ради і Ради Міністрів Української РСР²³.

Відомо, що прийняття закону — це тільки перший крок до утвердження того нового, прогресивного, що з'явилося у тій чи іншій сфері життя суспільства, до викоренення негативних явищ. Як відзначав на XXVI з'їзді партії товариш Л. І. Брежнев, «хороших законів ... у нас прийнято немало. Тепер справа насамперед за їх точним і неухильним здійсненням. Адже будь-який закон живе тільки тоді, коли він виконується — виконується всіма і повсюдно»²⁴.

У світлі рішень XXVI з'їзду КПРС належить значно посилити контроль представницьких органів за втіленням у життя конституційних положень, всіх радянських законів та нормативних актів, за роботою апарату управління, виконанням планових завдань. Верховна Рада республіки, її Президія систематично заслуховують доповіді Уряду

²² Див.: Там же, с. 77.

²³ Відомості Верховної Ради Української РСР, 1978, № 35.

²⁴ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 77.

Української РСР, міністерств і відомств, місцевих Рад. До цих питань привернута увага постійних комісій.

Зокрема, на одній із сесій Верховної Ради УРСР було всебічно проаналізовано стан медичного обслуговування населення у світлі положень Закону про охорону здоров'я та визначено конкретні завдання щодо його дальшого поліпшення. Президія Верховної Ради заслухала питання про роботу Рад Чернігівської області, міста Запоріжжя та Гусятинського району Тернопільської області по втіленню у життя Конституції СРСР і Конституції Української РСР; про виконання Радою Міністрів УРСР пропозицій і зауважень, висловлених депутатами на сесіях Верховної Ради; про додержання законодавства, яким передбачено пільги та переваги для багатодітних сімей та інші.

Діяльність постійних комісій найвищого органу державної влади республіки свідчить про значне розширення сфери безпосереднього впливу Верховної Ради УРСР на державне, господарське і соціально-культурне будівництво, на розв'язання завдань комуністичного виховання трудящих та підвищення добробуту радянських людей.

Як відомо, кількість, компетенцію, зміст роботи постійних комісій визначає Верховна Рада, виходячи з існуючої структури економіки та системи керівництва народним господарством і соціально-культурним будівництвом, з важливості тих чи інших завдань на певному етапі розвитку республіки, з досвіду діяльності комісій попередніх скликань.

Так, Верховна Рада Української РСР першого скликання (1938—1941 рр.) мала три комісії, до складу яких було обрано 36 депутатів, або 9% їх загальної кількості; Верховна Рада Української РСР другого скликання (1947—1951 рр.) — 4 комісії, куди входило 45 депутатів (11%).

З 1957 р. найвищий орган влади республіки почав розглядати і затверджувати не лише Державний бюджет, а й Державний план розвитку народного господарства УРСР на наступний рік. У зв'язку з цим Верховна Рада четвертого скликання (1955—1959 рр.) утворила ряд галузевих комісій — по промисловості і транспорту, сільському господарству, народній освіті, культурі. Загалом їх налічувалося 8. Верховна Рада шостого скликання (1963—1967 рр.) мала вже 16 постійних комісій, до складу яких входило 377 депутатів, або 78% їх загальної кількості.

На першій сесії Верховної Ради Української РСР десятого скликання (березень 1980 р.) було утворено 17 постійних комісій у складі 549 депутатів (84,5%).

Після прийняття Конституції СРСР і Конституції Української РСР рік у рік підвищується роль постійних комісій у здійсненні соціально-економічних завдань, що стоять перед республікою. Вони всебічно аналізують стан справ у відповідних галузях господарства, науки і культури, вносять рекомендації і пропозиції, спрямовані на усунення недоліків, виявлених у роботі міністерств, державних комітетів і відомств, Рад народних депутатів, беруть безпосередню участь у підготовці законодавчих актів, дедалі більше посилюють контроль за виконанням планів економічного й соціального розвитку республіки.

У 1981 р., наприклад, постійні комісії Верховної Ради УРСР за участю депутатів — членів цих комісій та науковців і спеціалістів, що залучалися до підготовки питань, провели 30 засідань, на яких розглянули близько 50 питань, пов'язаних з контролем за діяльністю органів державного управління.

Кожне засідання комісії стає справжньою радою глибоко заінтересованих, висококваліфікованих людей, кваліфікованих фахівців, які, мислячи по-державному, на основі колективного пошуку спільними зусиллями знаходять найбільш раціональні й правильні рішення і памічають найефективніші шляхи їх реалізації.

При цьому в основу діяльності комісії покладаються найважливіші питання економічного і соціального розвитку республіки, визначені рішеннями партійних з'їздів. Особлива увага звертається на суворе додержання державної та планової дисципліни; підвищення ефективності виробництва і якості роботи; впровадження в практику досягнень науково-технічного прогресу; більш повне використання резервів виробництва, економію паливно-енергетичних та сировинних ресурсів; підвищення ефективності капітальних вкладень; збільшення виробництва, поліпшення якості і розширення асортименту товарів народного споживання, особливо для дітей; поліпшення умов праці, побуту й відпочинку трудящих, зокрема жінок, та на інші важливі питання, від успішного розв'язання яких значною мірою залежить здійснення головного завдання одинадцятої п'ятирічки — забезпечення дальшого зростання добробуту радянських людей.

Кожного року комісії проводять велику роботу, пов'язану з попереднім розглядом Державного плану економічного і соціального розвитку республіки, Державного бюджету Української РСР та звітів про їх виконання. Так, перед винесенням на затвердження Верховної Ради плану та бюджету на 1981—1985 рр. і на 1982 р. підготовчі комісії всебічно вивчили ці документи, заслухали й обговорили доповіді керівників усіх міністерств і відомств республіки про підсумки фінансово-господарської діяльності за 1981 р. і підготували проекти висновків з питань, що розглядалися, для сесії Верховної Ради Української РСР. У підготовчих комісіях працювали 105 депутатів Верховної Ради республіки та 211 активістів з числа науковців і спеціалістів усіх галузей народного господарства.

Під час розгляду плану і бюджету комісії знайшли додаткові можливості й резерви для дальшого підвищення якості та ефективності роботи галузей, розробили конкретні рекомендації, спрямовані на успішне виконання планових завдань. Їх пропозиції були уважно розглянуті Радою Міністрів республіки, міністерствами, державними комітетами та Радами народних депутатів і прийняті до виконання.

Неослабну увагу приділяють комісії питанням законотворчої роботи, дальшому поліпшенню соціально-культурного, комунально-побутового, торговельного та медичного обслуговування населення, економному використанню всіх видів ресурсів, більш повному забезпеченню населення товарами масового попиту, діяльності Української РСР в міжнародних організаціях тощо.

Так, Комісія законодавчих передбачень спільно з іншими комісіями, надаючи важливого значення вдосконаленню чинного законодавства, подала на розгляд Верховної Ради проекти законів про охорону атмосферного повітря та про охорону і використання тваринного світу, які були прийняті на четвертій сесії Верховної Ради Української РСР десятого скликання.

На засіданнях Комісії в закордонних справах були заслухані питання про діяльність делегацій Української РСР на Генеральних асамблеях ООН, Генеральних конференціях ЮНЕСКО, засіданнях Європейської Економічної Комісії, Міжнародної організації праці та інших важливих форумах.

Комісії Верховної Ради Української РСР по сільському господарству та охороні природи і раціональному використанню природних ресурсів ґрунтово вивчили і заслухали питання про роботу Мінсільгоспу УРСР, Мінрадгоспів УРСР, Мінводгоспу УРСР по виконанню законодавства, що стосується охорони і підвищення ефективності використання земельних і водних ресурсів.

Здоров'я, дітей, профілактику захворювань, якість медичного обслуговування, особливо підрастаючого покоління, постійно тримають під своїм неослабним контролем Комісії по охороні здоров'я і соціальному забезпеченню та у питаннях праці і побуту жінок, охорони ма-

теринства і дитинства. Важливі питання були внесені ними на розгляд ЦК Компартії України та Ради Міністрів УРСР. В результаті вжитих заходів у республіці протягом 1979—1980 рр. зміцнено матеріально-технічну базу родопомічних та дитячих закладів. Введено в дію Український республіканський центр охорони материнства і дитинства. Побудовано пологові будинки та акушерські корпуси у містах Києві, Донецьку, Хмельницькому, Вінниці, Чернівцях, Івано-Франківську, Херсоні, Харкові, у Кримській і Запорізькій областях. Розпочато спорудження пологових будинків у Дніпропетровську та Кривому Розі. Поліпшено умови роботи ряду родопомічних закладів за рахунок їх добудови й реконструкції та виділення кращих приміщень в існуючих лікувально-профілактичних закладах (Львівська, Вінницька, Чернігівська, Ворошиловградська, Миколаївська області).

Посилено увагу до питань підвищення кваліфікації кадрів акушерсько-гінекологічної служби. З цією метою у Тернопільському, Вінницькому та Ворошиловградському медичних інститутах додатково відкрито факультети удосконалення лікарів, встановлено шефство кафедр педіатрії, акушерства та гінекології медичних і науково-дослідних інститутів над центральними районними лікарнями.

Міністерство охорони здоров'я УРСР та Укрпрофрада розглянули питання про ширше використання санаторіїв-профілакторіїв для оздоровлення вагітних жінок і гінекологічних хворих. Зокрема, для них передбачено організувати спеціальні відділення в санаторіях-профілакторіях Дніпропетровської, Донецької, Київської, Львівської, Ровенської, Хмельницької областей.

Більш різноманітною стала контрольна діяльність Рад народних депутатів. Вони частіше заслуховують на своїх сесіях звіти керівників органів управління, ґрунтовніше розглядають стан справ у господарській сфері, глибше аналізують питання виховної роботи та додержання радянського законодавства.

Разом з тим Радам республіки відповідно до вимог постанови ЦК КПРС «Про подальше вдосконалення контролю і перевірки виконання в світлі рішень XXVI з'їзду КПРС» належить ще багато зробити для того, щоб контроль став справді дійовим, був націлений на кінцеві результати, на поліпшення роботи, усунення недоліків. Необхідно й далі підвищувати персональну відповідальність керівних радянських кадрів і працівників апарату управління за виконання планів, постанов партійних і державних органів та власних рішень, наполегливо зміцнювати виконавську дисципліну, активніше залучати до здійснення контролю постійні комісії, депутатів, широкий актив.

Основний Закон країни, конституції союзних і автономних республік, ряд нещодавно прийнятих важливих законодавчих актів, насамперед таких, як закони про основні права і обов'язки сільських, селищних, районних, міських і районних у містах Рад, Закон про статус депутатів та інші значно розширили права місцевих Рад народних депутатів. Зріс авторитет депутатів, зміцнилися їх зв'язки з масами.

При соціалізмі, відзначав В. І. Ленін, «...вперше в історії цивілізованих суспільств *маса* населення підійметься до *самостійної* участі не тільки в голосуваннях і виборах, а й у *повсякденному управлінні*»²⁵. Цей ленінський висновок лежить в основі діяльності партії по дальшому розвитку і вдосконаленню соціалістичної демократії. Нині в Країні Рад налічується близько 2,3 млн. народних обранців, у тому числі в Українській РСР — більш як півмільйона.

Від діяльності народних депутатів, від того, як вони виконують свої обов'язки, вирішальною мірою залежить загальний рівень роботи Рад. Депутат у нашій країні — це виразник інтересів населення свого виборчого округу в органах влади, представник загальнодержавних інтересів

²⁵ Ленін В. І. Держава і революція. — Повне зібр. творів, т. 33, с. 111.

на місцях. Він дбає про послідовне здійснення політики Комуністичної партії, Радянської держави. Увага до повсякденних запитів і потреб трудящих, сприяння у розв'язанні питань місцевого життя — прямий обов'язок народного обранця. Про свою роботу депутати регулярно звітують перед трудящими. Виборці мають право відкликати депутата, якщо він не виправдовує їх довір'я.

«Усім відомо, — вказував член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький під час вручення ордена Жовтневої Революції Харківському тракторному заводу, — що доля наших планів і зобов'язань вирішується на місцях, у трудових колективах, у цехах, бригадах, на фермах. Завдання, які доводиться нині розв'язувати, не просто величезні і складні — в багатьох відношеннях вони мають і якісно новий характер. Тому тепер як ніколи необхідні висока організованість, ініціатива і дисципліна, відповідальне ставлення — кожного на своєму посту — до дорученої справи»²⁶.

Приклад у виконанні цих завдань показують народні обранці. Президія Верховної Ради Української РСР схвалила почин групи депутатів Верховної Ради республіки, а також Дніпропетровської обласної, Криворізької міської та районних Рад, які працюють у виробничому об'єднанні «Кривбасруда», — «Одинадцятій п'ятирічці — особистий внесок депутата». Ініціатори почину успішно виконують свої зобов'язання. В першому році п'ятирічки трудівники рудоуправління імені Дзержинського видобули понад завдання більше 80 тис. т залізної руди.

Вибійник шахти імені Румянцева, депутат Калінінської районної Ради м. Горлівки І. Я. Голубятников зобов'язався виконати завдання п'ятирічки за два з половиною роки. Старший горновий Єнакіївського металургійного заводу, депутат Донецької обласної Ради А. А. Лєонов вирішив виплавляти понадпланові тонни металу кожної робочої зміни.

22 жовтня минулого року видобув останню тонну вугілля в рахунок плану 1981 р. колектив бригади шахти «Новодонецька» виробничого об'єднання «Добропільвугілля», в якій працює депутат Верховної Ради республіки В. М. Чумаченко.

Доярка радгоспу Глобинського цукрокомбінату, депутат Верховної Ради СРСР Г. М. Сиволап при річному плані 4920 кілограмів молока надоїла від кожної корови до 64-ї річниці Великого Жовтня по 6890 кілограмів. У Чернігівській області до 7 листопада 1981 р. майже три тисячі депутатів-виробничників, або 30% їх загальної кількості, виконали особисті завдання першого року п'ятирічки.

Ці та інші почини, вагомі виробничі здобутки народних обранців є переконливим свідченням активної життєвої позиції депутатів, їх патріотичного прагнення примножити трудовий внесок у справу комуністичного будівництва, зробити все для виконання історичних накреслень ХХVI з'їзду КПРС, який висунув високі вимоги до діяльності органів влади, до кожного з народних обранців.

Ключова роль у розвитку соціалістичної державності і радянської демократії належить партії комуністів. КПРС — керівна і спрямовуюча сила нашого суспільства, ядро його політичної системи, державних і громадських організацій. Партія існує для народу і служить народові²⁷.

У нині діючому Основному Законі країни дістали дальший розвиток демократичні принципи організації і діяльності Рад, чітко сформульовані головні завдання загальнонародної держави.

Як відзначалося на ХХVI з'їзді КПРС, з прийняттям нової Конституції СРСР, а потім — конституції союзних і автономних республік

²⁶ Рад. Україна, 1981, 1 листоп.

²⁷ Див.: Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік, с. 7; Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки, с. 6.

у роботі Рад почався новий етап²⁸. Підвищенню ролі й авторитету представницьких органів великою мірою сприяє всебічна плідотворна діяльність Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Л. І. Брежнєва на найвищому державному посту — Голови Президії Верховної Ради Союзу РСР.

Глибокі, науково обгрунтовані праці товариша Л. І. Брежнєва містять програмні положення і практичні поради з питань радянського будівництва, які втілено в законах про Ради, в указах та постановах, що стосуються різних аспектів діяльності всіх ланок радянської системи — від Верховної Ради СРСР до сільських і селищних Рад народних депутатів.

Рішення з'їздів та інші документи КПРС дають можливість простежити, як втілювалися в життя і розвивалися ідеї В. І. Леніна про Ради, як наполегливо й послідовно реалізує партія заповіти Володимира Ілліча про їх повновладдя і, залежно від конкретних історичних умов, здійснює керівництво радянським будівництвом, процесом удосконалення соціалістичної державності й демократії, поліпшення роботи радянських органів.

Здійснюючи керівництво діяльністю Рад, КПРС у той же час не підмінює їх. Вона чітко розмежовує функції партійних і радянських органів, постійно дбає про підвищення ролі Рад народних депутатів у виконанні рішень з'їздів партії, завдань господарського й соціально-культурного будівництва, зміцнення зв'язків з масами.

Свою лінію КПРС проводить насамперед через комуністів, які працюють у Радах народних депутатів. Вони є тим ядром, навколо якого згуртовуються всі народні обранці для розв'язання поставлених партією завдань. Бути депутатом для них — головне партійне доручення.

«У нас майже мільйон депутатів-комуністів, — вказував товариш Л. І. Брежнєв на XXVI з'їзді КПРС. — Свій авторитет, свій досвід вони повинні використовувати для того, щоб кожна сесія Ради, кожне засідання постійної комісії перетворювалися у справжню раду людей, у колективний пошук найбільш правильних рішень»²⁹. Нині серед депутатів Верховної Ради УРСР — 447 (68,8%) членів і кандидатів у члени КПРС, а серед депутатів місцевих Рад республіки — їх більш як 234 тис. (44,8%).

Добре зарекомендувала себе така форма роботи, як збори депутатів-комуністів. Систематично проводяться вони, наприклад, у Заводському та Орджонікідзевському районах міста Запоріжжя. В ході їх підготовки партійні комітети глибоко і всебічно аналізують участь кожного члена КПРС у діяльності Рад, узагальнюючи при цьому все нове, позитивне. Виступаючи на зборах, депутати розповідають про свою роботу у виборчих округах, про організацію виконання наказів, побажань і критичних зауважень виборців, вносять пропозиції, спрямовані на поліпшення діяльності органів державного управління, господарників. Все це сприяє вдосконаленню роботи місцевих Рад, розширенню їх зв'язків з масами та підвищенню ролі у розв'язанні завдань економічного й соціально-культурного розвитку.

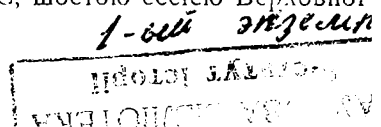
На календарі історії — 65 рік Великого Жовтня. У цьому році радянський народ, трудящі країн соціалістичної співдружності, прогресивна світова громадськість урочисто відзначатимуть 60-річчя утворення Союзу РСР.

На календарі історії — новий рік комуністичного творення, другий рік одинадцятої п'ятирічки.

Конкретні завдання перед усім радянським народом поставлені тринадцятип'ятим (1981 р.) Пленумом ЦК КПРС, шостою сесією Верховної

²⁸ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 77.

²⁹ Там же.

Ради СРСР десятого скликання. У яскравій, змістовній промові на Пленумі Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Л. І. Брежнева дано глибокий, всебічний аналіз вузлових проблем економічного і соціального розвитку країни, конкретизовано — стосовно до першої половини 80-х років — настанови XXVI з'їзду КПРС, висунуто принципові положення, які мають найважливіше значення для діяльності партії і народу по реалізації планів одинадцятої п'ятирічки.

У схвалених Пленумом ЦК КПРС і затверджених Верховною Радою СРСР Державному плані економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 рр., плані і бюджеті на 1982 р. закріплено курс партії на дальше нарощування економічного потенціалу країни, підвищення ефективності народного господарства, здійснення широкої соціальної програми, всебічний розвиток усіх союзних республік, надійне забезпечення потреб оборони.

Чітку програму дій трудящих республіки у здійсненні цих завдань визначено на листопадовому (1981 р.) Пленумі ЦК Компартії України та четвертій сесії Верховної Ради УРСР.

У містах і селах Радянської України дістали широку підтримку патріотичні почини трудових колективів Москви, Ленінграда, Києва, Дніпропетровської області, інших міст і областей на честь 60-річчя утворення Союзу РСР. Назустріч цій знаменній даті колективи промислових підприємств і будов, колгоспів і радгоспів, наукових установ стають на трудову вахту, беруть нові, підвищені соціалістичні зобов'язання на 1982 рік і п'ятирічку в цілому. Правофланговими у цьому змаганні виступають комуністи, всі народні обранці.

Висока політична, трудова і громадська активність трудящих — яскраве свідчення одностайної підтримки ними мудрої внутрішньої і зовнішньої політики партії, її Центрального Комітету, Політбюро ЦК КПРС на чолі з товаришем Л. І. Брежневим. Під випробуванням керівництвом ленінської Комуністичної партії радянський народ — господар своєї долі — впевнено крокує в комуністичне майбутнє.

В. С. Шевченко

СОВЕТЫ НАРОДНЫХ ДЕПУТАТОВ РЕСПУБЛИКИ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

Резюме

В статье заместителя Председателя Президиума Верховного Совета Украинской ССР В. С. Шевченко на широком фактическом материале раскрывается многогранная деятельность Советов народных депутатов республики на современном этапе, показано возрастание их роли в обеспечении комплексного подхода к решению политических и социально-экономических задач, подчеркивается решающее значение Коммунистической партии в развитии и совершенствовании социалистической государственности и советской демократии.

* * *

Наукове життя в братніх республіках СРСР

А. К. БІРОН

член-кореспондент АН Латвійської РСР

ПРО СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ В ЛАТВІЙСЬКІЙ РСР

Основні напрями розвитку наукових досліджень у галузі історії в Латвійській РСР у роки десятої п'ятирічки були визначені на основі рішень XXIV й XXV з'їздів партії і постанов ЦК КПРС з ідеологічних питань. Перед ученими було поставлено завдання розробити такі наукові проблеми: історія Латвії з найдавніших часів до наших днів; законності класової боротьби й соціалістичної революції; питання розвитку соціалістичного суспільства, зміни його соціальної структури; діяльність робітничого класу як передової сили в будівництві соціалізму; проблеми ідеологічної боротьби на сучасному етапі.

Втілюючи в життя рішення Комуністичної партії й Радянського уряду про підвищення ефективності й поліпшення якості наукових досліджень, колектив інституту переглянув розроблювану тематику в напрямі посилення її актуальності, коцентрації основних зусиль на висвітленні ключових проблем.

Своє найважливіше завдання колектив інституту вбачає у сприянні поліпшенню ідеологічної, політико-виховної роботи серед трудящих, посиленню їх суспільної активності, інтернаціональному й патріотичному вихованню. Наукові праці, підготовлені в інституті, відіграли велику роль у викритті фальсифікацій історичного минулого латиського народу. Вони завдали відчутних ударів по основоположних тезах прибалтійсько-німецької та латиської буржуазної історіографії.

Творча діяльність істориків республіки в минулій п'ятирічці відзначалася такими характерними рисами. По-перше, вивчення минулого Латвії проводилося широким фронтом і за великий хронологічний проміжок часу. По-друге, зусилля концентрувалися на розробці ключових проблем і насамперед на питаннях періоду розвинутого соціалізму. По-третє, було підготовлено кілька великих узагальнюючих праць, наукова значимість яких вийшла за рамки латвійської історіографії («Соціалістичні революції 1940 р. у Литві, Латвії та Естонії. Відновлення Радянської влади», «Історія Риги» тощо). При цьому в загальній науковій продукції вчених домінували монографічні дослідження. За роки минулої п'ятирічки зміцніло їх творче співробітництво з науковими центрами Москви, кафедрами суспільних дисциплін вузів республіки, її архівами та музеями, з Інститутом історії партії при ЦК Компартії Латвії. Розроблялися проблеми, що стосуються всього прибалтійського регіону.

Широко досліджувалися революційний рух і діяльність робітничого класу республіки. Вивчення проблем Великої Жовтневої соціалістичної революції, зокрема, здійснювалося в таких напрямках: розкриття керівної ролі Комуністичної партії в підготовці й проведенні Великого Жовтня, впливу ленінських ідей на згуртування народних мас за перемогу соціалістичної революції, авангардної ролі робітничого класу в ній, аналіз революційної практики масових організацій трудящих і

насамперед Рад робітничих, безземельних і солдатських депутатів, відновлення Радянської влади в Латвії в 1940 р. і, нарешті, вивчення історичного досвіду Великого Жовтня — головної події ХХ ст. З великим інтересом громадянські республіки зустріла такі узагальнюючі праці: з історії латиських стрільців¹, авторському колективу якої у складі А. А. Дризула, Я. П. Крастина, А. К. Бірона, А. Й. Спресліса, Б. А. Томана, В. М. Берзиньша, Е. Я. Андерсоне було присуджено Державну премію Латвійської РСР 1977 р., монографії академіка АН Латв. РСР А. А. Дризула², нариси про життя й діяльність революційних борців, зокрема нарис А. Й. Спресліса про Р. П. Ейдемана — відомого радянського воєначальника, латиського письменника.

Тематичні збірники «У вогні жовтневих боїв», «Під прапором Великого Жовтня» та інші містять нові матеріали про боротьбу трудящих за Радянську владу в Латвії в 1917—1919 рр. У них підкреслюється історичне значення перемоги Великого Жовтня для дальшого розвитку народів Радянської країни, в тому числі й для латиського.

Велика увага приділяється висвітленню подій, пов'язаних з відновленням Радянської влади в краї в 1940 р. і входженням Латвійської РСР до складу Радянського Союзу, що відіграло визначну роль в історії латиського народу. Серед найновіших праць на цю тему слід назвати колективну працю істориків Москви та трьох прибалтійських республік, підготовлену під керівництвом академіка І. І. Мішца³.

Багато нового конкретно-історичного матеріалу подав у своїй монографії «Соціалістичні перетворення в Латвії в 1940—1941 рр.» Е. А. Жаргарс. Її було видано англійською мовою. Цю працю, а також монографію М. І. Козіна «Латиське село в 50—70-і роки ХІХ ст.» було удостоєно премії імені академіка Я. Я. Зутіса. 14 праць істориків були відзначені преміями Президії АН Латв. РСР, окремі з них були представлені на книжкових виставках у Софії та Бухаресті. Державну премію Латвійської РСР присуджено також авторському колективу узагальнюючої праці з археології — Е. С. Мугуревичу, А. Я. Стубаву, Е. Д. Шпоре, Ф. А. Загорському та А. Е. Зарінь⁴.

З кожним роком з'являється дедалі більше досліджень, присвячених соціалістичному будівництву й історії Латвійської РСР періоду розвинутого соціалізму. Ці питання висвітлюються на фоні загального динамічного розвитку народного господарства країни в цілому. Червоною ниткою через усі праці проходить думка про те, що розквіт економіки Країни Рад став передумовою успіхів Латвійської РСР.

Розвитку соціалістичного змагання в республіці присвячений, зокрема збірник документів «Роки праці і творчості», узагальненню процесів, що відбуваються в латиському селі, — монографія А. Крастиньша «З хуторів у селища», проблемам розвитку соціалістичної демократії — праця доктора юридичних наук Е. Я. Стумбіної, співробітництву латиського й українського та латиського й білоруського народів — дослідження Д. А. Віксні й В. І. Савченка та Д. А. Віксні й М. Е. Аболи.

Здобули визнання і, що найважливіше, принесли вагомий результат пошуки в галузі історіографії та історії історичних установ (Комісії з історії латиських стрільців, Комісії з історії Комуністичної партії Латвії тощо). Логічним завершенням дослідження цієї проблематики була монографія А. К. Бірона та М. Ф. Бірон⁵.

¹ История латышских стрелков (1915—1920). Рига, 1972; Революционные латышские стрелки (1917—1920). Рига, 1980.

² Дризул А. А. Великий Октябрь в Латвии: Канун, история, значение. Рига, 1977; Drīzulis A. V. I. Lenins un revolucionāra Latvija. Rīga, 1980.

³ Социалистические революции 1940 г. в Литве, Латвии и Эстонии: Восстановление Советской власти. М., 1978.

⁴ Latvijas PSR archeologija. Rīga, 1974.

⁵ Бірон А. К., Бірон М. Ф. Становление советской историографии Латвии (20—30-е годы ХХ ст.). Рига, 1981.

Велика увага в науково-дослідних планах інституту приділяється дослідженню історії Великої Вітчизняної війни. Широко відомі в Латвії праці академіка АН Латв. РСР В. П. Самсона, доктора історичних наук В. І. Савченка, кандидатів історичних наук Я. К. Дзінтарса та А. В. Удріса⁶.

Викриттю буржуазно-націоналістичних фальсифікацій історії Латвії присвячено колективну працю «Прибалтійська реакційна еміграція сьогодні» та монографію академіка АН Латв. РСР В. А. Штейнберга⁷.

На допомогу пропагандистському активу республіки видано працю З. В. Балевіца «Католицизм у соціально-політичній історії Латвії». У ній на широкій джерельній основі дається аналіз соціальної функції католицизму в умовах різних соціально-політичних систем.

Розробляючи соціально-економічні проблеми, колектив інституту досяг вагомих результатів у вивченні аграрної історії Латвії. Протягом ряду століть аграрне питання було найважливішим у соціально-економічному житті краю. Від його розв'язання значною мірою залежала доля латиського народу. Багато нового у дослідження цієї проблеми внесли член-кореспондент АН Латв. РСР В. В. Дорошенко, доктори історичних наук М. І. Козін та Х. П. Строд, кандидати історичних наук М. А. Сваране, Т. Я. Зейда та ін.

Значний крок вперед зроблено у вивченні історії міст. Особливо слід відзначити тритомник з історії Риги (I том — «Феодальна Рига», II — «Рига 1860—1917 рр.» і III — «Рига в період соціалізму»). До його написання залучено багато нових джерел. На основі марксистської методології в цій праці висвітлено питання перетворення середньовічного міста на великий індустріальний центр, визвольну боротьбу ризького пролетаріату під керівництвом революційної соціал-демократії проти царського самодержавства й капіталістичного ладу, економічне, політичне й культурне життя Риги як столиці Радянської Латвії.

Значний конкретний матеріал, що також стосується періоду розвитку капіталізму, систематизовано в монографії І. Е. Роніса «Антинародна політика латиської буржуазії (1907—1914 рр.)». Автор розкрив реакційну класову суть політики латиського правлячого класу, вперше в латвійській історіографії подав докладну характеристику найбільших політичних об'єднань буржуазії й оцінку їх програмних установок. У 1980 р. опубліковано тематичний збірник «Проблеми розвитку капіталізму й революційного руху в Латвії». Треба відзначити й опубліковану в 1976 р. монографію Д. К. Озолін, в якій відображено стан комунального господарства Риги наприкінці XIX — на початку XX ст.

Великих успіхів досягнуто у вивченні давньої історії Латвії. Пошуки археологічних експедицій узагальнено в кількох монографічних працях. Дослідження А. Я. Стубавса «Городище і село Кентескалнс», зокрема, розширило уявлення про утворення класового суспільства на території Латвії в V—VIII ст. Е. Мугуревич у книзі «Замкові округи Олінькалнс і Локстене» підсумував результати археологічних розкопок, проведених у зоні затоплення Плявишської гідроелектростанції. Обширний археологічний матеріал проаналізовано також у працях І. А. Лозе⁸.

У роки минулої п'ятирічки в республіці вийшло чимало праць, присвячених етнічній історії балтських народів. У тематичному збірнику

⁶ Самсон В. П. Дружба народов победила: Совместные действия красных партизан и советских разведчиков в «Курляндском котле» в 1944—1945 гг. Рига, 1980; Dzintars J. Newidzialny front' totewskie podzemie antyfaszystowskie. Warszawa, 1978.

⁷ Прибалтийская реакционная эмиграция сегодня: Литовская, латышская и эстонская антисоветская эмиграция на службе империализма. Рига, 1979; Штейнберг В. А. Латвия во внешнеполитическом противоборстве Советской России и держав Запада, 1917—1920. Рига, 1979.

⁸ Лозе И. Поздний неолит и ранняя бронза Лубанской равнины. Рига, 1979; Lose I. Akmens laikmets Lubanas klanos. Riga, 1979.

«З найдавнішої історії балтських народів», зокрема, досліджуються ареали поширення балтів, виділення окремих племін з їх балтської спільності й формування народностей⁹. Питанням заселення Східної Прибалтики та походження її найдавнішого населення присвятила свої праці Р. Я. Денисова. Вона дослідила основні антропологічні типи населення, процес формування латиської народності. На основі докладного вивчення здобутих в експедиціях матеріалів Е. Д. Шноре та А. Е. Зарінь доповнили відомості про матеріальну й духовну культуру населення давнього Селпілса. Найновіші дані з археології ввійшли до тематичного збірника «Будівництво в первісно-общинному ладі та в період феодалізму». Колективне дослідження «Проблеми історії сільських поселень і народного зодчества Латвії в XVII—XX ст.» присвячено еволюції житлових і господарських будівель у Латвії з XVII ст. до наших днів.

Завдяки спільним зусиллям етнографів Латвійської, Литовської та Естонської РСР, а також допомозі співробітників Інституту етнографії ім. Міклухо-Макляя АН СРСР завершено підготовку Історико-етнографічного атласу народів Прибалтики. Його перший випуск повністю присвячено одягові — розвитку й поширенню основних типів і комплексів селянського одягу з середини XIX ст. до початку 50-х років XX ст. В атласі вміщено відомості й про одяг населення сусідніх з Прибалтикою територій, що дало можливість висвітлити питання про культурно-історичні контакти й етнічну історію народів Східної Європи.

Важливим досягненням є створення ряду методичних розробок з проблем наукового атеїзму, соціологічних та етнографічних досліджень, а також методичних посібників з історії для середніх шкіл.

Загалом за минулу п'ятирічку співробітниками інституту було видано 44 наукові праці (монографії, тематичні й документальні збірники), а також понад 500 наукових та науково-популярних статей з найбільш актуальних проблем радянської історичної науки (загальний обсяг публікацій перевищив 1400 друкованих аркушів).

Велику роботу проводили співробітники інституту по пропаганді революційних, бойових і трудових традицій трудящих республіки. Як лектори товариства «Знання» вони часто виступали перед робітниками, читаючи щороку по 500—600 лекцій. Вони взяли активну участь у науково-теоретичних та науково-практичних конференціях, семінарах пропагандистів і лекторів, присвячених 110-й річниці з дня народження В. І. Леніна, 75-річчю утворення Комуністичної партії Латвії, 35-річчю перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні, 40-річчю відновлення Радянської влади в Латвії, 75-річчю першої російської революції та ін. Протягом минулої п'ятирічки за ініціативою інституту було проведено 25 конференцій, з них 2 всесоюзних («Загальні закономірності Великого Жовтня, революцій 40-х років у Прибалтиці та країнах Центральної і Південно-Східної Європи» та «Криза сучасної буржуазної історичної науки») і 5 міжреспубліканських.

Постійно зміцнюється творче співробітництво колективу інституту з іншими науковими й педагогічними установами республіки й країни. Так, разом із співробітниками Інституту історії партії при ЦК Компартії Латвії було підготовлено ряд праць, у тому числі дві частини нового видання «Книги пам'яті революційних борців Латвії».

Велику допомогу в координації наукової діяльності історикам республіки надають Інститут історії СРСР АН СРСР, Інститут археології АН СРСР, Інститут етнографії АН СРСР ім. Міклухо-Макляя, наукові ради з історії Великої Жовтневої соціалістичної революції на чолі з академіком І. І. Мінцом та з історії історичної науки в СРСР, очолюваної академіком М. В. Нечкіною.

⁹ Из древнейшей истории балтских народов (по данным археологии и антропологии). Рига, 1980.

Історики Радянської Латвії, як і всієї країни, вступили в одинадцять п'ятирічку озброєні програмою досліджень, розробленою на основі рішень XXVI з'їзду КПРС. Перед ними поставлено відповідальні завдання в галузі дослідження найактуальніших проблем історії Латвійської РСР і насамперед широкого і всебічного вивчення процесу становлення й розвитку радянського суспільства. При розробці програми досліджень на майбутнє враховувалася соціальна функція історичної науки, яка відіграє важливу роль у системі суспільствознавчих дисциплін, описуючи й аналізуючи події минулого, активно сприяючи розумінню сучасності й допомагаючи уявити перспективи розвитку суспільства.

Нині ряд провідних учених республіки бере участь у написанні історіографічних оглядів та статей для колективної праці «Вивчення історії Латвійської РСР у період між XXV та XXVI з'їздами КПРС». В ній буде дано оцінку найновішій історичній літературі, визначено ступінь вивченості ключових проблем історії Латвії, підбито реальні підсумки й накреслено далі перспективи діяльності вчених.

Розробляються такі теми, як «Братерське співробітництво народів Радянського Союзу в період розвинутого соціалізму (на матеріалах прибалтійських республік)», «Розвиток соціальної структури радянського суспільства (на матеріалах Латвійської РСР)», «Наука й культура в Латвійській РСР в умовах розвинутого соціалізму», «Соціалістичні перетворення в побуті й культурі населення Латвійської РСР» та ін. Передбачається створити великі праці про особливості науково-технічної революції в соціалістичному суспільстві. Залишається актуальним вивчення ряду аспектів формування й розвитку інтелігенції Радянської Латвії, її ролі в будівництві соціалізму, а також поглиблення взаємодії науки, техніки та виробництва.

Предметом спеціального дослідження стала в одинадцятій п'ятирічці історія морського транспорту (Е. А. Блюмфельд). Досі вона висвітлювалася фрагментарно, переважно в науково-популярних виданнях та розділах узагальнюючих праць. Актуальність теми пояснюється економічною значимістю даної галузі народного господарства для Латвійської РСР і Радянського Союзу в цілому. До наукового обігу вперше було введено нові архівні документи, які дали можливість проаналізувати процеси становлення транспортного флоту республіки та його бурхливого розвитку в умовах розвинутого соціалістичного суспільства.

Як відомо, велике наукове й політичне значення має дослідження історії робітничого класу. Вивчення й узагальнення досвіду його перетворюючої діяльності дає можливість на конкретно-історичному матеріалі розкрити процес втілення в життя ідей марксизму-ленінізму, використати його славні традиції як засіб виховання підростаючого покоління. На жаль, цю тему вченими республіки ще розроблено недостатньо. Досі вони розглядали лише окремі питання проблеми або обмежували свої дослідження досить вузькими хронологічними рамками. Нині відділом історії радянського суспільства інституту складено проспект узагальнюючої праці з історії робітничого класу Радянської Латвії. В ній буде глибоко проаналізовано внутрішні процеси, які відбуваються у складі робітничого класу, його революційно-перетворюючу діяльність по створенню й розвитку соціалістичних суспільних відносин, утвердженню й розвитку соціалістичної власності, створенню матеріально-технічної бази комунізму. При цьому буде розглянуто діяльність всіх основних загонів робітничого класу республіки: промислових робітників, будівельників, транспортників, робітників радгоспів та аграрно-індустріальних комплексів. Поряд з використанням статистичних даних, матеріалів архівів та періодичної преси авторський колектив залучає й таке джерело, як дані особового обліку кадрів на фабриках і заводах. Нині проводиться робота по збиранню матеріалів на підприємствах машинобудівної, легкої, хімічної та харчової промисловості Риги, Лієпаї,

Валмієри, Даугавпілса та Резекне. Одержану інформацію буде оброблено математичними методами із застосуванням ЕОМ.

Завершується підготовка книги «Становлення і розвиток аграрно-індустріального загону робітничого класу Латвійської РСР» А. А. Крастиньша. На основі широкого кола джерел у ній буде висвітлено формування таких груп цього загону, як меліоратори, сільські будівельники, енергобудівники, а також робітники, що займаються технічним забезпеченням сільськогосподарського та агрохімічного виробництв. Систематизується матеріал для монографії «Матеріальні й побутові умови життя робітничого класу Латвійської РСР» (Д. В. Блейере).

Триватиме дослідження теми «Розвиток радгоспів Латвійської РСР». Вивчення історії радгоспного виробництва, особливо протягом останніх років, становить значний науковий інтерес і має практичне значення, оскільки сприяє глибшому розумінню загальних закономірностей виникнення й розвитку соціалістичного сільського господарства. Зокрема, розробляється питання про соціальну структуру масових професій у радгоспах республіки. З цією метою вперше використовується такий метод, як масове вивчення облікових карток робітників радгоспів. У 1984 р. планується випустити монографію А. А. Головчика «Підготовка сільськогосподарських кадрів у Латвійській РСР, їх формування і розвиток у радгоспах республіки (1945—1975 рр.)».

Незабаром буде опубліковано колективну працю «Академія наук Латвійської РСР у період розвинутого соціалізму», в якій на фоні основних закономірностей соціально-економічного й науково-культурного розвитку аналізується наукова діяльність і простежується історичний шлях Академії наук Латвійської РСР як центру науки в республіці.

Зростає значення науки в суспільстві розвинутого соціалізму зумовлює необхідність дослідження кількісного і якісного складу наукової інтелігенції, процесів прогнозування змін, що відбуватимуться всередині цієї соціальної групи суспільства. Певне уявлення про її формування та історичний розвиток дасть монографія І. Г. Талберг «Наукова інтелігенція Радянської Латвії (1946—1980 рр.)», яку вже здано у видавництво. Крім того, глибоко вивчатиметься історія формування й розвитку окремих груп наукової інтелігенції республіки (медичної, сільськогосподарської тощо), розвиток мережі наукових закладів.

Готується до видання монографічна праця Т. О. Вілціньша «Науково-технічний прогрес і поширення наукових знань у 1946—1980 рр. (на матеріалах Латвійської РСР)». Автор використовує як архівні матеріали, так і наукову інформацію, одержану в результаті проведених історико-соціологічних досліджень (експедицій). Це дасть можливість визначити ступінь проникнення наукових знань у широкі верстви нашого суспільства, а також конкретизувати уявлення про вплив різноманітних факторів на даний процес. Слід відзначити, що Т. О. Вілціньш уже має досвід у цій справі. В 1979 р. було опубліковано підготовлене ним нарис «Об'єкт дослідження — наука».

У Латвійській РСР налічується понад 12 тис. представників художньої інтелігенції. 4,5 тис. з них об'єднані у творчі спілки, які беруть активну участь у політичному й естетичному вихованні трудящих, у пропаганді творів літератури й мистецтва. Ось чому дослідження історії становлення й розвитку цих організацій має велике значення. Крім того, воно допомагає спростовувати домисли апологетів латиської реакційної еміграції, які намагаються очорнити досягнення культури в Радянській Латвії. Наближається до завершення робота над створенням монографії «Роль творчих спілок Латвійської РСР у будівництві соціалістичної культури» (автор — М. В. Лендін).

Не дістала поки що належного висвітлення історія радянського будівництва в республіці. Тому заплановано створити спеціальну монографію, яка б ліквідувала цю прогалину.

Активно досліджується тема «Організація і зміцнення місцевих Рад народних депутатів». Так, Е. Ф. Румба готує до видання працю про діяльність органів народної влади в 1944—1950 рр. У ній буде висвітлено питання комплектування й зміцнення апарату місцевих Рад, підготовки й підвищення кваліфікації їх працівників, керівної ролі Комуністичної партії в удосконаленні роботи Рад.

Буде продовжено дослідження процесу становлення і розвитку братерських зв'язків Латвійської РСР з іншими союзними республіками нашої країни. Готується до видання, зокрема, праця про співробітництво трудящих Латвії й республік Середньої Азії.

Помітні зрушення відбуваються у висвітленні теми про участь Латвійської РСР у суспільно-політичних і культурних зв'язках СРСР з країнами соціалістичної співдружності (1945—1980 рр.). Так, у 1983 р. планується завершити підготовку монографії І. Р. Нейланде, присвяченої культурному обміну з соціалістичними країнами.

У зв'язку з необхідністю розробки проблематики історії Великої Вітчизняної війни проводитиметься збирання документів і матеріалів як в архівосховищах нашої країни, так і за рубезжем. При цьому приділятиметься більше уваги публікації документальних матеріалів. В 1982 р. має вийти з друку «Альбом малюнків воєнних років». Проводиться активна підготовка збірника листів воєнних років (нині вже зібрано й систематизовано близько 4 тис. листів фронтовиків). Виявлені протягом останніх років матеріали дадуть ученим можливість приступити до розв'язання ряду нових проблем, зокрема підготувати книги, присвячені ідеологічній боротьбі в Латвії в роки Великої Вітчизняної війни та героїчній обороні Лієпаї влітку 1941 р.

Триває робота над темою «Загострення класової боротьби в Латвійській РСР у період Великої Вітчизняної війни і в перші повоєнні роки (1941—1949 рр.)». Велика увага, зокрема, приділяється аналізу співвідношення класових сил, основних закономірностей, особливостей та форм класової боротьби, викриттю зрадництва латиської буржуазії, яка стала на шлях відкритого співробітництва з гітлерівськими фашистами в роки Великої Вітчизняної війни, а потім і з розвідками імперіалістичних держав Заходу.

Об'єктом спеціального дослідження став ряд найважливіших аспектів історії соціалістичної революції 1940 р. у Латвії, яка є однією з головних проблем латвійської історіографії й досі залишається предметом гострої ідеологічної боротьби. На широкій джерельній основі створюється монографія Е. Жагарса «Соціально-економічні передумови соціалістичної революції 1940 р. у Латвії». Головна увага в праці приділяється аналізу класової структури населення Латвії наприкінці 30-х років, характеристик фашистського режиму та його соціальної бази, показу політичної й економічної залежності буржуазної Латвії від імперіалістичних держав. Автор дає оцінку революційній ситуації, що створилася у вересні 1939 р. й тривала до початку 1940 р., висвітлює революційний рух та керівництво ним з боку Комуністичної партії.

З проблеми «Історія Великої Жовтневої соціалістичної революції» в центрі уваги дослідників будуть такі аспекти, як діяльність Рад безземельних Латвії в 1917 р., перша світова війна на її території, латиські стрільці, а також питання історіографії. Докладніше вивчатиметься історія латвійського пролетаріату (друга половина XIX — початок XX ст.) й аграрна історія краю.

Важливою ділянкою роботи є підготовка до друку такого унікального історичного джерела, як матеріали Й.-Х. Бротце з історії Риги й Прибалтики. Й.-Х. Бротце (1742—1823 рр.) був учителем Ризького ліцею, а пізніше губернської гімназії. З 1770 р. по 1818 р. він замальовував і описував усе, що міг побачити в Ризі та на її околицях, а також в інших місцевостях Латвії та Естонії. До нашого часу збереглися 4600

його малюнків з описом на 4778 сторінках, які склали 10 томів під загальною назвою «Зібрання різних ліфляндських монументів, проспектів, монет, гербів тощо». Вони є важливим джерелом також і з етнографії та історії економічних і культурних зв'язків латиського народу. Передбачається опублікувати всі малюнки й тексти, написані самим Й.-Х. Бротце.

В одинадцятій п'ятирічці буде продовжено вивчення археологічних та етнографічних пам'яток басейну р. Даугави, етнічної історії балтських народів, генезису найдавнішого населення. Етнографи займатимуться підготовкою наступних томів Історико-етнографічного атласу Латвійської РСР.

Перед істориками Радянської Латвії стоїть багато важливих завдань. Це — і посилення уваги до методологічних проблем історичної науки, і активізація роботи в галузі джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін. Досягнутий рівень вивчення історії Латвії дає можливість активізувати розробку теорії джерелознавства (прийомів відшукування, добору та використання джерел, методів їх аналізу, інтерпретації в наукових працях тощо).

На порядку денному залишається й таке завдання, як продовження історіографічної характеристики опублікованої в республіці літератури. В працях історіографів має бути враховане все позитивне, що зроблено в науці протягом попереднього періоду, і виявлено аспекти, що потребують дальшого вивчення.

Важливим завданням є ще наполегливіше й аргументованіше викриття неспроможності буржуазних концепцій історичного процесу, боротьба проти фальсифікацій латиської реакційної історіографії.

Необхідно приділяти більше уваги поліпшенню якості наукової та науково-популярної літератури, добиватися більшої переконливості, яскравості й жвавості викладу матеріалу.

Настійною необхідністю є підвищення ефективності і якості науково-дослідницької роботи, посилення ідеологічної та ідейно-виховної функцій історичної науки, дальше поліпшення координації наукової діяльності істориків, об'єднання зусиль спеціалістів різних галузей знань у розробці найважливіших проблем. Необхідно підвищувати науково-теоретичний рівень досліджень, поєднуючи глибоку науковість з партійністю та класовою спрямованістю, вводити до наукового обігу новий фактичний матеріал, комплексно підходити до розв'язання ключових проблем історії Латвії.

Спираючись на непорушну основу марксистсько-ленінського вчення, історики Радянської Латвії роблять усе можливе, щоб донести до широких верств трудящих глибоке розуміння законів і перспектив суспільного розвитку, вирішальної ролі народних мас в історії, розкрити непримиренність соціалістичної й буржуазної ідеологій, внести вклад у формування комуністичного світогляду радянських людей, у виховання таких моральних якостей, як радянський патріотизм і соціалістичний інтернаціоналізм, відданість справі Комуністичної партії, гордість за свою Батьківщину, повага до інших народів, до славних традицій минулого, готовність до активного захисту завоювань соціалізму.

А. К. Бірон

О СОСТОЯНИИ И ПЕРСПЕКТИВАХ РАЗВИТИЯ ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКИ В ЛАТВИЙСКОЙ ССР

Резюме

В статье анализируется развитие исторической науки в Латвийской ССР на современном этапе, а также рассматриваются задачи, которые ученым республики предстоит решить в будущем.

Проти буржуазної фальсифікації історії

В. Л. САВЕЛЬЄВ (Київ)

КРИТИКА БУРЖУАЗНИХ КОНЦЕПЦІЙ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ СОЦІАЛІЗМУ

XXVI з'їзд КПРС, аналізуючи сучасне міжнародне становище, вказав на ускладнення умов, в яких нашій країні доводиться вирішувати творчі завдання комуністичного будівництва. В світовій політиці продовжується інтенсивна боротьба двох напрямів. З одного боку — курс СРСР, братніх країн соціалістичної співдружності на роззброєння, розвиток та зміцнення розрядки, з другого — посилення реакційними силами Заходу, насамперед США, гонки озброєнь, спроби загальмувати процес розрядки міжнародної напруженості. В цих умовах, як відзначалося на XXVI з'їзді партії, «фактом є і помітне загострення ідеологічної боротьби»¹.

Одним з вузлових пунктів ідеологічного протиборства між світом соціалізму і світом капіталізму залишаються проблеми політичної системи, державного устрою суспільства. В. І. Ленін, визначаючи місце і значення цих питань у боротьбі різних ідеологічних течій в епоху переходу від капіталізму до соціалізму, підкреслював, що вони виступають фокусом «...всіх політичних спорів сучасності»², оскільки зачіпають корінні інтереси класів «...більше, ніж будь-яке інше питання»³. Ленінська оцінка — ключ до розуміння глибинних процесів, основних тенденцій сучасної ідеологічної боротьби, що точиться навколо питань політичного устрою суспільства. Протиборство комуністичної і буржуазної ідеологій в цій сфері — не абстрактна теоретична полеміка, а реальний прояв гострої класової боротьби між соціалізмом і капіталізмом.

Побудова в нашій країні розвинутого соціалістичного суспільства є яскравою демонстрацією історичної вірності ідеям К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна про політичну систему соціалізму. В СРСР створені всі необхідні умови для дальшого всебічного розвитку соціалістичної демократії в усіх сферах суспільного життя. Могутня матеріально-технічна база, постійно зростаюча соціальна, політична та ідейна єдність радянського суспільства, зміцнення дружби народів — така об'єктивна основа розвитку всієї системи соціалістичної демократії.

Головним фактором динамічного розвитку політичної системи радянського суспільства є керівна роль Комуністичної партії, посилення її ідейно-політичного впливу на весь процес комуністичного будівництва, всебічне удосконалення форм і методів партійного керівництва державними та громадськими організаціями, трудовою та політичною активністю робітничого класу, всіх трудящих. Діяльність КПРС переконливо свідчить про те, що тільки політичний лад соціалізму здатний успішно вирішити проблему поєднання ефективного управління суспільством з широким народовладдям, реальним забезпеченням всіх прав людини та свободи особи. Демократія в соціалістичному суспільстві охоплює не тільки політику, але й сферу економіки, культури, про-

¹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 10.

² Ленін В. І. Про державу. — Повне збір. творів, т. 39, с. 74.

³ Там же, с. 62.

низує всі суспільні організації. В цьому полягає вирішальна перевага соціалістичного ладу над капіталістичним, соціалістичної демократії над буржуазною.

На фоні динамічного розвитку політичної організації соціалізму, що стала нині синонімом вишого типу демократизму, все більш контрастною і виразною стає ідейно-політична криза буржуазного суспільства, яка охопила інститути влади, буржуазні політичні партії, розхищує елементарні моральні норми. Намагаючись всіляко замаскувати спустошуючий вплив монополістичного капіталізму на і без того куду буржуазну демократію, відвернути увагу народних мас від реакційних тенденцій в розвитку політичної організації імперіалістичних країн, ідеологи буржуазії широко вдаються до засобів соціально-політичної мімікрії і демагогії. Поряд з спробами зобразити «західний світ» уособленням гуманізму і демократії, імперіалістична пропаганда здійснює ідеологічні диверсії проти політичної системи соціалізму під демагогічними лозунгами необхідності її «лібералізації» і «демократизації». «Говорять про свободу і демократію, про права людини, — зазначав з цього приводу товариш Л. І. Брежнев, — а на ділі вся ця галаслива кампанія служить одному: прикрити спроби втручання у внутрішні справи соціалістичних держав, прикрити імперіалістичні цілі своєї політики. Говорять про «лібералізацію», а мають на увазі ліквідацію реальних завоювань соціалізму, підрив соціально-політичних прав народів соціалістичних країн»⁴.

Особливу роль в організації ідеологічних диверсій імперіалізму проти соціалістичної демократії відіграє сучасна радянологія, яка здійснює функції ідеологічного забезпечення підривних акцій імперіалізму проти Радянського Союзу, країн соціалістичної співдружності, формування громадської свідомості в дусі негативного ставлення до ідей комунізму. Народжені в радянологічних центрах різноманітні концепції політичної системи соціалізму, після перекладу їх на мову ходячих антикомуністичних штампів, легенд і міфів широко експлуатуються буржуазною пропагандою для дискредитації реального соціалізму.

Радянологія початку 80-х років⁵ характеризується досить значною теоретичною строкатістю, наявністю своєрідного «плюралізму» підходів серед буржуазних ідеологів до тлумачення проблеми політичних відносин в радянському суспільстві. Кожний етап розвитку буржуазної «науки про комунізм» породив різноманітні школи і напрями, теорії і концепції, що претендують на оригінальність і завершеність. Деякі з них час від часу піднімаються на щит буржуазною пропагандою, інші забуті, треті — стали об'єктом критики, предметом, часом досить гострих дискусій і спорів, що ведуться і нині. За всіма цими зовнішніми метаморфозами незмінних за своєю антикомуністичною суттю ідейно-теоретичних конструкцій радянології стоять спроби імперіалістичних кіл вивести з кризисного стану буржуазну «науку про комунізм», знайти більш ефективні, витонченіші за формою «теоретичні» засади для організації ідеологічних диверсій проти політичної системи соціалізму.

Розуміння зазначених особливостей радянології, їх марксистська оцінка виступають, на наш погляд, необхідною умовою ефективною, аргументованою і своєчасною критики буржуазних теорій. Особливо важливий при цьому ретроспективний критичний аналіз головного концептуального арсеналу радянології, що склався на фоні зміни політичної стратегії антикомунізму щодо Радянського Союзу в післявоєнний період.

⁴ Брежнев Л. І. За справедливий, демократичний мир, за безпеку народів і міжнародне співробітництво. Промова в Кремлівському Палаці з'їзду на Всесвітньому конгресі миролюбних сил 26 жовтня 1973 року. — *Ленінським курсом: Промови і статті*. К., 1974. Т. 4, с. 317.

⁵ Докладніше про структуру і функції радянології див.: Николаев П. А. Зловещий альянс. Советология на службе психологической войны. Л., 1980.

Зрозуміло, що реалізація в повному обсязі поставленого завдання потребує всебічного монографічного дослідження. У даній статті зроблено спробу, спираючись на досягнення радянської історіографії в галузі викриття буржуазних фальсифікацій соціалістичної демократії⁶, проаналізувати лише деякі головні закономірності і тенденції, які зумовили формування сучасного концептуального арсеналу радянології.

Першою спробою імперіалістичної пропаганди оформити буржуазні уявлення про політичний лад соціалізму в вигляді єдиної теорії, став міф про так званий «комуністичний тоталітаризм». До другої світової війни поняття «тоталітаризм» використовувалось на Заході головним чином для характеристики авторитарних режимів нацистської Німеччини та фашистської Італії. В роки «холодної війни» імперіалістичні кола переорієнтували його проти Радянського Союзу та інших країн соціалістичної співдружності. Це було зроблено на рівні державної політики США ще до того як доктрина набула статусу «теорії». Як заявляв в той час президент Сполучених Штатів Г. Трумен, «не існує ніякої різниці між тоталітарними державами. Мені байдуже, як їх називати — нацистські, комуністичні чи фашистські»⁷.

В основі наклепницької спроби підвести під одне родове поняття комунізм і фашизм лежить відверте, неприкрите бажання імперіалістичних кіл Заходу будь-якими засобами, в тому числі і воєнними, знищити СРСР. Засліплення антикомунізмом породило погляд на соціалізм як історично аномальний шлях розвитку, як «антипод» і потенційну загрозу «західним демократіям».

Ідеологічним обґрунтуванням агресивної політичної доктрини правлячих кіл Заходу — міфу про «комуністичний тоталітаризм», займались всі «поверхи» імперіалістичної пропаганди — державні і військові установи, приватні організації, пропагандистські агентства монополістичних об'єднань, засоби масової інформації. Не залишилась осторонь і радянологія. В період «холодної війни» чітко визначилась її специфічна роль і значення в формуванні стратегії і тактики імперіалізму в його боротьбі з теорією і практикою комунізму, розробці практичних рекомендацій і прогнозів для професійних політиків. У працях таких професійних радянологів як З. Бжезинський, К. Фрідріх, К. Дойч та інших міф про «комуністичний тоталітаризм», що існував до цього лише у вигляді пропагандистських штампів і версій, отримав на початку 50-х років статус «теорії» і став, як висловився один з його творців Б. Барбер, «фундаментом американської контрідеології «холодної війни»⁸. Історія становлення концепції «тоталітаризму» класичний приклад того, наскільки доктрини, які створюються радянологічними центрами, пронизуються класовими цілями імперіалізму.

Слід зазначити, що ні в роки «холодної війни», коли названа концепція була, як аналітична схема тлумачення політичної системи соціалізму, пануючим напрямом в радянології, ні до цього часу серед буржуазних ідеологів не склалось загального визначення «тоталітаризму». Коментуючи ситуацію, що склалась в зв'язку з цим в радянології, професор Лондонської школи економічних наук М. Кренстон пише: «...ми (радянологи — В. С.) іноді фактично не знаємо, про що ведемо мову»⁹. Однак, коли справа стосується визначення обов'язкових ознак, які,

⁶ Актуальные вопросы современной идеологической борьбы. М., 1980; Реальный социализм в СССР и его буржуазные фальсификаторы. М., 1977; Марченко М. Н. Политическая организация советского общества и ее буржуазные фальсификаторы. М., 1973; Фарукшин М. Х. Социалистическая демократия и буржуазная «советология». Казань, 1976; его же. Политическая система социализма и современный антикоммунизм. Казань, 1980 та ін.

⁷ Цит. за кн.: Марушкин Б. И. Советология: расчеты и просчеты. М., 1974, с. 105.

⁸ Цит. за кн.: Survey — Summer (1977—1978), Vol. 23, № 23 (104), p. 62.

⁹ Там же.

з точки зору радянологів і складають «тоталітарну модель», або «ідеальний тип» певної суспільної системи, то тут існує певна спільність поглядів серед буржуазних авторів.

Головними, конститууючими ознаками «тоталітаризму» в соціалістичному суспільстві згідно з антикомуністичною «моделлю» є існування «тотальної», або «офіційної» ідеології правлячої партії, наявність всеохоплюючого контролю з боку партії над усіма структурними елементами політичної системи. Ці ознаки, з певними варіаціями, виступають, можна сказати, загально визначеними в буржуазній літературі. «Будь-яка типологія тоталітарних систем,— зазначається, наприклад, у фундаментальному довіднику з політичних наук,— повинна враховувати відповідне значення ідеології, партії і масових організацій»¹⁰.

Створена цілим поколінням радянологів концепція «тоталітаризму» аж надто примітивна. Для неї характерне заперечення об'єктивної соціально-економічної природи соціалізму, його історичних переваг перед капіталізмом, здатності створити демократичні соціально-політичні інститути; ігнорування класової, глибоко народної сутності політичної організації соціалізму; перекручене тлумачення радянської політичної системи у вигляді консервативного, незмінного, нездатного до будь-яких змін суспільного утворення, яке нібито не має будь-яких соціально-економічних коренів; наклепницьке зображення місця і ролі Комуністичної партії, значення марксистсько-ленінської ідеології в соціалістичному суспільстві; безпідставне протиставлення політичної системи, її головних структурних елементів інтересам існуючих класів, прошарків, трудових колективів, особи.

Вихідна ідейно-політична настанова, що заперечує об'єктивну соціально-економічну природу соціалізму, з самого початку визначила неспроможність домагань творців «тоталітарної моделі» на адекватне відображення реальної дійсності. В ґносеологічному плані ця «модель» являє собою, використовуючи термінологію самих же радянологів, — «синдром» антикомуністичних постулатів і штампів, які є результатом спотвореного зображення корінних ознак політичної системи соціалістичного суспільства — керівної ролі Комуністичної партії, марксистсько-ленінської ідеології, принципу демократичного централізму.

Створюючи «тоталітарну модель», ідеологи антикомунізму ігнорували класову сутність протилежних політичних систем. Спроба поставити на одну дошку політичну систему соціалізму і буржуазні авторитарні системи вступає в суперечність не тільки з практикою суспільно-історичного розвитку, але й із здоровим глуздом. Однак, як зауважив член Правління НКП Р. Штайгервальд, «...у підході до соціалізму «забувається» будь-яка диференціація. Такий прийом в кінцевому рахунку переслідує мету опорочити соціалізм, пролетарську демократію, щоб виправдати капіталістичний деспотизм»¹¹.

Ідеалістичний статус і теоретична хиткість концепції «тоталітаризму» як «ідеальної моделі» розвитку комуністичного суспільства змусила її авторів з самого початку шукати додаткові мотиви для «обґрунтування» правомірності застосування свого творіння до соціалістичної дійсності. З цією метою радянологи широко використовують теорії, запозичені з дореволюційної монархічної та буржуазної історіографії, а також білоемігрантської літератури. Це, насамперед, теорія про «російську винятковість», а також тісно зв'язана з нею концепція «наступності»¹². Обидві ці теорії виступають в ролі історичного «підкріплення» класичної дихотомії часів «холодної війни» — «тоталітарний Схід

¹⁰ Handbook of Political Science. Vol. 3. Macropolitical Theory. Ed. by W. N. Polsby and F. I. Greenstein. 1975, p. 191.

¹¹ Правда, 1976, 14 фебр.

¹² Докладніше див.: Марушкин Б. И., Иоффе Г. З., Романовский Н. В. Три революции в России и буржуазная историография. М., 1977, с 33—77.

проти «демократичного Заходу». В цій фальшивій схемі дійсна протилежність двох суспільно-політичних систем сучасності — соціалізму і капіталізму, підмінюється уявною протилежністю західної і східної «культур». При такому підході наскоки на радянську політичну систему, соціалістичну демократію, що базуються на спробах відмовити їй в історичному праві на існування, супроводжуються ортодоксальною і нестримною апологією уявних переваг буржуазної демократії. Подібна література, витримана виключно у чорно-білих барвах, визначала лице радянологічних праць 50-х років, які базувались переважно на далеких від науки антикомуністичних штампах. З цього приводу, торкаючись рівня «теоретичної» орієнтації радянології того часу, американський політолог А. Орам не без підстав зауважив, що «...поняття тоталітаризму, як і демократії, виступало нічим іншим, як символом, який використовувався в ідеологічній боротьбі в період холодної війни і мав в достатній мірі відтінок високого емоційного звучання»¹³.

«Тоталітарна модель» політичної системи соціалізму в тому «класичному варіанті», що широко використовувався імперіалістичною пропагандою в роки «холодної війни», не могла існувати, так би мовити, в «чистому вигляді» скільки-небудь довгий період. Вже на кінець 50-х років виявили свою неспроможність ідейно-політичні настанови імперіалізму, які орієнтувались на насильницьке знищення «комуністичного комплексу зла». Незаперечні успіхи соціалізму, перетворення його у вирішальну силу сучасності змусили імперіалістичні кола шукати шляхів проведення більш гнучкої і різнобічної політики щодо СРСР і інших соціалістичних країн, переставити акценти з сфери воєнної конфронтації в сферу економіки і ідеології. На початку 60-х років йшов процес розробки і становлення нового курсу, відомого під назвою «політики наведення мостів», який орієнтувався на ідеологічну «срозію» політичної системи соціалізму, «мирні» методи реставрації капіталістичних відносин в соціалістичних країнах.

Доктрина «тоталітаризму» як концептуальний еквівалент політики «холодної війни» все в більшій мірі виявляла свою неспроможність в забезпеченні ідеологів імперіалізму більш-менш адекватними теоретичними схемами для аналізу динаміки розвитку політичних відносин в країнах соціалістичної співдружності. Закостеніла у своєму догматизмі радянологія, з точки зору прибічників нового курсу, тільки дезорієнтувала політиків, оскільки її можливості відображати реальні тенденції розвитку СРСР практично дорівнювали нулю. Політичне банкрутство доктрин «тоталітаризму» неминуче вело до девальвації примітивного антикомунізму як єдино можливої форми боротьби з реальним соціалізмом.

В середині 60-х років для менш ортодоксальних радянологів стала очевидною політична вразливість і теоретична неспроможність, а відповідно і недостатня ефективність в ідеологічній боротьбі з комунізмом, традиційних чорно-білих схем часів «холодної війни». В академічних колах Заходу серед прибічників більш гнучких методів боротьби з комуністичною ідеологією почались пошуки інших, більш відповідних проголошеним правлячими колами Заходу політиці «наведення мостів» «теоретичних» засад для ідеологічних атак проти соціалістичної демократії. Здавалось, що таку основу було знайдено. Нею стали різні варіанти буржуазної загальносоціологічної концепції «індустріального суспільства», що стала дуже модною в 60-х роках.

Аналізуючи процес персоніфікації радянології в цілому на теоретичну платформу буржуазної теорії «індустріального суспільства», яка уособлює собою більш гнучкі методи полеміки з марксизмом, не зайвим буде вказати на його неоднозначність і суперечливість. Не відразу і не

¹³ Oram A. M. Introduction to Political Sociology. The Social Anatomy of the Body Politic. Englewood Cliffs (Ney Jersey), 1978, p. 118.

всі «комунізмознавці» відмовились від «тоталітарної моделі», що дискредитувала себе у багатьох відношеннях. У неї залишилось і зараз чимало прибічників в академічних колах Заходу.

Девальвація «тоталітарних» схем стала причиною того, що радянологія в 60-х роках втратила свою, характерну для часів «холодної війни», концептуальну монолітність. Міф про «комуністичний тоталітаризм» вже не був загально визнаним серед радянологів і не розглядався більшістю з них, як єдино можлива «теоретична» схема тлумачення політичних відносин в соціалістичному суспільстві.

В цей час в радянології виявились і з часом стали більш-менш чітко визначеними два в певній мірі відмінні один від одного концептуальних підходи, які оформились остаточно в 70-х роках, за визначенням самих буржуазних ідеологів, у дві «школи» — «стару» і «нову». Факт їх існування, хоча і не абсолютно адекватно, але в цілому вірно відображає наявність і протидорожжя двох тенденцій в політиці правлячих кіл Заходу, яку вони проводять по відношенню до СРСР, інших країн соціалістичної співдружності. За однією з них стоять представники крайньої реакції, яка виступає за проведення «жорсткої» зовнішньої політики в дусі «холодної війни», виразником іншої виступають прибічники більш гнучких методів боротьби з комунізмом, розрахованих на підриг реального соціалізму «зсередини», «ерозію» його політичної системи.

Якщо «стару школу» в радянології, що займає її правий фланг, відрізняє схильність до відкрито антикомуністичної доктрини, «тоталітаризму» та її модифікацій, то для прибічників «модернізаторського» підходу характерним є намагання тлумачити політичні відносини в соціалістичному суспільстві і вести полеміку з марксизмом-ленінізмом з позицій буржуазного об'єктивізму, орієнтуючись головним чином на теоретичний потенціал буржуазної соціології, політології та інших наук.

Констатуючи факт існування певних відмінностей у позиціях радянологів, що безумовно необхідно враховувати в процесі критичного аналізу буржуазних уявлень про політичну систему соціалізму, разом з тим ми не бачимо будь-яких підстав для їх абсолютизації. Тяжіння «науки про комунізм» до більш гнучких, об'єктивістських теоретичних конструкцій, що, зокрема, виявилось у посиленні позицій « нової школи », зовсім не означало автоматичної і повної відмови буржуазних ідеологів від старого концептуального багажу часів «холодної війни». Два підходи в радянології — традиційний і «модернізаторський», відображаючи процеси, що мають місце в сфері політики, взаємно не виключають, а доповнюють один одного, оскільки діють в рамках єдиної, у своїй антикомуністичній спрямованості, дисципліни — «науки про комунізм». А цілі і функції останньої, незалежно від зовнішніх метаморфоз, залишаються незмінними з перших днів існування — це фальсифікація марксистсько-ленінської теорії і перекручення практики соціалістичного будівництва в нашій країні, зокрема в сфері політичних відносин. В зв'язку з цим не можна не погодитись з американським соціологом Т. Джонсом, який, вказуючи на рух радянології в цілому «...від моделей «тоталітаризму» до моделей «індустріалізму...», разом з тим відмічає існування «...значного елемента їх переплетіння»¹⁴.

Саме прихильності правих імперіалістичних кіл, які здійснюють значний вплив на всі сфери життя капіталістичного суспільства, зобов'язана своєю живучістю концепція «тоталітаризму», незважаючи на те, що на її адресу на протязі двох десятиріч спрямовують свої критичні стріли представники « нової школи » в радянології. Критика старої антикомуністичної доктрини стала в останній час свого роду обов'язко-

¹⁴ Social Consequences of Modernization in Communist Societies. Ed. by M. G. Field. Baltimore--L., 1976, p. 20.

вим ритуалом посвячення в радянологічну зрілість для багатьох представників молодого покоління буржуазних суспільствознавців, свідченням їх здатності «безсторонньо», з об'єктивістських позицій висвітлювати політичні відносини в соціалістичному суспільстві. Однак, незважаючи на хвилю критичних виступів, буржуазна доктрина «тоталітаризму» подібно до богів стародавнього Сходу, які, вмираючи ввечері, знову воскресали вранці, не відійшла в минуле, а як і раніше здійснює, постійно відроджуючись і оновлюючись в обстановці періодично вибухаючих на Заході приступів злобної антирадянщини, свій шкідливий вплив на міжнародний клімат. Гальванізація «тоталітарних» постулатів часів «холодної війни» про «агресивний комунізм», відчутно пошарпаних в роки розрядки, відбувається зараз в руслі роздутої стратегіями «психологічної війни» антирадянської істерії з приводу неіснуючих в соціалістичних країнах «порушень» прав людини. Одне з завдань цієї провокаційної кампанії полягає в тому, щоб зобразити реальний соціалізм у вигляді «репресивного, тоталітарного суспільства», громадяни якого нібито тільки і чекають, щоб їх «визволили від гніту комуністів західні демократії».

При цьому, як відзначається в марксистській літературі, буржуазна пропаганда не тільки використовує уламки старої доктрини, а й зберігає загальний концептуальний підхід до тлумачення політичних відносин в соціалістичному суспільстві¹⁵. В США, Англії, ФРН та інших капіталістичних країнах продовжуються публікації книжок, статей професійних антикомуністів, в яких обґрунтовується і захищається від критики з боку менш ортодоксальних радянологів концепція «тоталітаризму». Продовжуються невдалі спроби її «теоретичного вдосконалення» і модернізації. Наприклад, американський політолог Ж. Лінц на сторінках багатотомного словника з політичних наук закликає своїх колег до розробки, замість розкритикованої статичної моделі «тоталітарної системи», недоліки якої стали дуже явними, комплексної теорії «тоталітаризму», яка повинна орієнтувати радянологів на вивчення відповідних систем в динаміці і розвитку. Одним з головних об'єктів її застосування, за думкою Лінца, повинні бути «комуністичні системи»¹⁶.

При всій суперечливості процесу переорієнтації радянології в цілому на загальносоціологічну буржуазну теорію «індустріального суспільства», яка покликана забезпечити розробку більш тонких методів ідеологічної боротьби з реальним соціалізмом, прибічники останніх стали поступово набувати досить значного впливу в академічних колах Заходу. Зусиллями головним чином представників «нової школи» на протязі 60-х — 70-х років створено безумовно більш витончену і штучно ускладнену систему «теорій» різного рівня. Спираючись на них, сучасна радянологія значно розширила масштаби і посилила інтенсивність підривної ідеологічної діяльності, спрямованої на фальсифікацію марксистсько-ленінської теорії політики, перекручення соціалістичної демократії.

Особливо високі дивіденди радянологи сподівались дістати з результатів впровадження в сферу вивчення політичної системи соціалістичного суспільства запозичених з буржуазної політології порівняльних методів аналізу політичних відносин в різних соціальних системах. Останні стали пануючим напрямом в буржуазній політичній науці. Виразом цього, зокрема, було бурхливе зростання дисертаційних праць в галузі порівняльної політики. Якщо в 1948 р. вони становили 10% всіх представлених до захисту досліджень у політології, 1958 — 25%, то в 1968 р. — 35%¹⁷. Зазначений бум, що охопив згодом і радянологію.

¹⁵ Кейзеров Н. М. Идеологические диверсии. М., 1979, с. 116—117.

¹⁶ Handbook of Political Science, Vol. 3, p. 244.

¹⁷ The Annals of the American Academy of Political and Social Science, Vol. 442, March, 1979, p. 29.

був кваліфікований у буржуазній літературі, як «компаративістська (анг. comparative — порівняння) революція».

У широкому впровадженні «компаративістських» досліджень, з відповідним концептуальним та понятійним апаратом, запозиченим з буржуазної політології, радянологам вбачалась ілюзорна можливість знайти вихід з теоретичного тупика, в який зайшла «наука про комунізм» у своїй орієнтації на «тоталітарну модель». З цією метою в 1966 р. Американська рада наукових товариств створила спеціальну групу планування порівняльних досліджень комунізму, яка повинна була здійснювати функції координатора в цій галузі. Під її егідою було проведено цілий ряд регіональних та міжнародних (в Австрії у 1972 р., в Італії у 1975 р. та ін.) конференцій, симпозіумів і семінарів політологів і радянологів США, Англії, ФРН, Канади та інших капіталістичних країн. Їх головною метою, як зазначає американський політолог М. Філд, було залучення в радянологію молодих політологів, які одержали соціологічну освіту, а також стимулювання їх інтересу до порівняльних досліджень «комуністичних систем», оскільки порівняння, як підкреслював буржуазний автор, виступає «...серцевиною соціального аналізу... і розуміння політичної динаміки»¹⁸.

В політичному плані широке використання методології, інструментарія та понятійного апарату, які лежать в основі розроблених буржуазною політологією методів порівняльного аналізу, є відображення спроб радянологів дати більш-менш реалістичний, необхідний для розробки практичної політики, аналіз політичного становища в соціалістичному суспільстві. На місце огульного заперечення досягнень реального соціалізму, що було характерним для часів «холодної війни», приходить вимушене визнання більш-менш тверезо мислячими буржуазними політиками та ідеологами зростаючого впливу комуністичної ідеології. Звідси намагання довести міфічні переваги буржуазної демократії по відношенню до політичної системи соціалізму не шляхом примітивного протиставлення, а за допомогою їх співставлення, порівняння з різними параметрів політичних відносин.

Необхідність такого підходу, на думку буржуазних ідеологів, обумовлюється не тільки чисто академічними інтересами, але й потребами практичної політики правлячих кіл Заходу. З цього приводу недвозначно висловився відомий американський соціолог П. Холландер, який пише: «На протязі останніх п'ятнадцяти років порівняння наших (маються на увазі США — В. С.) технологічних, наукових, військових досягнень, економічного зростання (або спаду), а також систем освіти з відповідними параметрами радянської системи стало досить поширеним. Результати такого порівняння здійснюють вплив не тільки на зовнішню, але також і на нашу внутрішню політику»¹⁹.

Однією з найпоширеніших буржуазних теорій, яка інтенсивно експлуатується в «компаративістських» працях радянологів для фальсифікації теорії і практики соціалістичної демократії, виступає концепція політичного плюралізму. Не вдаючись до детального аналізу всіх її аспектів, оскільки є чимало праць, в яких буржуазна концепція піддається докладному критичному розгляду²⁰, зупинимось лише на деяких особливостях використання ідей плюралізму в сучасній антикомуністичній літературі. В зв'язку з цим слід, насамперед, зауважити, що серед радянологів немає єдності з приводу правомірності застосування ідей плюралізму для тлумачення політичних відносин в соціалістичному суспільстві. Таке становище склалось з самого початку, коли

¹⁸ Social Consequences of Modernization in Communist Societies, p. 1.

¹⁹ Hollander P. Soviet and American Society. A Comparison. Chicago—L., 1978, p. 12.

²⁰ Шахназаров Г. Х. Фiasco футурологич. М., 1979; Кузьмичи Э. Л. Идеиное банкротство буржуазной демократии. М., 1977; Фарукшин М. Х. Указ. соч., та ін.

з своїми, за кваліфікацією політологів, «піонерськими» працями в цій галузі виступив у середині 60-х років канадський політолог, директор Центру по вивченню російських та східноєвропейських проблем в Торонто Г. Скіллінг, який проголосив відверто пропагандистську в політичному плані і аж надто сумнівну в науковому відношенні ідею про наявність конкуруючих інтересів у соціалістичному суспільстві. Це, з його точки зору, відкривало «новий етап» у радянології, оскільки надавало можливість для широкого використання розроблених буржуазною політологією теорій «груп інтересу» і «плюралістичної демократії» як концептуальної основи для порівняльного аналізу політичних систем протилежних типів. Навколо висунутої тези розгорілася досить гостра полеміка, що продовжується і досі. Вийшли в зв'язку з цим десятки книжок, значна кількість статей, в яких практично всі радянологи, які в тій чи іншій мірі мають відношення до питань політичних відносин у соціалістичному суспільстві, вважали за необхідне висловити свою точку зору, дати відповідну оцінку новій моделі.

З самого початку чітко визначились два напрями — прибічники і противники можливості застосування концепції політичного плюралізму до соціалістичного суспільства. Вододіл між ними пролягає головним чином по лінії існуючих відмінностей між «старою» і «ною» школами в радянології. Прибічники «тоталітарної моделі» продовжують виступати з досить різкими нападками на спроби своїх менш ортодоксальних колег вести мову про можливість існування в радянському суспільстві будь-яких ознак демократії, навіть в її буржуазному, прийнятому «американоцентризмом», розумінні. Така критика не несе, зрозуміло, ні найменшого позитивного змісту, оскільки ведеться з правих позицій і відображає спроби зберегти незмінним концептуальний арсенал часів «холодної війни», блокувати будь-які, навіть непослідовні і боязливі по своїй суті, спроби його перегляду.

Вказуючи на суто апологетичний характер критичних випадів ортодоксальних радянологів з приводу намагань прибічників концепції політичного плюралізму «детоталітаризувати» свій теоретичний арсенал, слід разом з тим зауважити, що консервативні автори з самого початку досить вірно відмітили одну з суттєвих вад у підході прибічників «нової школи». Це, насамперед, спроба некритичного перенесення ідей політичного плюралізму, яка зв'язана з політичною практикою капіталізму, на соціалістичне суспільство. «З моєї точки зору, — відмічає наприклад, професор Каліфорнійського університету А. Фінберг, — ряд найбільш суттєвих вихідних ідей, які покладені в основу багатьох досліджень комуністичного суспільства, є етноцентристські, тобто некритично взяті дослідниками з природи капіталістичних суспільств»²¹.

Якщо негативне ставлення представників правого крила буржуазної «науки про комунізм» до можливості використання концепції політичного плюралізму було, можна сказати, запрограмоване вже з моменту її появи на сторінках антикомуністичних видань, то зростання скептичних настроїв серед самих прибічників «модернізаторського» підходу — це вже явище, характерне для сучасного етапу розвитку радянології. Багато буржуазних ідеологів, які переживали в 60-х — на початку 70-х років стан своєрідної ейфорії в зв'язку із, здавалось би, необмеженими перспективами в розвитку радянології, охопленої «компаративістською» революцією, не скупились в той час на різного роду прогнози з приводу нібито неминучої «ліберально-плюралістичної» трансформації радянського суспільства. Досить було також розмов про можливість в найближчій перспективі міфічної «конвергенції» двох протилежних типів політичних систем — соціалістичної і буржуазної в рамках «єдиного індустріального суспільства». Реальна дійсність зав-

²¹ Technology and Communist Culture. The Socio-Cultural Impact of Technology under Socialism. Ed. by F. G. Fleron., N. Y.—L., 1977. p. 75.

дала нищівного удару по реакційних ілюзіях антикомуністів, багато з яких згодом змушені були констатувати, що розвиток радянського суспільства, зокрема зростання його індустріальної могутності аж ніяк не привів до бажаних, з точки зору радянологів, змін в сфері політичної надбудови. «Зараз, — відзначає американський політолог З. Гітельман, — багато оглядачів змушені визнати, що більшість «найоптимістичніших» прогнозів, які раніше обґрунтовувались в літературі, виявились безпідставними»²².

Звичайно, переоцінювати значення подібних визнань немає підстав. Крах «вестернізаторських» ілюзій, як свідчить аналіз антикомуністичної літератури, аж ніяк не привів до автоматичної відмови радянологів від ідей політичного плюралізму, оскільки буржуазна пропаганда не залишає надій на ідеологічне роззброєння соціалізму «зсередини», ерозію його політичної системи. Подібна інерція зумовлює продовження з самого початку приреченого на провал експерименту застосування концепції політичного плюралізму як аналітичної схеми для тлумачення політичних відносин в соціалістичному суспільстві. Цей фактор, безумовно, необхідно враховувати в процесі критичного аналізу буржуазних концепцій.

Отже, процес формування концептуального арсеналу сучасної радянології є відображенням спроб буржуазних ідеологів знайти вихід з кризисних ситуацій, в які «наука про комунізм» потрапляла в міру послідовного краху зовнішньополітичних доктрин імперіалізму. Провалилась, як відомо, і характерна для часів «холодної війни» ставка на насильницьке знищення соціалізму, залишились нездійсненими надії антикомуністів на «лібералізацію» і «плюралістичне переродження» соціалізму, його «конвергенцію» на цій основі з капіталізмом. Це, зрозуміло, не могло не привести до неминучої девальвації радянологічних теорій, невідповідність яких реальній дійсності змушені згодом визнавати і самі буржуазні ідеологи.

Однак, і це слід підкреслити особливо, часові параметри, що характеризують належність тієї чи іншої радянологічної концепції до певного етапу в розвитку зовнішньополітичної стратегії імперіалізму, зовсім не виключають можливості їх використання буржуазною пропагандою в боротьбі з реальним соціалізмом в сучасних умовах. Наглядне свідчення цього — доктрина «тоталітаризму», яка в умовах розв'язаної зараз адміністрацією Рейгана антирадянської істерії одержала новий імпульс і посилено експлуатується засобами масової інформації, з якими радянологія зв'язана тисячами ниток для обробки суспільної думки як в самих капіталістичних країнах, так і за їх межами.

Антикомуністична функція радянології, кон'юнктурний, далекий від науки характер її «досліджень» політичних відносин в соціалістичному суспільстві призвели до стану методологічного і теоретичного хаосу. Досить гостро стоїть, наприклад, проблема співвідношення всіх концепцій і теорій, які знаходяться на озброєнні радянологів. Жодна з них так і не стала інструментом дійсно наукового пізнання реальної дійсності. Не принесли, зокрема, бажаних для радянологів результатів порівняльні методи аналізу політичних відносин, які не тільки не дозволили подолати нестачу знань про соціалістичне суспільство, але й внесли розброд в середовище буржуазних ідеологів. Рівень «компаративістських» праць навіть за визнанням самих радянологів залишає бажати кращого. «На жаль, — відмічають американські політологи В. Бунс і Дж. Ічелс, — недоліки старих досліджень дуже часто повторювались у їх послідовників — багато з так званих порівняльних досліджень виявились обмеженими і ненауковими»²³.

Недостаття ефективність, з точки зору антикомуністів, порівняль-

²² Studies in Comparative Communism, Vol. XII, № 1, Spring, 1979, p. 35.

²³ Soviet Studies, — Vol. XXXI, January, 1979, № 1, p. 44.

них досліджень спонукала деяких радянологів зробити спробу подолати антиісторизм «компаративістської» методології і висунути гасло — «назад до історії», закликаючи тим самим своїх колег до досконального вивчення минулого радянського суспільства, без чого, за їх думкою, неможливе розуміння особливостей сучасного стану розвитку політичної системи соціалізму²⁴. Безумовно, загальне положення, що при дослідженні політичних відносин в тому чи іншому суспільстві неможливо обмежуватись тільки аналізом їх сучасного стану, навряд чи можна заперечити. Історичний метод, поряд з іншими, займає важливе місце в науковому пізнанні. Але у радянологів він перетворився у засіб фальсифікації, оскільки історія виникнення і формування політичної системи радянського суспільства тлумачиться незмінно в категоріях концепції «тоталітаризму». Так що, виступаючи за подолання спрощень «компаративістської» методології з її антиісторизмом, радянологи фактично знов закликають до відродження зусиль по «обґрунтуванню» історичних коренів «тоталітаризму». Порочне коло методологічних шукань радянологів замкнулося.

Не вивели з теоретичного тупика «науку про комунізм» і спроби деяких радянологів застосувати так званий «збалансований» або «полі-модельний» підхід, який має сполучити в собі практично всі існуючі теорії різного рівня, що претендують на роз'яснення тих чи інших аспектів політичної системи соціалізму. Зрозуміло, що породжені таким чином теоретичні конструкції не вирішили проблем. Інакше і не могло бути, оскільки окремі концепції, що вже виявили свою неспроможність, зібрані до купи не набували нової якості і не могли виконувати функцію дійсно наукової загальної теорії політичної системи соціалізму. Її створення — непосильне завдання для буржуазної радянології. «Нам, як і раніше, потрібна загальна теорія»²⁵, — констатують В. Бунс і Дж. Ічелс. Висновок, слід відмітити, красномовний.

²⁴ Soviet Studies,— Vol. XXIX, January, 1977, № 1, p. 139.

²⁵ Soviet Studies,— Vol. XXXI, January, 1979, № 1, p. 50.

ПОВІДОМЛЕННЯ

Питання розвитку радянського суспільства періоду зрілого соціалізму

ЗРОСТАННЯ І ЗМІЦНЕННЯ РЯДІВ КПРС НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

П. А. РУДИК (Чернівці)

Новими положеннями і висновками XXVI з'їзд КПРС збагатив лєнінське вчення про Комуністичну партію, сформулював принципово важливі настанови з питань партійного будівництва. На з'їзді з новою силою було підкреслено, що в період розвинутого соціалізму роль партії в житті суспільства дедалі зростає. «Саме тепер, у світлі вражаючих досягнень радянського народу, — зазначав Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев, — ще глибше сприймається відома лєнінська формула: партія — розум, честь і совість нашої епохи»¹.

Підвищення керівної ролі КПРС зумовлюється не лише об'єктивними факторами, а й залежить від розвитку самої партії, кількісних і якісних змін у її складі, підвищення активності, організованості, ідейного рівня комуністів, вдосконалення внутріпартійних відносин. Керуючись лєнінськими настановами про забезпечення кількісного і якісного зростання своїх лав, Комуністична партія Радянського Союзу приділяє цим питанням постійну увагу, творчо вирішує їх стосовно до нових умов розвитку радянського суспільства.

Відповідно до Програми, рішень XXIII—XXVI з'їздів КПРС наша партія послідовно тримає курс на зміцнення ідейної і організаційної згуртованості своїх рядів, на науково обгрунтоване формування і поліпшення свого складу. Про високу відповідальність парторганізацій до вирішення цих питань наголошується у багатьох документах партії, зокрема, в постанові ЦК КПРС «Про роботу партійних організацій Киргизії по прийому в партію і вихованню кандидатів» (1976 р.), яка має загальнопартійне значення. В ній на основі глибокого аналізу стану справ у республіканському загоні Комуністичної партії висунуто принципові положення, що розвинули і конкретизували ідеї XXV з'їзду КПРС про членство в партії. В постанові підкреслено, що в умовах розвинутого соціалізму робота парторганізацій по прийому нового партійного поповнення і вихованню комуністів має важливе значення для дальшого зміцнення рядів КПРС, підвищення її керівної ролі в суспільстві². Послідовну лінію партії на дальше поліпшення її якісного складу, що «забезпечує монолітну єдність КПРС, її здатність очолювати радянське суспільство, впевнено вести радянський народ по шляху до комунізму»³, підтверджують і настанови XXVI з'їзду КПРС.

Поліпшенню якісного складу рядів КПРС в умовах розвинутого соціалізму сприяють ті зміни, що відбуваються в соціальній структурі радянського суспільства, об'єктивний процес дальшого зближення класів і соціальних груп, зміцнення єдності і згуртованості нашого суспіль-

¹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 81.

² Див: КПСС в резолюціях и рішеннях съездов, конференцій и пленумов ЦК. М., 1978. Т. 12, с. 361.

³ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 82.

ства. Яскравим виявом зростаючої однорідності радянського суспільства стало утворення в СРСР нової ідейної, соціальної та інтернаціональної спільності людей — радянського народу, який є соціальною базою КПРС. Разом з тим слід підкреслити, що й в умовах зрілого соціалізму для її зростання і зміцнення закономірним є вирішальний вплив робітничого класу. Будучи партією всього народу, КПРС не втрачає свого класового характеру⁴. За своєю природою, ідеологією і метою вона була і залишається партією робітничого класу.

В умовах розвинутого соціалізму посилюється вплив робітничого класу на розвиток КПРС, оскільки він залишається провідним класом суспільства. Це обумовлено тим, що робітничий клас безпосередньо зв'язаний з провідною формою соціалістичної власності — державною, загальнонародною. Він виступає основною продуктивною силою суспільства, носієм науково-технічної революції, вносить найбільший вклад у створення матеріально-технічної бази комунізму. Робітничий клас є найчисленнішим. За 1965—1980 рр. його кількість зросла на 24 млн. чол. і досягла близько 80 млн., що становить дві третини зайнятого в народному господарстві населення країни⁵.

Зміцнення провідної ролі робітничого класу зв'язане також із зростанням його ідейно-політичної зрілості, освіченості і професійної кваліфікації. Він є виразником і носієм благородних комуністичних ідеалів. «Його революційна ідеологія і мораль, колективістська психологія, його інтереси та ідеали, — як зазначається у звітній доповіді ЦК КПРС XXVI з'їздові партії, — стають нині надбанням усіх верств радянського суспільства»⁶.

Здійснюючи регулюючий вплив на зростання своїх рядів, Комуністична партія дбає про те, щоб в ньому якнайповніше відбивалася динаміка розвитку суспільства розвинутого соціалізму, роль різних груп трудящих у його політичному, господарському і культурному житті. Так, XXIII з'їзд КПРС підкреслив, що в соціальному складі партії робітники повинні і надалі займати провідне становище⁷. Ця настанова знайшла своє дальше підтвердження в рішеннях XXIV, XXV і XXVI з'їздів КПРС. Виконуючи ці рішення, партійні організації помітно посилили увагу до регулювання зростання рядів КПРС. Свідченням цього є постійне зростання питомої ваги представників робітничого класу в новому поповненні партії. Якщо за 1962—1965 рр. серед прийнятих у кандидати КПРС робітники становили 44,7, то за 1966—1970 рр. — 52, за 1971—1975 рр. — 57,2, а за 1976—1980 рр. — 59%⁸.

Аналогічний процес відбувається в бойовому загоні КПРС — Компартії України. Серед прийнятих в кандидати партії частка робітників за вказані періоди становила в ній відповідно — 43,3, 50,3, 56,4, і 57,8%⁹. В ряді парторганізацій найбільш розвинутих індустріальних областей країни і нашої республіки цей показник ще вищий. Так, в Кемеровській, Челябінській, Івановській, Ворошиловградській, Дніпропетровській, Донецькій, Карагандинській і деяких інших областях робітники серед нового поповнення кандидатів партії становили понад 65—70%¹⁰. Характерно, що більша частина з них — передовики під-

⁴ Див.: Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 70.

⁵ Див.: Мы и планета: Цифры и факты. М., 1979, с. 66; Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 62.

⁶ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 64.

⁷ Див.: Матеріали XXIII з'їзду КПРС, М., 1966, с. 182.

⁸ Коммунистическая партия Советского Союза: Наглядное пособие по партийному строительству. М., 1980, с. 119; Партийная жизнь, 1981, № 14, с. 15.

⁹ Боевой отряд ленинской партии: Компартия Украины в цифрах. К., 1981, с. 39.

¹⁰ Справочник партийного работника. М., 1978. Вып. 18, с. 372—373; Социалистический Донбасс. 1974, 26 янв.; 1976, 10 янв.; 1980, 20 мая; Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 34, оп. 34, спр. 28, арк. 40; Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 326, оп. 91, спр. 8, арк. 46; оп. 93, спр. 119, арк. 9; оп. 98, спр. 31, арк. 41.

приємств промисловості. Наприклад, в Компартії України за 1976—1980 роки їх частка становила 57,8%¹¹. При цьому партія спрямовує свою регулюючу діяльність по прийому нових членів на те, щоб у кожній її організації найповніше були представлені робітники, зайняті на виробничих ділянках суспільного виробництва, передовики провідних професій, від діяльності яких значною мірою залежить успіх вирішення економічних, політичних і виховних завдань.

На етапі розвинутого соціалізму, коли для радянської економіки характерним є концентрація виробництва, процес створення та розвитку великих підприємств і об'єднань, значно розширилися можливості поповнювання рядів КПРС за рахунок робітників таких підрозділів. Це видно на прикладі України. Так, в 1970—1980 рр. у більшості парт-організацій великих промислових підприємств і об'єднань серед прийнятих в кандидати партії робітники становили в середньому понад 80%.

Вірна ленінським принципам щодо формування своїх рядів з робітничої маси, КПРС відбирає насамперед тих, хто міцно зв'язав себе з виробництвом, хто, говорячи словами В. І. Леніна, «...справді за своїм життєвим становищем повинен був засвоїти пролетарську психологію»¹², хто пройшов школу виробництва і громадсько-політичної роботи, зарекомендував себе позитивно і є прикладом для інших.

Загальновідома роль науково-технічної революції в розвитку продуктивних сил і всього життя суспільства. Виходячи з цього, Комуністична партія особливу увагу приділяє поповненню парторганізацій підприємств тих галузей промисловості, що мають велике значення для створення матеріально-технічної бази комунізму. Якщо, наприклад, за 1968—1978 рр. в промисловості України число комуністів зросло на 27,8%, то в галузях, від яких залежить прискорення науково-технічного прогресу, цей показник значно вищий. Так, в електронній промисловості республіки ряди партії за той же період зросли в 2,3 раза, в нафтопереробній і нафтохімічній — на 90, приладобудуванні, промисловості засобів автоматизації і систем управління — на 80, хімічній — на 48,2, верстатобудівній та інструментальній промисловості — на 46,5%¹³.

В результаті здійснення регулювання нового партійного поповнення відбувається абсолютне і відносне збільшення кількості робітників у соціальному складі КПРС, зміцнюється її робітниче ядро. За 1966—1980 рр. число робітників у КПРС зросло більш як на 2894 тис. чол., в тому числі на Україні — майже на 541 тис. чол.¹⁴. А їх питома вага за цей період в КПРС підвищилась з 37,8 до 43,4, в Компартії України — з 38,4 до 44,1%¹⁵. При цьому слід враховувати й те, що багато робітників після вступу в партію і одержання відповідної освіти висуваються на партійну, радянську, профспілкову і адміністративно-господарську роботу, переходять на посади техніків і інженерів. Цей закономірний процес пересування робітників-комуністів в інші соціальні групи має позитивне значення, він сприяє посиленню впливу робітничого класу на всі сфери життя радянського суспільства.

Отже, аналіз процесу нового поповнення рядів КПРС і її складу свідчить про те, що в умовах розвинутого соціалізму, як і на попередніх етапах життя і діяльності партії, робітничий клас здійснює вирішальний вплив на формування її складу, виступає, говорячи словами

¹¹ Коммунист Украины, 1981, № 9, с. 8.

¹² Див.: Ленін В. І. Про умови прийому нових членів у партію: Листи В. М. Мологову. — Повне збір. творів, т. 45, с. 18.

¹³ Коммунист Украины, 1978, № 6, с. 36.

¹⁴ Підраховано автором за даними: Партийная жизнь, 1981, № 14, с. 16; Коммунист Украины, 1981, № 9, с. 9.

¹⁵ Партийная жизнь, 1981, № 14, с. 16; Коммунист Украины, 1981, № 9, с. 9.

В. І. Леніна класом, «який утворює, виділяє, живить партію»¹⁶. Збільшення питомої ваги робітників серед тих, кого приймають у партію, абсолютне і відносне збільшення їх кількості в її соціальному складі є стійкою тенденцією розвитку КПРС. Разом з тим воно є яскравим виразом довір'я і підтримки робітничим класом політики і практичної діяльності партії. Вишальний вплив робітничого класу на формування складу КПРС — це закономірність її зростання, яка носить загальний характер.

Зміцнюючи в своєму складі робітниче ядро, КПРС водночас неухильно виконує вказівку В. І. Леніна про необхідність залучати в партію кращі сили трудящих також з інших класів і прошарків суспільства¹⁷. Вона постійно піклується про те, щоб в її рядах пліч-о-пліч з робітниками в авангарді боротьби за торжество комунізму йшли передові представники колгоспного селянства і радянської інтелігенції, для яких мета, ідеологія і політика робітничого класу стали їх метою, ідеологією і політикою.

Колгоспне селянство є надійним союзником робітничого класу і активним учасником будівництва нового суспільства. З побудовою зрілого соціалізму докорінно змінилося його соціальне обличчя. «Нинішній колгоспник, — зазначав товариш Л. І. Брежнев, — народився і виріс у колгоспі, його психологія сформувалася вже на соціалістичній основі. Він керує сучасною технікою. А його освітній рівень, його спосіб життя часто мало чим відрізняється від міських»¹⁸. А це в свою чергу позначається на якісному зростанні лав КПРС, яка велику увагу приділяє прийому нових членів з числа колгоспного селянства. Характерною рисою цього процесу є те, що колгоспні парторганізації, як правило, поповнюються передовими представниками провідних сільськогосподарських професій — трактористами, комбайнерами, шоферами та іншими механізаторами, тваринниками і спеціалістами сільського господарства. За 1976—1980 рр. питома вага механізаторів серед колгоспників, прийнятих в кандидати партії, в цілому по КПРС становила 31,5, тваринників — 19,7%, в Компартії України — відповідно, 35,9 і 19,6%¹⁹.

Слід відзначити, що за останні роки спостерігається тенденція до зниження питомої ваги комуністів-колгоспників в загальному складі КПРС. За 1966—1980 рр. вона зменшилась з 16,2 до 12,8%²⁰. Це явище носить об'єктивний характер. Воно пояснюється зменшенням загальної кількості працюючих в колгоспах у зв'язку з швидким розвитком продуктивних сил в сільському господарстві, підвищенням його технічної оснащеності і ростом продуктивності сільськогосподарської праці, а також перетворенням частини колгоспів у радгоспи.

В той же час вплив КПРС на селі дедалі посилюється. Це виявляється, зокрема у тому, що партійний прошарок серед колгоспників зростає. Збільшується також кількість комуністів-колгоспників у партії. За 1966—1980 рр. їх число в КПРС зросло на 224,5 тис. чол., в тому числі в Компартії України — на 103,5 тис. чол.²¹

Відбувається даліше організаційне зміцнення колгоспних парторганізацій, підвищення їх авторитету в трудових колективах. За 1966—

¹⁶ Ленін В. І. Як В. Засулич убиває ліквідаторство. — Повне збір. творів, т. 24, с. 33.

¹⁷ Див.: Ленін В. І. Ставлення соціал-демократії до селянського руху. — Повне збір. творів, т. 11, с. 211; Як. В. Засулич убиває ліквідаторство, т. 24, с. 36; Держава робітників і партійний тиждень, т. 39, с. 209—210.

¹⁸ Брежнев Л. І. Ленінським курсом: Промови і статті. К., 1978. Т. 6, с. 363.

¹⁹ Парти́нная жизнь, 1981, № 14, с. 15; Коммунист Украины, 1981, № 9, с. 8.

²⁰ Парти́нная жизнь, 1981, № 14, с. 16.

²¹ Підраховано автором за даними: Парти́нная жизнь, 1981, № 14, с. 16; Коммунист Украины, 1981, № 9, с. 9.

1979 рр. у середньому по країні кожна з них виросла з 42 до 58 чол.²² В колгоспах зростає й кількість парторганізацій, у яких діють парткоми. На Україні за 1965—1979 рр. їх число збільшилося в 2,3 раза, а питома вага серед колгоспних партійних організацій підвищилась з 15,1 до 47,3%²³.

На сучасному етапі будівництва комунізму неухильно зростає роль інтелігенції. Вона разом з робітничим класом і колгоспним селянством становить соціальну основу суспільства розвинутого соціалізму в СРСР. Радянська інтелігенція дедалі значнішу роль відіграє не тільки в науці, освіті, культурі, а й у матеріальному виробництві, у всьому житті суспільства. Як відзначалось на XXVI з'їзді КПРС, її ряди у звітний період зростали найшвидше. Нині у нас кожний четвертий працівник зв'язаний в основному з розумовою працею²⁴. Все це відбивається на формуванні лав партії. Так, в роки десятої п'ятирічки в складі нового поповнення КПРС кращі представники народної інтелігенції становили 25,4%²⁵.

На поліпшення якісного складу КПРС при її поповненні із інтелігенції позитивно впливають ті якісні зміни, які відбуваються в соціальній структурі самої інтелігенції. Так, у зв'язку з розширенням масштабів виробництва, прискоренням науково-технічного прогресу, далшим розвитком культури зростає в її складі кількість і питома вага інженерів і техніків, інших спеціалістів різних галузей виробництва і знань, за рахунок яких, головним чином, і поповнюється група комуністів-службовців в КПРС. Причому частка інженерно-технічних працівників, агрономів, зоотехніків, діячів науки, літератури і мистецтва, вчителів, лікарів та інших спеціалістів народного господарства в складі службовців, прийнятих в партію, неухильно зростає. Якщо за 1962—1965 рр. вона становила 72%, то в роки восьмої — десятої п'ятирічок — 77,9—85,9%²⁶.

Зростання прийому в партію спеціалістів різних галузей знань веде до значного збільшення їх в складі КПРС. Наприклад, в Компартії України за 1966—1980 рр. кількість комуністів з вищою і середньою спеціальною освітою зросла майже на 917 тис. чол., а їх частка — на 19,2%²⁷.

Таким чином, збільшення числа спеціалістів різних галузей виробництва і знань, їх питомої ваги в складі Комуністичної партії є характерною особливістю розвитку партії на сучасному етапі. Це дає можливість КПРС більш кваліфіковано і ефективно впливати на вирішальні ділянки створення матеріально-технічної бази комунізму, вдосконалення суспільних відносин, формування нової людини.

Одним з важливих напрямів у поліпшенні якісного складу партії є постійний приплив у її ряди передової частини молоді, насамперед комсомольців. Причому характерною тенденцією цього процесу в період розвинутого соціалізму є зростання їх питомої ваги в складі нового поповнення. Якщо за 1966—1970 рр. частка членів ВЛКСМ серед прийнятих у кандидати партії становила 45,4, то за 1971—1975 рр. — 65,1, а за 1976—1980 рр. — 73%²⁸. Це найвищий прошарок комсомольців у партійному поповненні за всі роки існування партії. Зростаючий приплив молоді в лави КПРС наочно показує, що життєві сили партії не-

²² Справочник секретаря первичної партійної організації. М., 1980. с. 351.

²³ Підраховано автором за даними: Шевченко В. Ф. Авангард трудівників села. К., 1980, с. 47—48.

²⁴ Див.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 63—64.

²⁵ Коммунист, 1981, № 9, с. 15.

²⁶ Підраховано автором за даними: Коммунистическая партия Советского Союза: Наглядное пособие по партийному строительству, с. 119.

²⁷ Підраховано автором за даними: Коммунист Украины, 1981, № 9, с. 11.

²⁸ Партийная жизнь, 1981, № 14, с. 16.

вичерпні, що молодь Союзу РСР глибоко віддана справі комуністичного будівництва. В цьому запорука збереження і розвитку бойових і трудових традицій в діяльності КПРС, дальшого зміцнення єдності поколінь борців за торжество ідеалів комунізму.

Виконуючи вказівки В. І. Леніна, КПРС виявляє постійне піклування й про те, щоб у її лавах гідне місце займали радянські трудівниці, які активно працюють над вирішенням завдань політичного, господарського і культурного розвитку Союзу РСР. У 70-х роках жінки становили 50% зайнятого в народному господарстві населення країни. Батьківщина високо оцінила їх заслуги. Так, п'яти тисячам жінок присвоєно високе звання Героя Соціалістичної Праці, понад 2 мільйони відзначені орденами і медалями²⁹.

Враховуючи велику роль, яку радянські трудівниці відіграють на різних ділянках комуністичного будівництва, КПРС активно залучає їх у свої ряди. Яскравим доказом цього є зростання числа і питомої ваги жінок як у новому поповненні партії, так і в загальному її складі. Наприклад, якщо в Компартії України за роки восьмої п'ятирічки їх частка серед прийнятих в кандидати партії становила 28, то дев'ятої — 34,4, а десятої — 38,5%. Разом з тим значно збільшився й процент трудівниць серед усіх членів Компартії України. За 1966—1980 рр. він зріс з 18,4 до 24,5%³⁰. Прийом в КПРС жінок дає змогу посилювати вплив партії на різні прошарки населення, на всі сфери виробничого і культурного життя.

КПРС — партія интернаціоналістів-ленінців, яка вбирає в свої ряди передових представників усіх верств радянського суспільства та всіх національностей Країни Рад. Нині партія об'єднує в своїх рядах представників понад 100 національностей і народностей Союзу РСР³¹. Розквіт економіки і культури братніх республік, їх зближення, ріст політичної активності трудящих, посилення міграційних процесів, обмін кадрами розширює багатонаціональну основу КПРС, веде до дальшої интернаціоналізації складу парторганізацій. Так, на початку 60-х років у складі Компартії України були представники 76 націй і народностей, а в 70-х роках — понад 100³². Більш интернаціональними стали й обласні парторганізації.

Водночас із зростанням багатонаціональності складу рядів КПРС в парторганізаціях союзних і автономних республік, автономних областей і округів росте число представників корінної національності. Наприклад, в Компартії України тільки за 1971—1978 рр. число українців збільшилося майже на 251 тис. чол.³³, а їх питома вага за 1966—1980 рр. виросла з 64,6 до 66,1%³⁴. Ці дві тенденції взаємопов'язані. Вони, як відзначає секретар ЦК КПРС товариш І. В. Капітонов, відбивають закономірний процес формування нової соціальної і интернаціональної спільності людей — радянського народу³⁵.

Зміцнення соціальної бази КПРС на етапі зрілого соціалізму, послідовна робота партії по поповненню своїх рядів свіжими силами позитивно впливають на абсолютне зростання її рядів. За 1966—1980 рр. кількісний склад КПРС виріс з 12,4 до 17,5 млн. чол.³⁶ Постійне збіль-

²⁹ Правда, 1980, 8 марта; 1981, 7 марта; Вестник статистики, 1980, № 1, с. 71, 72.

³⁰ Боевой отряд ленинской партии, с. 29, 45.

³¹ Партийная жизнь, 1981, № 14, с. 18.

³² Орлов В. М. Организационно-партийная работа Компартии Украины. К., 1979, с. 52; Коммунист Украины, 1981, № 9, с. 12.

³³ Підраховано автором за даними: Комуністична партія України: Наочний посібник з партійного будівництва. К., 1972, с. 13; Боевой отряд КПСС, с. 25.

³⁴ Коммунист Украины, 1981, № 9, с. 12.

³⁵ Див.: Капитонов И. КПСС — авангард советского народа. — Коммунист, 1981, № 9, с. 15.

³⁶ Коммунистическая партия Советского Союза: Наглядное пособие по партийному строительству, с. 103; Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 81.

шення лав нашої партії є яскравим виразом нерозривного зв'язку КПРС з масами. Воно свідчить про її високий авторитет і безмежне довіря до неї радянського народу, характеризує партію Леніна як всенародну політичну організацію, у якій представлені передові, найавторитетніші люди радянського суспільства.

Виявляючи піклування про поповнення своїх рядів свіжими силами, КПРС разом з тим неухильно керується ленінським положенням: «Краще, щоб десять тих, хто працює, не називали себе членами партії..., ніж щоб один базіка мав право і можливість бути членом партії»³⁷. Вона підвищує вимоги до вступаючих в її ряди. І це закономірно. В період розвинутого соціалізму, коли зростають масштаби і ускладнюються завдання комуністичного будівництва, відбуваються глибокі економічні і соціальні перетворення, високими темпами розвивається науково-технічна революція, зростають свідомість і активність трудящих, — в цих умовах очолювати боротьбу за комунізм можуть тільки найпередовіші, найсвідоміші, найактивніші представники радянського народу. Ось чому партія орієнтується не на форсування прийому нових членів, а на підвищення вимогливості до всіх комуністів, добивається того, щоб їх кількісне зростання не знижувало якості її рядів.

Саме про такий підхід йшлося в рішеннях XXIII—XXVI з'їздів КПРС та інших партійних документах. На це, зокрема, були спрямовані часткові зміни, внесені XXIII з'їздом у Статут КПРС, які підвищили відповідальність парторганізацій за прийом в партію нових членів, сприяли поліпшенню її якісного складу. Був збільшений партійний стаж для комуністів, які дають рекомендації вступаючим в партію, з трьох до п'яти років. При вступі в партію встановлена обов'язковість представлення для комсомольців рекомендації райкому або міськкому комсомолу. Якщо раніше при прийомі в партію достатньо було одержати просту більшість голосів, то тепер — не менше двох третин членів партії, присутніх на зборах³⁸.

Цю ж лінію підтвердили наступні з'їзди КПРС. XXIV з'їзд партії наголосив, що надмірне захоплення прийомом нових членів, нерозбірливість в цій справі, що, на жаль, ще зустрічалася в окремих парторганізаціях, суперечить ленінським принципам партійного будівництва. З'їзд вказав, що поліпшення якісного складу своїх рядів повинно залишатись одним з найважливіших завдань партії³⁹. А XXV з'їзд КПРС підкреслив, що «...чим далі просуваємося ми вперед, чим більші завдання розв'язує партія, тим більше піклування повинні ми виявляти про поповнення її рядів свіжими силами за рахунок тих, хто заслужив визнання первинної партійної організації, всього колективу, хто активно показує себе на виробництві і в громадському житті»⁴⁰.

Втілення в життя вимог XXIII—XXV з'їздів КПРС про посилення вимогливості при доборі бажаних вступити в КПРС привело до деякого скорочення прийому в партію нових людей. Якщо в період між XXII і XXIII з'їздами кандидатами в члени партії щорічно приймалось в середньому 760 тис. чол., то між XXIII і XXIV з'їздами — 600 тис. чол., а між XXIV і XXV з'їздами — майже 520 тис. чол., між XXV і XXVI з'їздами — в середньому понад 630 тис. чол.⁴¹. В Компартії України — відповідно 103, 81,3, 70,1 і 85 тис. чол.⁴².

Регулюючи ріст своїх рядів, партійні організації прагнуть суворо дотримуватися ленінського принципу індивідуального відбору, випробу-

³⁷ Ленін В. І. П з'їзд РСДРП. 17 (30) липня — 10 (23) серпня 1903 р.: Промови і виступи при обговоренні статуту партії 2 (15) серпня. — Повне зібр. творів, т. 7, с. 276.

³⁸ Див.: Матеріали XXIII з'їзду КПРС, с. 187.

³⁹ Див.: Матеріали XXIV з'їзду КПРС, с. 106, 243.

⁴⁰ Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 71.

⁴¹ Партійная жизнь, 1976, № 10, с. 13; 1981, № 14, с. 14.

⁴² Підраховано автором за даними: Комуністична партія України, с. 59; Коммунист Украины, 1981, № 9, с. 7.

ваною нормою в системі якого є кандидатський стаж. Володимир Ілліч надавав йому великого значення і радив суворо застосовувати правила, які б дійсно робили його найсерйознішим випробуванням, а не пустою формальністю⁴³.

В період розвинутого соціалізму парторганізації країни, в тому числі Української РСР, приділяли і приділяють велику увагу питанням відбору кандидатів та проходження ними відповідного випробування. Так, у багатьох парторганізаціях Києва, Вінницької, Ворошиловградської, Дніпропетровської, Донецької, Запорізької, Київської, Львівської, Миколаївської, Одеської, Ровенської, Чернівецької та інших областей кандидатури бажаючих вступити у партію часто критично обговорюються на відкритих партійних зборах, а прийняті в кандидати залучаються до занять в системі політичного навчання, у школах молодого комуніста, виконують партійні доручення, регулярно звітуються перед комуністами на зборах, бюро про свою виробничу і громадську роботу, підготовку до вступу в члени КПРС тощо. В активі значної частини парторганізацій і такі форми роботи з новим поповненням, як проведення індивідуальних співбесід, районних зборів кандидатів у члени партії, зустрічей і бесід з ними секретарів і членів бюро партійних комітетів та ін.⁴⁴ Такі різноманітні форми роботи з кандидатами, як свідчить практика, служать вихованню молодих комуністів, підвищенню їх активності і відповідальності, сприяють розвитку взаємовимогливості і товариської взаємодопомоги. В період проходження кандидатського стажу бажаючі стати комуністами засвоюють норми і принципи партійного життя, з марксистсько-ленінських позицій вчаться оцінювати явища і факти, оволодівають навичками організаторської і ідейно-політичної роботи.

Отже, партійні організації нагромадили значний досвід по використанню кандидатського стажу для перевірки політичних, ділових і моральних якостей вступаючих у ряди партії. Проте таку перевірку, як відзначалось на XXVI з'їзді КПРС, не всі витримують. За 1976—1980 рр. 91 тис. кандидатів не було прийнято в члени КПРС, в тому числі в Компартії України — понад 17 тис. XXVI з'їзд КПРС визначив це як більш або менш нормальний відсів⁴⁵.

Слід відзначити, що не скрізь приділялася належна увага питанням відбору нового партійного поповнення. Окремі первинні парторганізації, міськкоми і райкоми партії республіки в ряді випадків поверхово вивчали політичні, ділові і моральні якості тих, хто вступав в КПРС, допускали поспішність при їх прийомі. На це, зокрема, зверталася увага на травневому (1980 р.) Пленумі ЦК Компартії України, на пленумах Ворошиловградського, Донецького, Запорізького, Київського, Миколаївського, Ровенського, Тернопільського, Хмельницького, Чернівецького та інших обкомів, багатьох міськкомів і райкомів партії, які обговорили хід виконання рішень XXV з'їзду партії і постанов ЦК КПРС з питань зміцнення партійних рядів і виховання комуністів, а також на звітно-виборних партійних конференціях, що передували XXVI з'їзду Компартії України і XXVI з'їзду КПРС⁴⁶. На необхід-

⁴³ Див.: Ленін В. І. Про умови прийому нових членів у партію: Листи В. М. Молотову.— Повне збір. творів, т. 45, с. 17.

⁴⁴ Див.: Правда, 1980, 9 сент.; Правда України, 1980, 8 апр., 13 мая; Радянська Україна, 1979, 20 верес.; Вільне життя, 1977, 5 квіт.; Вінницька правда, 1980, 4, 6 черв.; Індустріальное Запорожье, 1980, 30 марта, 12 апр.; Південна правда, 1977, 31 берез.; Радянська Буковина, 1977, 29 черв.; 1979, 30 жовт.; Социалистический Донбасс, 1977, 10 апр.; 1980, 13 мая; Партийная жизнь, 1981, № 6, с. 28—30; Під прапором ленінізму, 1980, № 18, с. 39 та ін.

⁴⁵ Див.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 81; Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України, с. 42.

⁴⁶ Правда, 1980, 30 мая, 19 сент.; Правда України, 1980, 13, 29 мая; Радянська Україна, 1980, 29 трав.; Вільне життя, 1977, 5 квіт.; Запорізька правда, 1980, 12 квіт.; Південна правда, 1977, 31 берез.; Социалистический Донбасс, 1977, 10 апр. та ін.

ності й надалі виявляти турботу про поповнення партійних рядів гідними представниками робітничого класу, колгоспного селянства, інтелігенції, виховання комуністів, посилення партійного впливу на всіх ділянках господарського і культурного будівництва з новою силою наголошувалося на XXVI з'їзді Компартії України⁴⁷.

Поліпшенню якісного складу рядів КПРС сприяє така важлива ленінська форма членства в партії як обов'язкове представлення рекомендацій. У досліджуваний період партійні організації стали більше уваги приділяти підвищенню відповідальності рекомендуючих за об'єктивність їх характеристик, глибше аналізувати їх практичний вплив на поліпшення якісного складу партійних рядів. Так, у деяких організаціях обговорюються питання про відповідальність комуністів за рекомендацію; з тими, хто рекомендує, проводяться зустрічі і бесіди, заслуховуються їх звіти про те, як вони допомагають молодим комуністам в ідейному, діловому і моральному зростанні, у виконанні ними соціалістичних зобов'язань і партійних доручень.

Аналіз роботи парторганізацій показує, що більшість рекомендуючих уважно вивчають ділові, політичні і моральні якості рекомендованих, об'єктивно оцінюють їх виробничу і громадську діяльність, поведінку в побуті. В період проходження кандидатського стажу рекомендуючі допомагають вступаючим глибше засвоїти положення Програми і Статуту КПРС, цікавляться виконанням ними виробничих завдань, громадських і партійних доручень. Багато тих, хто рекомендує, не втрачають зв'язку з молодими комуністами і після прийому кандидатів у члени партії.

Водночас із забезпеченням належного рівня нового поповнення своїх рядів КПРС підвищує вимоги до комуністів за дотримання ними Програми і Статуту КПРС. Поліпшення свого складу вона здійснює також своєчасним і рішучим звільненням від тих, хто порушує програмні і статутні вимоги, партійну і державну дисципліну, зловживає службовим становищем, ганьбить своєю поведінкою високе звання комуніста.

Керуючись ленінськими вказівками⁴⁸ і виходячи із необхідності підвищення почуття відповідальності кожного комуніста за стан справ у своїй організації і в партії в цілому, XXIII з'їзд КПРС вніс зміни у Статут КПРС. Його вступну частину було доповнено положенням про те, що партія звільняється від осіб, які порушують Програму і Статут КПРС, компрометують своєю поведінкою високе звання комуніста. Скасовано також переведення члена партії в кандидати. На XXIV з'їзді КПРС товариш Л. І. Брежнев відзначив: «Ми й далі не повинні допускати примиренського ставлення до тих, хто поводить себе неправильно. Піклування про чистоту рядів партії — обов'язок усіх партійних організацій, кожного комуніста»⁴⁹.

Важливу роль у зміцненні рядів партії, в підвищенні звання комуніста, партійної дисципліни відіграв проведений відповідно до рішень XXIV з'їзду і травневого (1972 р.) Пленуму ЦК КПРС у 1973—1974 рр. обмін партійних документів. Він став справжнім оглядом сил КПРС, суворою перевіркою того, як кожна її організація, кожний комуніст здійснюють на практиці рішення XXIV з'їзду КПРС⁵⁰.

В ході цього важливого організаційно-політичного заходу збагатилися форми і методи індивідуальної роботи з членами і кандидатами партії. Дійовими виявилися співбесіди з комуністами в парторганізаціях і партійних комітетах, звіти і повідомлення комуністів на засідан-

⁴⁷ Див.: Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України, с. 91.

⁴⁸ Див.: Ленін В. І. Держава робітників і партійний тиждень.— Повне збір. творів, т. 39, с. 209.

⁴⁹ Матеріали XXIII з'їзду КПРС, с. 187; Матеріали XXIV з'їзду КПРС, с. 106.

⁵⁰ Див.: КПСС в резолюціях и рішеннях съездов, конференций и пленумов ЦК. М., 1977. Т. 11, с. 515.

нях партбюро і парткомів, партзборах про виконання статутних обов'язків, виробничих планів і соціалістичних зобов'язань, про навчання, участь у громадському житті. За цей час проведено співбесіди з 4 мільйонами, а заслухано звіти 3,9 мільйонів комуністів, в тому числі на Україні відповідно — 613,6 і 623,1 тис. чол.⁵¹

Важливим результатом обміну, як відзначалося на XXV з'їзді КПРС, було підвищення взаємної вимогливості комуністів, створення в парторганізаціях обстановки непримиренності до порушників Статуту. Парторганізації суворо стежили за тим, щоб у партії не було людей, не гідних високого звання комуніста. За відхилення від норм партійного життя, порушення дисципліни, втрату зв'язку з партійними організаціями в період між XXIV і XXV з'їздами, коли проходив обмін партійних документів, з партії було виключено 435 тис., в тому числі на Україні — 71,8 тис. чол.⁵²

Робота партії по забезпеченню чистоти своїх рядів проводиться постійно. За роки десятої п'ятирічки з партії виключено за вчинки, несумісні із званням комуніста, майже 300 тис., в тому числі на Україні — близько 48 тис. чол.⁵³

Практика сміливого очищення рядів КПРС повністю себе виправдовує. Вона сприяє підвищенню авторитету парторганізацій, їх боєздатності, позитивно впливає на виховання комуністів. Розгляд персональних справ вчить їх партійній прищиповості і об'єктивності, товариській чуйності, дає можливість кожному партійцю звіряти свої вчинки з Програмою і Статутом КПРС, зрозуміти наскільки його особисті якості відповідають тим, якими повинен володіти комуніст.

Проте іноді ще трапляються факти ліберального ставлення до людей, які ганьблять високе звання комуніста. З цим партія мириться не може. На XXVI з'їзді КПРС товариш Л. І. Брежнев говорив: «Треба з усією силою підкреслити: наше ставлення до тих, хто поводить себе негідно, порушує Статут партії і норми партійної моралі, було, є і буде непримиренним. Ніяких потурань і нікому, коли йдеться про честь і авторитет нашої партії, про чистоту її рядів!»⁵⁴

Зміцненню рядів КПРС сприяє також робота парторганізацій по формуванню у партійців, особливо молодих, комуністичної свідомості, переконаності, почуття особистої відповідальності за стан справ на виробництві, в колективі, за всю Комуністичну партію. Саме це мав на увазі В. І. Ленін, коли писав, що «перед нами завдання — найбільш швидко, успішно, діловито допомогти довихованню... молодих членів партії, допомогти виробленню з них кадрів будівників комунізму...»⁵⁵.

Значення цієї роботи посилюється тим, що молоді комуністи, які становлять значну частину партії, ще не пройшли ленінської школи партійності. Успішному вирішенню питань їх виховання сприяє широке залучення кандидатів і нових членів партії до участі в різних формах соціалістичного змагання, підвищення їх трудової активності, навчання в системі політичної освіти, проведення з ними зборів, вечорів запитань і відповідей, тематичних вечорів, зустрічей із старими більшовиками, бесід з партійними керівниками, організація шкіл і університетів молодих комуністів, циклів лекцій і бесід по Програмі і Статуту КПРС, правильне визначення і постійний контроль за виконанням партійних доручень, заслуховування повідомлень і звітів молодих комуністів про виконання ними статутних вимог.

⁵¹ Коммунистическая партия Советского Союза: Наглядное пособие по партийно-строительству, с. 101; Комуністична партія України — бойовий загін КПРС, с. 51.

⁵² Партийная жизнь, 1981, № 14; с. 19; Коммунист Украины, 1981, № 9, с. 13.

⁵³ Там же.

⁵⁴ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 82.

⁵⁵ Ленін В. І. Лист до організацій РКП про підготовку партійного з'їзду — Повне збір. творів, т. 40, с. 136.

Дійовою формою ідейного загартування кандидатів і нових членів партії, оволодіння ними, досвідом організаторської і політичної роботи стали школи молодих комуністів. На Україні в 1979 р. їх було близько 9 тисяч⁵⁶. Вони діяли при міськкомах і райкомах партії та при великих парторганізаціях. Заняття в них проводилися за спеціальними програмами, якими передбачалось вивчення Статуту і Програми КПРС, документів партії, питань партійного будівництва. В переважній більшості шкіл робота будувалась творчо, з урахуванням конкретних умов. Позитивний досвід в цьому нагромаджено парторганізаціями міст Києва, Львова, Харкова, багатьма партійними комітетами Дніпропетровської, Запорізької, Київської та інших областей⁵⁷.

До 1981/82 навчального року молоді комуністи поряд з навчанням у цих школах підвищували свій ідейно-теоретичний рівень і в системі політичної освіти. Дальше вдосконалення організації роботи шкіл молодих комуністів і системи партійного навчання показало доцільність ввести ці школи в систему партійної освіти, що закріплено в постанові ЦК КПРС від 26 травня 1981 року «Про дальше вдосконалення партійного навчання у світлі рішень ХХVI з'їзду КПРС». Нині школи молодих комуністів виступають новим структурним підрозділом системи партійного навчання⁵⁸. Вони діють при всіх міськкомах, райкомах партії і великих парторганізаціях республіки⁵⁹. В них молоді комуністи оволодівають марксистсько-ленінською теорією, підвищують свій ідейний рівень, глибоко вивчають Статут КПРС, доповідь товариша Л. І. Брежнєва на ХХVI з'їзді КПРС, матеріали ХХVI з'їзду партії та листопадового (1981 р.) Пленуму ЦК КПРС, основи ленінського вчення про партію, основи партійного будівництва, засвоюють норми партійного життя, набувають навичок організаторської, політичної роботи.

Таким чином, в умовах розвинутого соціалізму чітко простежується така закономірність розвитку КПРС, як її кількісне та якісне зростання. Разом з розвитком суспільства, зміною його соціально-політичного і культурного обличчя, — зазначалося на ХХVI з'їзді КПРС, — зростає, міцніє і мужніє партія комуністів⁶⁰. У своєму складі вона зосереджує кращу передову частину робітничого класу, колгоспного селянства і радянської інтелігенції. Вона постійно поповнює свої ряди свіжими силами, виявляє піклування про їх чистоту, про те, щоб кожний комуніст гідно посив і виправдовував високе звання члена ленінської партії. Ідейна і організаційна згуртованість партійних рядів є одним з найважливіших факторів посилення впливу КПРС на трудящі маси нашої багатонаціональної країни. Це підвищує авторитет партії Леніна, забезпечує зростання її ролі в суспільстві. «Комуністи, — як зазначав у промові при закритті ХХVI з'їзду КПРС товариш Л. І. Брежнєв, — це справді незламний стрижень нашого суспільства, його жива душа. Це — справді революційний авангард народу»⁶¹.

⁵⁶ Совершенствование внутрипартийной работы в условиях развитого социализма: Из опыта парторганизаций Украины. К., 1979, с. 140.

⁵⁷ Правда Украины, 1977, 25 окт.

⁵⁸ Див.: Партийная жизнь, 1981, № 12, с. 10.

⁵⁹ Правда Украины, 1981, 11 сент.

⁶⁰ Матеріали ХХVI з'їзду КПРС, с. 81.

⁶¹ Там же, с. 258.

ПАРТІЙНЕ КЕРІВНИЦТВО РОЗВИТКОМ
СОЦЗМАГАННЯ СІЛЬСЬКИХ ТРУДІВНИКІВ УКРАЇНИ
(1966—1970 рр.)

Л. Л. ГОРБЕНКО (Кривий Ріг)

У центрі уваги Комуністичної партії постійно перебували і перебувають питання підвищення ролі соціалістичного змагання трудящих як дійового фактора — прискорювача будівництва комунізму. У матеріалах XXVI з'їзду КПРС підкреслено, що соцзмагання ґрунтується на високій свідомості й ініціативі людей. Саме ця ініціатива допомагає виявляти і приводити в дію резерви виробництва, підвищувати ефективність і якість роботи¹.

Соціалістичне змагання, як форма виробничих відносин, що містить у собі змагальність, колективізм, взаємодопомогу з метою досягнення вищих результатів індивідуальної та суспільної праці, пройшло довгий і складний шлях свого розвитку. Досвід соціалістичного будівництва підтвердив життєвість висновків К. Маркса про об'єктивну природу змагання...»², а також висловлювання В. І. Леніна про необхідність організації соцзмагання як дуже важливого завдання реорганізації суспільства³. Виходячи з цих настанов, під керівництвом партії неухильно розвивалося й удосконалювалося соціалістичне змагання, поглиблювався його зміст, змінювалися форми, зростала масовість.

Динамізм соціалістичного змагання викликає широкий науковий інтерес у дослідників, які прагнуть пізнати закономірності розвитку цього руху, його етапи та специфіку, властиві тому чи іншому періодові будівництва соціалізму, і на цій основі зробити відповідні висновки, внести певні пропозиції, спрямовані на підвищення ефективності соцзмагання. Для періоду розвинутого соціалізму, за твердженням ряду дослідників, характерні масовість процесу змагання, широкий розвиток його колективних форм, їх багатоманітність, спрямованість на прискорення науково-технічного прогресу, впровадження наукової організації праці, підвищення соціально-економічної ефективності роботи виробничих колективів. У цьому зв'язку чималий інтерес становить дослідження початкових і наступних стадій соцзмагання періоду розвинутого соціалізму. Вже у 1966—1970 рр. соціалістичне змагання почало наповнюватися новим змістом, набувати ряд особливостей, які були зумовлені вищим ступенем соціально-економічного розвитку. Воно сприяло втіленню в життя важливих народногосподарських реформ 60-х років у галузі промисловості й сільського господарства.

Комуністична партія, виробивши в ті роки новий курс економічної політики, вдосконалювала форми і методи залучення трудящих до соціалістичного змагання. Особливо актуальним було це завдання в галузі сільськогосподарського виробництва. На той час екстенсивні фактори розвитку, зокрема, землеробства практично вичерпали себе, акцент переносився на інтенсифікацію. Розв'язуючи конкретні завдання соціалістичного будівництва й використовуючи нагромаджені раніше досвід, партія у досліджуваній період добивалася неухильного підвищення ролі соцзмагання в розвитку сільського господарства. Багато нового у зміст й організацію соціалістичного змагання трудівників села було внесено після березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС. Рішення XXIII з'їзду партії, постанови ЦК КПРС «Про підготовку до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції» (1967 р.), «Про підготовку до

¹ Див.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 69.

² Маркс К., Енгельс Ф. Капітал: Критика політичної економії. Т. 1.— Твори, т. 23, с. 313.

³ Див.: Ленін В. І. Первісний варіант статті «Чергові завдання Радянської влади». — Повне збір. творів, т. 36, с. 142.

100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна» (1968 р.), «Чергові завдання партії в галузі сільського господарства» (1970 р.) відіграли важливу роль у дальшому розвитку теорії і практики соцзмагання, в посиленні його органічного зв'язку з головними напрямками економічного, політичного та ідеологічного життя радянського суспільства.

У роки восьмої п'ятирічки було прийнято ряд спеціальних постанов партії та уряду⁴, спрямованих на вдосконалення організації соцзмагання, матеріального і морального стимулювання його учасників. Новим важливим кроком у розвитку трудової активності сільських трудівників була організація Всесоюзного соціалістичного змагання. Воно охопило, починаючи з 1967 р., союзні й автономні республіки, краї, області, райони, колгоспи та радгоспи, які змагалися за краще виконання завдань поточного року і п'ятирічного плану, збільшення виробництва та закупівель продуктів землеробства і тваринництва, зростання поголів'я худоби й забезпечення його кормами. Підвищення продуктивності праці, зниження собівартості продукції та поліпшення її якості, конкурси майстерності з окремих професій на кращі результати в галузях виробництва і видах робіт, громадські огляди по використанню резервів виробництва й режиму економії, участь в ВДНГ СРСР — все це було змістом соцзмагання, межі якого значно розширилися.

Для відзначення переможців у соціалістичному змаганні було встановлено 296 Червоних прапорів Ради Міністрів СРСР і ВЦПС, 583 Червоних прапорів Міністерства сільського господарства СРСР, Міністерства меліорації та водного господарства СРСР, Міністерства заготівель СРСР, Всесоюзного об'єднання «Союзсільгосптехніка» і ЦК профспілок, а також грошові премії⁵. Велику роль у мобілізації трудящих на боротьбу за виконання і перевиконання народногосподарських планів відіграли спільні постанови ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ВЦПС і ЦК ВЛКСМ про розгортання Всесоюзного соціалістичного змагання працівників сільського господарства, які приймалися напередодні кожного нового року⁶.

Центральний Комітет Компартії України і Рада Міністрів УРСР згідно з рішеннями ЦК КПРС прийняли ряд постанов, спрямованих на дальший розвиток трудової активності сільських трудівників, зокрема «Про стан і заходи по підвищенню продуктивності праці на тваринницьких фермах у колгоспах та радгоспах Української РСР» (1967 р.), «Про соціалістичне змагання областей і районів за одержання високих урожаїв і збільшення виробництва зернових культур» (1968 р.)⁷ та ін.

Важливим заходом у розгортанні творчої ініціативи працівників сільськогосподарського виробництва було рішення ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР про організацію щорічного, починаючи з 1967 р., республіканського соціалістичного змагання колгоспів з пів-

⁴ Об учреждении памятных знаков для коллективов предприятий, организаций и колхозов — победителей в социалистическом соревновании в честь 50-летия Великой Октябрьской социалистической революции, 30 мая 1967 г.: Постановление ЦК КПСС, Президиума Верховного Совета СССР, Совета Министров СССР и ВЦСПС. — Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам (1917—1967 гг.). М., 1968. Т. 6, с. 401—403; Об инициативе коллективов предприятий промышленности и транспорта, строительных организаций, колхозов и совхозов по развертыванию социалистического соревнования за досрочное выполнение пятилетнего плана развития народного хозяйства, 24 ноября 1967 г. — Там же, с. 632—634; Об организации Всесоюзного социалистического соревнования в сельском хозяйстве, 28 июля 1966 г.: Постановление Совета Министров и ВЦСПС. — Там же, с. 175—178 и др.

⁵ Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. М., 1968. Т. 6, с. 175.

⁶ Аграрная политика КПСС в условиях развитого социализма. М., 1976, с. 244.

⁷ ПА ИП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 261, спр. 267, арк. 44; Сільські вісті, 1968, 10 січ.

річним підбиттям підсумків⁸. Для соцзмагання ставало характерним те, що утверджувався диференційований підхід до переможців по зонах — полісся, степових, лісостепових і гірських районах. Почала враховуватись і спеціалізація виробництва, що було дуже важливо. У зв'язку з цим найдоцільнішим стало підраховувати кінцеві результати соцзмагання по окремих галузях: виробництву м'яса, молока, зерна, овочів і т. д. за кожне півріччя. Такий підхід сприяв повнішому використанню потенціальних можливостей сільськогосподарського виробництва, новому піднесенню трудової ініціативи мас, розгортанню соціалістичного змагання, підвищенню його ролі в економічному і політичному житті суспільства, розширенню соціальної бази цього руху.

Як свідчать документи, практика партійного керівництва соцзмаганням збагачувалася новими формами. До традиційних форм — обговорення питань розвитку масового патріотичного руху на пленумах і бюро обкомів та районних комітетів партії, на засіданнях парткомів і партбюро, на зборах комуністів, робітників радгоспів і колгоспників — додавалося широке використання семінарів і науково-практичних конференцій по обміну досвідом, обласних і районних зльотів передовиків сільського господарства. Дедалі більше в партійному керівництві соцзмаганням акцент переміщувався на низові партійні ланки (партгрупи, які знаходяться ближче до роботи кожної окремої людини), на усунення недоліків, виявлення нових резервів. Характерною особливістю партійного керівництва соцзмаганням у роки восьмої п'ятирічки було те, що до цієї роботи залучалися колгоспні профспілкові організації, які виникли в той період. Практично у всіх областях України обговорювалися й успішно розв'язувалися завдання щодо посилення активності профспілок у сільськогосподарському виробництві, піднесенні ролі соцзмагання⁹.

Партійні організації велику увагу приділяли пошукам нових критеріїв обліку підсумків соцзмагання. В діловій організації соціалістичного змагання і постійному контролі за його розвитком вони вбачали найважливішу запоруку виконання виробничих планів і взятих соцзобов'язань. Прикладом безустанної турботи про підвищення дієвості змагання може бути діяльність у досліджувані роки Голопристанського райкому партії Херсонської області, де з кожним роком посилювалася увага до його розвитку. Так, у 1966 р. питання соцзмагання обговорювалися на бюро райкому 13 разів, а в 1970 р. — 20 разів¹⁰. В результаті постійної уваги до організації соцзмагання трудівники сільського господарства району щороку достроково виконували і перевиконували плани хлібозаготівель державі. В ювілейному, 1967 р. колгоспи і радгоспи засипали в засіки Батьківщини 57 тис. т зерна — при плані 31 тис. Соцзобов'язання були перевиконані на 12 тис. т. За урожайністю зернових Голопристанський район був у числі перших на Херсонщині. Ще більших успіхів сільські трудівники добилися в наступні роки п'ятирічки. В цілому за період 1966—1970 рр. урожайність зернових підвищилася порівняно з 1961—1965 рр. з 14 до 24 ц з гектара. Район достроково, за чотири роки, виконав п'ятирічний план по продажу хліба державі¹¹.

Важливою формою підвищення дієвості соцзмагання у досліджуваній період було створення штабів по керівництву ним і штабів трудової вахти, до складу яких входили представники партійних, профспілкових і комсомольських організацій, господарські керівники. З їх до-

⁸ Сільські вісті, 1967, 24 січ.

⁹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 32, спр. 15, арк. 14, 33, 36, 37.

¹⁰ Партархів Херсонського обкому Компартії України, ф. 141, оп. 16, спр. 1—14; оп. 17, спр. 1—10; оп. 18, спр. 1—10; оп. 19, спр. 1—10; оп. 20, спр. 1—12; оп. 17, спр. 10, арк. 8 (підраховано автором).

¹¹ Заповіді Леніна (орган Голопристанського РК Компартії України і районної Ради депутатів трудящих Херсонської області), 1967, 18 лип.; 1970, 23 лип., 10 жовт.

домого у ряді господарств Київської, Вінницької, Сумської, Дніпропетровської, Запорізької та Чернігівської областей підсумки соцзмагання підбивалися щодня, забезпечувалася гласність, усувалися недоліки.

Характерною особливістю посилення партійного керівництва соцзмаганням було те, що дедалі більше уваги приділялося його ідеологічному забезпеченню. Про це свідчить, наприклад, діяльність Баштанського райкому Компартії України Миколаївської області, на бюро якого тільки в 1967 р. було обговорено такі питання: «Про стан масово-політичної роботи під час збирання урожаю зернових культур у партійній організації колгоспу «Путь к коммунизму», «Про стан масово-політичної роботи у період зими влі громадського тваринництва в партійній організації колгоспу «Заповіт Ілліча»¹².

Велику турботу про підвищення дієвості соцзмагання виявляли і первинні парторганізації. Лише за 1966—1967 рр. у колгоспі «Дружба» Нижньогірського району Кримської області понад 20 разів обговорювалися питання соціалістичного змагання, виконання взятих зобов'язань. Діловий підхід до посилення активності трудівників села давав можливість господарству добиватися вагомих результатів у збільшенні виробництва сільськогосподарської продукції та її продажу державі. В 1967 р. тут було зібрано високий урожай — по 35,7 ц зернових з 299 гектарів. У державні засіки засипано 4276 т зерна, при плані 1500 т. За досягнуті успіхи колгоспу було присуджено Перехідний Червоний прапор РК Компартії України, Пам'ятний прапор ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС на честь 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції¹³.

Цінний досвід по підвищенню ефективності соцзмагання було нагромаджено у Тернопільській області. Завдяки зусиллям партійних організацій там склалася певна система забезпечення його гласності, в основі якої лежало обговорення взятих зобов'язань і умов змагання на загальних зборах, у ланках, бригадах, на окремих виробничих ділянках колгоспів. Велика роль при цьому відводилася роз'яснювальній роботі, яку здійснювали керівники господарств, працівники економічних служб. Це підвищувало компетентність колгоспників і робітників радгоспів у виробничих питаннях, допомагало критично оцінювати досягнуті успіхи, виявляти невикористані резерви. На основі соцзобов'язань, взятих бригадами, відділеннями, фермами, механізованими ланками, окремими працівниками, кожним спеціалістом по впровадженню у виробництво досягнень науки і передового досвіду, розроблялися зобов'язання сільськогосподарських підприємств, колгоспів, радгоспів, районів та області. З метою широкої пропаганди соцзобов'язань і здійснення контролю за їх виконанням обком, райкоми, партійні комітети радгоспів і колгоспів створювали спеціальні групи, куди входили партійні, радянські та профспілкові працівники, провідні спеціалісти. Вони виїжджали в колгоспи, радгоспи і безпосередньо вникали у розв'язання господарських питань, допомагали розробляти конкретні заходи щодо усунення недоліків на тій чи іншій ділянці виробництва, виступали з лекціями, доповідями, проводили бесіди на відповідні теми, в яких показували і хід виконання взятих соцзобов'язань.

Тернопільський обком, райкоми партії, парторганізації області приділяли велику увагу організації систематичної перевірки виконання взятих соцзобов'язань. Це здійснювалося диференційовано, серед різних категорій трудящих і за різні періоди часу. Наприклад, підсумки змагання серед тваринників проводилися щодня, за місяць, півроку і рік; у рослинництві — за періодами польових робіт, а під час зби-

¹² Партархів Миколаївського обкому Компартії України, ф. 83, оп. 27, спр. 8, арк. 13; оп. 28, спр. 6, арк. 89; оп. 28, спр. 4, арк. 7.

¹³ Партархів Кримського обкому Компартії України, ф. 3520, оп. 1, спр. 13, арк. 86—87; Крымская правда, 1967, 22 окт.

рання урожаю — щодня. Все це сприяло тому, що середньорічна валова продукція сільського господарства області зросла за роки восьмої п'ятирічки на 34%, продуктивність праці — на 27% проти попереднього п'ятиріччя¹⁴.

Партійні організації серйозну увагу приділяли зростанню масовості соціалістичного змагання на селі, чому сприяло залучення колективів та учасників цього патріотичного руху до Всесоюзного, міжреспубліканського, внутрігосподарського та індивідуального змагання. На зростанні масштабів змагального руху сприятливо позначалася організація щорічного республіканського соцзмагання областей та регіонів за одержання високих урожаїв озимих культур, кукурудзи та цукрових буряків, підвищення продуктивності природних кормових угідь, збільшення виробництва і заготівель м'яса, молока та інших продуктів тваринництва, з підведенням підсумків за перше півріччя і в цілому за рік¹⁵. Важливим фактором зростання виробництва основних видів сільськогосподарської продукції в республіці було розгортання галузевого змагання. Про це красномовно свідчать підсумки виконання п'ятирічки по виробництву зерна, цукрових буряків та продуктів тваринництва^{16–17}.

У досліджуваній період на рівень організації та дієвості соцзмагання позитивно впливало високе трудове піднесення, яке викликали підготовка і зустріч 50-річчя Радянської влади, 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, підготовка до XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду Компартії України. Парторганізації республіки виявляли величезну турботу, про те, щоб безустанно зростала авангардна роль комуністів у соціалістичному змаганні, ефективніше використовувалися потенціальні можливості виробництва кожним окремим трудівником, підвищувалася відповідальність за виконання соцзобов'язань радянських, профспілкових, комсомольських і господарських органів, їх керівників. Такий підхід сприяв славним трудовим звершенням на Україні.

Кожний рік восьмої п'ятирічки викликав до життя нові почини та ініціативи. Так, 1966-й рік ознаменувався патріотичним рухом трудящих Баштанського району Миколаївської області, які взяли напружені соціалістичні зобов'язання по збиранню врожаю і продажу зерна державі й звернулися до всіх трудівників полів республіки наслідувати їх приклад¹⁸. Ініціатори першими виконали план поставок, засипавши в засіки Батьківщини 73 тис. т пшениці, проти 49,7 тис., передбачених планом¹⁹. Почин баштанців, схвалений ЦК Компартії України²⁰, дістав гарячий відгук у всіх областях республіки. Всюди в господарствах під час збирання врожаю брались підвищені зобов'язання. В цілому битва за хліб першого року восьмої п'ятирічки завершилася великими успіхами. Понад 1700 господарств республіки, тобто кожний п'ятий колгосп, виростили по 30 ц і більше з кожного гектара озимої пшениці, майже 100 районів одержали по 24 ц і більше зернових з гектара²¹.

Могутньою хвилею патріотичного і трудового піднесення сільських мас ознаменувалося 50-річчя Великого Жовтня. Трудящі Магдалинівського району Дніпропетровської області закликали хліборобів боротися за вирощування високих урожаїв озимої пшениці, а Генічеського району Херсонської області — за збільшення виробництва її з великим вмі-

¹⁴ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 32, спр. 384, арк. 38—40.

¹⁵ Сільські вісті, 1967, 24 січ., 23 лют.

^{16–17} Українська РСР в цифрах в 1967 році. К., 1968, с. 114—119, 124—125, 136—137; Украинская ССР в цифрах: Краткий статистический справочник. К., 1969, с. 142—147, 152—153, 164—165; Українська РСР в цифрах в 1970 році. К., 1971, с. 78—85, 100—101.

¹⁸ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 230, спр. 2182, арк. 141.

¹⁹ Архів УРРПС, ф. 2605, оп. 8, спр. 4838, арк. 4—5; Партархів Миколаївського обкому Компартії України, ф. 83, оп. 27, спр. 5, арк. 84.

²⁰ Сільські вісті, 1966, 12 черв.

²¹ Архів УРРПС, ф. 2605, оп. 8, спр. 4838, арк. 4—5; Сільські вісті, 1967, 14 лют., 29 берез.

стом клейковини. Рільники Краснокутського району на Харківщині виступили ініціаторами одержання багатих урожаїв усіх ярових культур²², добиваючись при цьому значних успіхів у праці. Високу оцінку ЦК Компартії України дістала ініціатива трудівників Сквирського району Київської області, які зобов'язалися досягти великих урожаїв усіх культур і дальшого піднесення продуктивності тваринництва, перевиконати плани поставок сільськогосподарської продукції державі²³. Під керівництвом партійних організацій патріотичні ініціативи знаходили широке втілення у виробничу діяльність господарств республіки.

У роки восьмої п'ятирічки здобуло дальший розвиток соціалістичне змагання трудівників села за дострокове виконання завдань п'ятирічки. Ініціаторами його виступили колгоспники Волочиського району Хмельницької області, які зобов'язалися вже у 1968 р. перевищити рівень виробництва основних видів сільськогосподарської продукції, запланований на 1970 р.²⁴ Почин волочисців, схвалений ЦК Компартії України, підтримали хлібороби республіки. Тільки в одному Лохвицькому районі Полтавської області зобов'язалися завершити п'ятирічку достроково трудівники колгоспів «Перемога комунізму», «Россия», ім. В. І. Леніна, ім. М. І. Калініна, «Нове життя», радгосп «Вирішальний»²⁵. Усі вони з честю додержали даного слова. Зокрема, хлібороби колгоспів «Перемога комунізму», ім. В. І. Леніна та ім. М. І. Калініна за 4 роки виконали п'ятирічні плани продажу хліба державі, засипавши у засіки Батьківщини значну кількість зерна понад план²⁶.

Рух за дострокове виконання завдань п'ятирічки відіграв важливу роль у досягненні високого рівня виробництва сільськогосподарської продукції в республіці. Уже в 1967 р. колгоспи і радгоспи України по вирощенню соняшника і цукрових буряків, продажу м'яса та вовни перевищили рубежі 1970 р., по молоку — 1969, яйцях — 1968 р.²⁷

Широкого розмаху набрала у досліджуваний період така форма патріотичного руху, як змагання господарств, бригад, відділень і ферм за звання колективу високої культури землеробства і тваринництва. Ця форма соцзмагання, яка характеризувалася комплексним підходом до підвищення ефективності сільського господарства, більше, ніж усі попередні, відповідала зрослому на той час рівню продуктивних сил. «Народне господарство СРСР вступило... в таку стадію, — підкреслювалося в Тезах до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, — коли найважливішим напрямом його розвитку все більше стає інтенсифікація виробництва»²⁸. Ініціаторами руху за високу культуру землеробства і тваринництва були трудящі Жашківського району Черкаської області²⁹. Велику роль у розвитку цього руху відіграла постанова Президії ВЦРПС «Про практику організації соціалістичного змагання» (1969)³⁰, в якій відмічено значні успіхи згаданого району.

Найактивніше соцзмагання за високу культуру землеробства і тваринництва розгорталося в Черкаській області, де зародився цей рух. Якщо в 1967 р. тут тільки кожна двадцять перша бригада, двадцятье господарство і район мали звання високої культури землеробства, то в 1970 р. — шоста бригада, п'яте господарство і район. За підсумками

²² Сільські вісті, 1966, 18 черв., 28 серп., 2 верес.

²³ Сільські вісті, 1966, 16 жовт.

²⁴ Сільські вісті, 1967, 2 верес., 16 груд.

²⁵ Зоря (орган Лохвицького РК Компартії України і районної Ради депутатів трудящих Полтавської області), 1967, 21, 30 листоп., 2, 12 груд.

²⁶ Зоря, 1969, 4, 18, 20, 27 верес.; 1970, 1 груд.

²⁷ Архів УРРПС, ф. 2605, оп. 8, спр. 5338, арк. 44—45; спр. 5788, арк. 12; Сільські вісті, 1967, 12 груд.

²⁸ До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна: Тези Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1970, с. 48.

²⁹ Сільські вісті, 1966, 4 черв.

³⁰ Социалистическое соревнование в СССР. 1965—1981: Документы и материалы профсоюзов. М., 1981, с. 47—49.

Всесоюзного соціалістичного змагання за 1970 р. цій області було присуджено Перехідний Червоний прапор Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС з грошовою винагородою³¹.

Значних успіхів у розвитку цього патріотичного руху досягла і Херсонська область, у якій 14 районів з 21 зібрали в середньому понад 25 ц з гектара (таких показників не мав жоден район цієї області в 1965 р.)³², а також Вінницька, Кримська, Хмельницька, Миколаївська та Дніпропетровська області³³. В цілому по Україні у 1970 р. 20 областей одержали середню урожайність зернових культур понад 20 ц з гектара, проти 10 областей — у 1965 р.³⁴

Партійні організації надавали важливого значення матеріальному і моральному стимулюванню праці трудівників села. Враховувалися їх зростаючі культурні й духовні запити, популяризувалися імена. Так, в Генічеському районі Херсонської області у свято праці вилилося вшанування 85 тваринників, партійних, радянських та господарських працівників, удостоєних урядових нагород. На їх честь відбувся багатотисячний мітинг трудящих міста і села. На адресу славних трудівників було сказано багато теплих слів, піонери привітали їх квітами^{35–37}. Така подія надовго залишиться в пам'яті і переможців, і тих, хто їх вшановував. Вона водночас свідчить про те, що немає на землі вищої слави, ніж слава праці.

Важливою формою розгортання соціалістичного змагання трудящих був рух бережливих. У документах XXIII з'їзду КПРС підкреслювалося зростаюче значення для комуністичного будівництва режиму економії в житті країни³⁸. За рахунок повсюдного і повсякденного його впровадження можна постійно поповнювати фонд народного господарства багатьма мільярдами карбованців. Втілюючи в життя рішення з'їзду, Центральний Комітет Компартії України ухвалив провести у 1967 р. і в період з червня 1967 р. по березень 1970 р. огляди економії, присвячені гідній зустрічі 50-річчя Великого Жовтня і 100-річчя з дня народження В. І. Леніна³⁹. Рух бережливих був важливим засобом у розгортанні трудової ініціативи мас, підвищенні ефективності виробництва, без чого, указував В. І. Ленін, «...остаточний перехід до комунізму неможливий»⁴⁰.

По-діловому підійшли до організації оглядів руху бережливих парторганізації республіки. Про її масштаби можна судити по Полтавській області, де тільки в сільському господарстві було створено 638 оглядових комісій, які віддали усіма організаційно-обліковими питаннями. Було надруковано 34 тис. положень про огляди, 5 тис. плакатів та близько 100 тис. пам'яток, що відіграли значну роль у залученні трудящих до участі в цьому русі. В результаті великої організаційно-політичної роботи партійних організацій трудівники міста і села внесли на честь 50-річчя Великого Жовтня понад 23 тис. пропозицій, від впровадження 13 684 з них одержано 8417,3 тис. крб. умовного економічного ефекту⁴¹. В Білгород-Дністровському районі Одеської області лише в колгоспах було подано 155 пропозицій з економічним ефектом у 142,2 тис. крб., заощаджено 306 т умовного палива і 244 тис. квт/год електро-

³¹ Архів УРРПС, ф. 2605, оп. 8, спр. 5792, арк. 98; спр. 6552, арк. 7; ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 32, спр. 311, арк. 17.

³² Народное хозяйство Херсонской области: Стат. сборник. Симферополь, 1973, с. 54 (підрховано автором).

³³ Архів УРРПС, ф. 2605, оп. 8, спр. 6552, арк. 8.

³⁴ Народное хозяйство Украинской РСР. 1970: Стат. щорічник. К., 1971, с. 212 (підрховано автором).

^{35–37} Партархів Херсонського обкому Компартії України, ф. 46, оп. 1, спр. 4040, арк. 14.

³⁸ Див.: Матеріали XXIII з'їзду КПРС. К., 1966, с. 81.

³⁹ Архів УРРПС, ф. 2605, оп. 8, спр. 5336, арк. 3; спр. 6154, арк. 1.

⁴⁰ Ленін В. І. Проект Програми РКП(б).— Повне збір. творів, т. 38, с. 95.

⁴¹ Архів УРРПС, ф. 2605, оп. 8, спр. 5357, арк. 153, 155.

енергії. Велику роботу провели в цьому напрямі, зокрема, колгоспи ім. В. І. Леніна, ім. О. В. Суворова та ім. Ф. Е. Дзержинського⁴².

Ще більшого розмаху набув рух бережливих на честь 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. В цілому по республіці в ньому взяло участь близько 3 млн. працівників промисловості і сільського господарства, проти 1,6 млн. у 1967 р., надійшло 600 тис. пропозицій, від впровадження 420 тис. з них одержано понад 400 млн. крб. умовного економічного ефекту⁴³.

Партійні організації республіки, урізноманітнюючи форми і методи соцзмагання, добивалися все нових успіхів у його розвитку. Вже у 1968 р. в Красногвардійському районі Кримської області рівень залучення до нього досяг 98%⁴⁴. Загалом по Україні в кінці досліджуваного періоду в соціалістичному змаганні брало участь практично все працездатне населення⁴⁵. Характерною особливістю цього патріотичного руху стало те, що його зачинателями виступали не тільки окремі виробничники, а й великі територіально-виробничі об'єднання, райони, області. Тільки за підсумками 1969 р. за успіхи у виробництві сільськогосподарської продукції було присуджено Перехідні Червоні прапори ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР з грошовими преміями Кіровоградській, Черкаській, Одеській, Київській, Ровенській, Вінницькій, Донецькій, Кримській областям і багатьом районам⁴⁶.

Про зрослу політичну свідомість сільських трудівників свідчив рівень їх участі в суспільній праці. Середньорічний час, що його відробив кожний колгоспник, зріс по СРСР на 24 людино-дні, а по УРСР — на 28⁴⁷. Помітно, порівняно з попереднім періодом, збільшилася кількість колективів та окремих трудівників, які за свою ударну працю удостоєні високих партійних та урядових нагород. Тільки за підсумками Всесоюзного соціалістичного змагання, присвяченого 100-річчю з дня народження В. І. Леніна, 2500 підприємств, радгоспів і колгоспів країни було удостоєно ленінської ювілейної Почесної грамоти⁴⁸, в тому числі — 110 колгоспів і радгоспів України. Вони одержали понад чверть Почесних грамот ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР і Ради Міністрів СРСР, присуджених у республіці. Понад 10% господарств УРСР було відзначено високими нагородами ЦК КПРС і ЦК Компартії України⁴⁹. За роки восьмої п'ятирічки в сільськогосподарському виробництві нагороджено орденами і медалями 66 тис. трудівників республіки⁵⁰.

Таким чином, досліджуваний період характеризується вдосконаленням форм та методів партійного керівництва соціалістичним змаганням сільських трудівників, його дальшим розвитком. Під керівництвом парт-організацій вишикли нові форми цього патріотичного руху, які на той час уже більше відповідали рівню і характеру виробничих відносин на селі. Практика підтвердила, що там, де партійні комітети тримали в полі зору хід соцзмагання, своєчасно поширювали передовий досвід, підтримували нову ініціативу, виявляли слабкі ланки в його організації й допомагали усувати недоліки, там цей рух набував найбільшої ефективності. Роки восьмої п'ятирічки були таким етапом у розгортанні соцзмагання, в якому брало участь практично все працездатне населен-

⁴² Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 11622, оп. 5, спр. 7, арк. 180.

⁴³ Архів УРРПС, ф. 2605, оп. 8, спр. 6154, арк. 1, 25, 26; спр. 5357, арк. 153.

⁴⁴ Партархів Кримського обкому Компартії України, ф. 142, оп. 1, спр. 251, арк. 186.

⁴⁵ Экономика Советской Украины, 1970, № 9, с. 92.

⁴⁶ Сільські вісті, 1970, 27 січ.

⁴⁷ Экономика Советской Украины, 1970, № 9, с. 92—93.

⁴⁸ Сільські вісті, 1970, 7 квіт.

⁴⁹ Підраховано автором за джерелами: Сільські вісті, 1970, 7, 9, 18 квіт.; Народне господарство Української РСР, 1973: Стат. щорічник. К., 1973, с. 181.

⁵⁰ Сельское хозяйство СССР на современном этапе. М., 1972, с. 145.

ня господарств республіки. Досвід роботи партійних організацій по підвищенню ефективності соціалістичного змагання у ті роки дає підставу зробити висновок, що воно вступило тоді в якісно новий етап свого розвитку, значно розширилася сфера його прикладення. Соц-змагання орієнтувало трудящих села на боротьбу не тільки за кількісні показники, а й за високу якість продукції, економію коштів, матеріальних і трудових ресурсів, підвищення продуктивності праці, впровадження науково-технічних досягнень у сільське господарство.

До 1500-річчя Києва

УЧАСТЬ ЖІНОК-РОБІТНИЦЬ КИЄВА У РЕВОЛЮЦІЙНІЙ БОРОТЬБІ (березень 1917 р. — січень 1918 р.)

Ж. П. ТИМЧЕНКО (Київ)

Важливою складовою частиною боротьби більшовицької партії за маси в період підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції була робота серед трудящих жінок. «...Втягнути в політику маси,— наголошував В. І. Ленін,— не можна без того, щоб не втягнути в політику жінок. Бо жіноча половина роду людського за капіталізму пригноблена подвійно»¹.

В умовах створення політичної армії соціалістичної революції Володимир Ілліч значну увагу приділяв проблемі згуртованості й організованості жіночого пролетарського руху. При цьому він підкреслював велику роль марксистської партії, яка покликана керувати всіма діями робітничого класу, згуртовувати його різноманітні загони, у тому числі жінок-трудівниць, в єдину могутню пролетарську армію у ході політичної й економічної боротьби.

Виходячи з настанов вождя, більшовики Росії в період боротьби за переростання буржуазно-демократичної революції у соціалістичну активізували діяльність по революційній мобілізації трудящих жінок, підвищенню їх класової свідомості. Зразок організаційно-політичної роботи серед трудівниць показували більшовики Петрограда. 15(28) березня 1917 р. на засіданні Петроградського комітету РСДРП було затверджено Бюро по проведенню роботи серед жінок-робітниць.

Наслідуючи цей приклад, широку діяльність по залученню трудівниць до участі в революційному русі розгорнули і більшовики Києва. Зокрема, на засіданні Київського комітету РСДРП, що відбулося 5 квітня 1917 р., вказувалося на необхідність створення спеціальних комісій, які б вели політичну агітацію серед жінок². 4 червня того ж року комітет обговорив питання про організацію при ньому бюро по роботі серед трудівниць, доручивши виконання цього завдання своєму члену Д. І. Іткінд³. У липні при комітеті було створено спеціальну групу, яка займалася роз'ясненням трудящим жінкам політики більшовицької партії. Вона скликала загальні збори й мітин-

¹ Ленін В. І. Міжнародний день робітниць.—Повне збір. творів, т. 42, с. 354.

² 1917 год на Киевщине: Хроника событий. К., 1928, с. 29.

³ Борьба за власть Советов на Киевщине (март 1917 г.—февраль 1918 г.): Сб. документов и материалов. К., 1957, с. 168.

ги робітниць на фабриках, заводах та інших підприємствах. Значну роботу в цьому напрямі проводили, зокрема, З. Красильщик, Р. М. Лучанська, В. Бухарцева, Л. Соколова і М. Козюліна.

Важливу роль у політичному вихованні трудівниць міста відіграла більшовицька преса. Приклад у цьому показував центральний друкований орган партії — газета «Правда», яка майже в кожному своєму номері висвітлювала життя жінок-робітниць, приділяла велику увагу їх згуртуванню в рядах єдиної політичної армії соціалістичної революції. У травні з допомогою редакції «Правди» після перерви, викликаної війною, було відновлено видання більшовицького журналу «Работница». Комуністична партія й особисто В. І. Ленін розглядали його як орган, покликаний об'єднати сили жіночого пролетарського руху⁴. Вже у першому номері «Работницы» висловлювалася впевненість, що під керівництвом більшовицької партії жінка-пролетарка «...підє разом із свідомим робітником до організації такого ладу, який визволить її від усіх пут капіталу, — до соціалізму». Журнал набув великої популярності й серед трудівниць Києва⁵.

Значну виховну та організаційну роботу серед трудящих жінок міста більшовики проводили також через свою газету «Голос социал-демократа», перший номер якої вийшов 14 березня 1917 р. На противагу меншовицько-есерівським газетам, які взагалі виступали проти залучення жінок до революційної боротьби, більшовицький орган роз'яснював трудівницям їх роль у соціалістичній революції, вказував їм шлях до визволення від капіталістичного рабства. «Свідомі робітницї,— зазначалося в одному з номерів «Голоса социал-демократа»,— повинні докласти всіх зусиль для освіти відсталих кіл жіночого пролетаріату, пояснюючи їм, що тільки спільна боротьба з робітником-чоловіком принесе визволення і жінці-робітницї»⁶. В 1917 р. газета київських більшовиків опублікувала близько 20 матеріалів, присвячених цьому питанню, у тому числі: «Революція й жіночий робітничий рух», «Війна і жінка», «Робітниця в суспільному русї», «Жіноча й дитяча праця» та ін.

Розглядаючи жіночий пролетарський рух як невід'ємну складову частину боротьби трудящих за перемогу соціалістичної революції, «Голос социал-демократа» неодноразово звертався до трудівниць із закликом виступати разом з усім робітничим класом єдиним фронтом за свої політичні й економічні права. Цікавою у цьому плані була стаття О. Ф. Розмирович «Робітниця в загальнопролетарському русї». «Згуртовуйтесь,— говорилося у ній,— створйте осередки для агітації серед жінок. Налагоджуйте зв'язки з петербурзькими організаціями, а через них з інтернаціональним жіночим рухом»⁷.

Про напружену боротьбу більшовицької партії за маси свідчить її діяльність по викриттю буржуазних феміністичних організацій, які почали створюватися в країні після перемоги Лютнєвої революції за активною участю буржуазних та дрібнобуржуазних партій. Зокрема, у Києві в березні 1917 р. виникли «Жіночі громадські збори» (перейменовані у травні того ж року в «Демократично-республіканську жіночу спілку»), «Жіноча спілка допомоги вітчизні», «Товариство захисту жінок»⁸. Керівники цих організацій намагалися підкорити жінок своєму впливу і відвернути їх від участі в загальнопролетарській революційній боротьбі.

З цією ж метою почали засновувати феміністичні організації й українські буржуазно-націоналістичні партії. Так, у червні 1917 р.

⁴ Правда, 1917, 31 мая.

⁵ Бойова юність: Спогади про перші кроки комсомолу України. К., 1958, с. 33.

⁶ Голос социал-демократа, 1917, 11 мая.

⁷ Жіночий вісник, 1917, № 1, с. 2—8.

⁸ Левкович М. Жінка у революційній боротьбі та громадянській війні на Україні. Харків, 1928, с. 49.

при Центральній раді було створено «Українську жіночу спілку», яка діяла в Києві та деяких губернських центрах України. Вона мала свій друкований орган — «Жіночий вісник», де було опубліковано її програму і статут. Далі словесних фраз про встановлення рівноправності жінок з чоловіками в рамках буржуазного ладу засновники спілки не пішли, бо основним принципом програми цієї організації була те-за про те, що вона «...стає під політичний прапор української Центральної ради...»⁹.

Нещадно викриваючи справжню суть фемінізму, його класовий зміст і, зокрема, буржуазно-націоналістичну демагогію про якісь «особливі громадські обов'язки» українських трудящих жінок, більшовницькі організації України, в тому числі й Києва, повели рішучу боротьбу проти їх відвернення від пролетарського революційного руху. Щоб забезпечити її успіх, необхідно було насамперед піднести класову свідомість трудівниць. З цією метою більшовики Києва застосовували різні форми й методи організаційної та агітаційно-пропагандистської діяльності серед них. Значну роль в політичному вихованні трудівниць відіграла створена при Київському комітеті РСДРП(б) група по роботі серед жінок.

Революційна боротьба пролетаріату Києва, що набувала дедалі ширшого розмаху, велика роз'яснювальна робота більшовиків сприяли зростанню класової свідомості трудівниць міста. Чим глибше вони усвідомлювали свою політичну й економічну безправність, класовий характер законів, спрямованих проти трудящих, тим активніше включалися в революційний рух. Про це свідчить їх енергійна боротьба за запровадження 8-годинного робочого дня. «...Досвід показав,— відзначав В. І. Ленін,— неможливість свободи без самовідданої боротьби пролетаріату, а така боротьба нерозривно зв'язана з поліпшенням умов життя робітників. Зразок цих поліпшень, прапор їх і є 8-годинний робочий день»¹⁰.

У березні — квітні 1917 р. пролетарі міста, в тому числі й трудівниці, розгорнули наполегливу боротьбу за 8-годинний робочий день. На протязі березня із сторінок «Голоса социал-демократа» не сходив лозунг «Хай живе 8-годинний робочий день!». Опубліковані в газеті матеріали вказували шляхи практичного здійснення цієї важливої вимоги робітників, закликали запроваджувати скорочений робочий день на підприємствах явочним шляхом. Під впливом більшовницької агітації 24 березня, наприклад, трудівниці трикотажної фабрики Всеросійського земського союзу ухвалили запровадити у себе на підприємстві 8-годинний робочий день, організувати фабричний комітет і добиватися поліпшення умов праці¹¹. 27 березня на такий же порядок роботи перейшла взуттєва фабрика Матіссона, де також працювало багато жінок. І там також було організовано фабком¹². Загалом же внаслідок наполегливої боротьби трудящих уже на кінець березня на 8-годинний робочий день перейшли 26 підприємств Києва, а незабаром — переважна більшість заводів та фабрик міста. Це була значна перемога київських робітників, керованих більшовиками.

Особливу роль у згуртуванні й підвищенні політичної активності трудящих жінок відіграла страйкова боротьба, в ході якої робітники виступали з економічними і політичними вимогами. Як і по всій країні, хвиля страйків у Києві після Лютневої революції піднімалася дедалі вище. В квітні 1917 р. у страйку робітників київських військово-обмундирувальних майстерень взяли активну участь і жінки. Вони вимагали запровадження 8-годинного робочого дня, підвищення на 50—70% за-

⁹ Жіночий вісник, 1917, № 1, с. 4.

¹⁰ Ленін В. І. Про лозунги і про постановку думської і позадумської с.-д. роботи. — Повне збір. творів, т. 21, с. 16.

¹¹ Голос социал-демократа, 1917, 28 марта.

¹² Голос социал-демократа, 1917, 1 апр.

робітної плати, поліпшення умов праці. Цей страйк поширився на інші кравецькі підприємства міста. Велику матеріальну допомогу страйкарям подав київський пролетаріат. Вони перемогли, добившись часткового задоволення своїх вимог¹³. Протягом травня робітничі Києва брали активну участь у страйках на механічному заводі «Фенікс», сірниковій фабриці Кузнецова, в механічній пральні акціонерного товариства і т. д.

У червні, коли в місті застрайкували робітники тютюнових і гільзових фабрик, кондитерської фабрики «Франсуа», службовці магазинів, в їх лавах були й жінки. Більшість страйків у Києві, якими керувало більшовницьке Центральне бюро профспілок, закінчилося перемогою робітників. Підприємці змушені були піти на поступки: дещо підвищилася заробітна плата, поліпшились умови праці.

Особливо затяжним був страйк праль Києва. Він розпочався під впливом виступу петроградських праль, якому ЦК РСДРП(б) і Петроградський комітет РСДРП(б) надавали великого значення. Керувати цим страйком доручили професійній революціонерці О. М. Коллонтай¹⁴. У той час Олександра Михайлівна в бесіді з В. І. Ленїним скаржилася на труднощі політико-виховної роботи серед праль. «Володимир Ілліч,— згадувала вона,— слухає мене уважно, а потім говорить: Ви зумієте відсіяти пролетарок, на них і спирайтесь, за ними підуть й інші. Нічого, що це відсталі низи, наша робота повинна починатися з самих низів. Їм найтяжче живеться, вони швидше всього зрозуміють, чого хочуть більшовики»¹⁵. Петроградські пралі виступили за запровадження 8-годинного робочого дня, встановлення мінімуму заробітку, поліпшення умов праці. Аналогічні вимоги висували й пралі Києва¹⁶. Власники київських підприємств марно вживали різноманітних заходів, щоб розколоти єдність страйкуючих. На допомогу трудівницям прийшли пролетарі інших підприємств. Так, Рада уповноважених робітників-друкарів ухвалила асигнувати у страйковий фонд праль 100 крб. і прийняла резолюцію, в якій вітала боротьбу трудівниць за свої класові інтереси. Схвалюючи цей акт пролетарської солідарності, газета «Голос социал-демократа» закликала трудящих Києва наслідувати приклад друкарів і підтримати страйкарів. В одній з її статей, зокрема, вказувалося, що робітники повинні пам'ятати великий заклик «Всі за одного, один за всіх!»¹⁷. Для праль цей страйк став справжньою школою боротьби. Вперше об'єднавшись і добившись задоволення деяких своїх вимог, вони зрозуміли, яке важливе значення в їх боротьбі мають єдність і організованість.

Більшовики проводили значну роботу й по залученню трудівниць до профспілкового руху, що сприяло дальшій консолідації сил пролетарів міста. Вже у квітні 1917 р. почали працювати профспілки робітників на тютюновій і гільзових фабриках, у пральнях, де більшість трудівників становили жінки¹⁸, а в травні — на Київській трикотажній фабриці. Майже всі обрані до профспілкового комітету трикотажниці співчували більшовикам¹⁹. У червні була заснована профспілка панчішниць Києва. В резолюції їх зборів указувалося на необхідність об'єднатися і боротися за поліпшення становища робітниць²⁰. Того ж місяця об'єдналися у профспілку білошвейки, вишивальниці, плісирівниці²¹. Всього за перше півріччя 1917 р. у місті виникло 46 профспі-

¹³ Знамя труда, 1917, 20 апр.

¹⁴ Правда, 1917, 22 марта.

¹⁵ Цит. по кн.: Всегда с вами: Сборник, посвященный 50-летию журнала «Работница». М., 1964, с. 86.

¹⁶ Борьба за власть Советов на Киевщине., с. 153.

¹⁷ Голос социал-демократа, 1917, 30 мая.

¹⁸ 1917 год на Киевщине, с. 33.

¹⁹ Январский район в революционном движении. К., 1928, с. 109.

²⁰ Голос социал-демократа, 1917, 17 июня.

²¹ Голос социал-демократа, 1917, 24 июня.

лок, які об'єднували близько 65 тис. трудящих²², серед них — тисячі жінок.

За рішенням Київського комітету РСДРП(б) у профспілках були створені більшовицькі фракції та групи, куди також увійшли жінки. Велику роботу серед трудівниць проводила, зокрема, досить численна більшовицька група на Київській трикотажній фабриці. Вона регулярно влаштовувала збори, на яких обговорювалися питання робітничого й партійного життя. Повідомляючи про одні з таких зборів, газета «Голос социал-демократа» 27 травня 1917 р. відзначала, що на них були присутні близько 150 чол. Вони заслухали доповідь про Київську загальноміську партійну конференцію, а потім обговорили питання про перевибори фабричного комітету. В більшовицькій фракції профспілки кравців «Игла» працювали більшовицькі сестри Іткінд. Як секретар київської спілки друкарів і водночас секретар фракції більшовиків правління цієї ж спілки сумлінно виконувала свої обов'язки член партії з 1915 р. Р. М. Лучанська²³.

Слід зазначити, що в період мирного розвитку революції жіночий пролетарський рух у Києві, як і по країні в цілому, ще не набрав широкого розмаху. Тому участь у революційній боротьбі брали в основному найбільш свідомі робітниці. Саме через це представниць від жінок було мало на керівній роботі в профспілках та фабзавкоммах міста, а також у Київській Раді робітничих депутатів.

Велике організаційно-виховне значення для згуртування трудящих жінок навколо пролетарських лозунгів мали виступи їх представниць на підтримку більшовицької преси. Приклад у цьому подавали робітниці — члени РСДРП(б). Так, у травні 1917 р. на Київській трикотажній фабриці вони прийняли постанову про те, що після одержання заробітної плати всім робітницям-більшовичкам необхідно передплатити газету «Голос социал-демократа»²⁴.

Активну участь трудящі жінки Києва брали і в розповсюдженні більшовицької преси. Вони займалися індивідуальною та колективною передплатою, розсилкою й роздрібним продажем газет, влаштовували спеціальні партійні кіоски, проводили читки більшовицької літератури серед трудящих. Наприклад, у комісії по розповсюдженню «Правды» в місті успішно працювала член Київської організації більшовиків С. М. Новаківська. 13 вересня 1917 р. у листі до ЦК РСДРП(б) вона писала: «...Я у Києві організувала комісію по розповсюдженню «Рабочего пути». ...Надалі ми будемо розповсюджувати «Рабочий путь» і на околицях Києва... Попит на нашу пресу колосальний»²⁵.

Багато розповсюджувачів більшовицької преси було, зокрема, серед молодих робітниць міста. Незважаючи на переслідування з боку властей, що під усіляким приводом намагалися заборонити продаж і колективне читання друкованих органів РСДРП(б), ризикуючи життям, вони, як згадувала член партії з 1915 р. О. К. Ситниченко, продавали більшовицькі газети у кіосках, які ретельно охоронялися робітниками Києва²⁶. Такі кіоски були відкриті Київським комітетом РСДРП(б) в усіх районах міста. Серед видань, які розповсюджували трудівниці, були газети «Правда», «Социал-демократ», «Голос социал-демократа», «Пролетарий», журнал «Работница» тощо²⁷. Кошти, необ-

²² История городов и сел Украинской ССР: Киев. К., 1979, с. 204.

²³ Великий Жовтень на Київщині: Збірник спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції. К., 1957, с. 58; 1917 год на Киевщине, с. 117.

²⁴ Большевицские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март — ноябрь 1917 г.): Сб. документов и материалов. К., 1957, с. 29.

²⁵ Там же, с. 732.

²⁶ Бойова юність, с. 33.

²⁷ Большевицские организации Украины... (март—ноябрь 1917 г.), с. 299—301; Борьба за власть Советов на Киевщине..., с. 158.

хідні, зокрема, для випуску газети київських більшовиків, робітниця часто збирали безпосередньо серед населення міста²⁸.

З метою виховання трудящих у більшовицькому дусі й залучення кращих з них до лав РСДРП(б) у місті були відкриті соціал-демократичні клуби — при Київському університеті (Міський район), жіночому медінституті (Печерський район) та на вулиці Волоській (Подільський район)²⁹. У цих клубах проводили активну роботу трудящі жінки — члени партії та безпартійні активістки. Член РСДРП(б) з 1912 р. М. Г. Калантирська, яка була тоді головою клубу в Міському районі, згадувала, що там щодня збиралося багато робітників та робітниць, солдатів та їх дружин. Для них читалися доповіді й лекції з питань політики більшовицької партії, а також на інші теми, які їх цікавили³⁰. Для проведення виховної та агітаційно-пропагандистської роботи у клубі Печерського району міський комітет РСДРП(б) закріпив більшовичку Б. І. Кузьковську. Їй допомагала група робітниць-активісток. У роботі клубу брали участь досвідчені пропагандисти. Так, часто перед широкими масами трудящих виступали Є. Б. Бош, секретар комітету РСДРП(б) Міського району З. Красильщик³¹ та ін. З ініціативи передових робітниць у Києві, як і в інших містах країни, було створено спілку солдаток, діяльність якої дедалі більше набувала демократичного характеру³².

Активна політична робота більшовиків у масах, власний життєвий досвід переконували широкі кола трудящих жінок у правильності лозунгів партії, в нездатності Тимчасового уряду розв'язати наболілі питання життя країни. З кожним днем дедалі ширші маси трудящих Києва, у тому числі й робітниця, приходили до висновку про необхідність передачі всієї влади Радам. «Ми вважаємо, що закінчити війну і боротися із загрожуючою господарською розрухою можна буде лише в тому випадку, — говорилося в резолюції, ухваленій 2 червня 1917 р. на мітингу робітників і робітниць майстерні Френкеля, — коли вся влада перейде до рук всього народу, тобто в руки Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів»³³. 4 червня резолюцію протесту проти продовження урядом імперіалістичної війни і з вимогою передачі влади Радам прийняли загальні збори робітників фабрики Матіссона³⁴.

Про нове революційне піднесення трудящих свідчили червневі демонстрації, які під керівництвом Київського комітету РСДРП(б) з успіхом пройшли у місті. Це показало також зростання впливу більшовиків на маси. Багато робітниць і солдаток взяли участь у цих політичних демонстраціях. Вони йшли у пролетарських колонах під більшовицькими лозунгами: «Вся влада Радам!», «Геть війну!», «Геть політику угодовства з буржуазією!»³⁵. Зростала кількість прихильників цих лозунгів і на мітингах та зборах трудящих, що відбувалися у той час. Так, 24 червня 1917 р. робітники макаронної фабрики Левіна, на якій працювало багато жінок, на загальних зборах прийняли резолюцію, в якій вимагали усунення коаліційного буржуазного уряду, негайної передачі влади до рук трудящого народу, до рук Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. У ній, зокрема, зазначалося: «Шлемо гаряче вітання всім товаришам більшовикам, як захисникам і

²⁸ Великий Жовтень на Київщині, с. 254.

²⁹ Очерки истории киевских городской и областной партийных организаций. К., 1981, с. 153.

³⁰ Великий Жовтень на Київщині, с. 304.

³¹ Киевский Арсенал в пролетарской революции. К., 1928, с. 117; Великий Жовтень на Київщині, с. 304, 305.

³² 1917 год на Киевщине, с. 135; Женщины в революции. М., 1959, с. 259.

³³ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине (февраль — апрель 1918 гг.): Сборник документов и материалов в трех томах. К., 1957. Т. 1, с. 119.

³⁴ 1917 год на Киевщине, с. 103.

³⁵ Левкович М. Назв. праця, с. 49.

борцям за соціалізм і Інтернаціонал; просимо вас, товариші, і надалі стійко боротися, скільки у вас буде сил. ...Товариші солдати і робітники, читайте газету «Голос социал-демократа» та інші робітничі газети, тобто газети більшовиків, тільки вони можуть вивести на вірний шлях трудящий клас»³⁶.

Розстрілом липневої демонстрації закінчився період двовладдя — період мирного розвитку революції. Вся повнота влади перейшла до контрреволюційного Тимчасового уряду. В тих умовах буржуазія почала відкритий наступ проти революційних сил, обрушила хвилю наклепів і репресій на лепіньську партію. Однак більшовики ділом і словом спростовували брудні наклепи буржуазної преси на РСДРП(б). Жінки — члени партії, як і всі більшовики, незважаючи на наступ контрреволюції, розповідали масам правду про вождя пролетаріату В. І. Леніна, роз'яснювали їм, за що бореться РСДРП(б). Значну роботу в цьому напрямі серед трудящих Києва провела, зокрема, Є. Б. Бош³⁷. В липні на обласній конференції РСДРП(б) Південно-Західного краю, на якій було оформлено його більшовицьку організацію, вона була обрана головою обкому.

Тактику партії в зв'язку з новою обстановкою розробив VI з'їзд РСДРП(б), що відбувся напівлегально з 26 липня по 3 серпня 1917 р. у Петрограді. Прийняті ним рішення були підпорядковані підготовці пролетаріату й біднішого селянства до збройного повстання, до здійснення соціалістичної революції. 6 серпня делегати VI з'їзду партії від обласної організації РСДРП(б) Південно-Західного краю і від більшовиків Києва Є. Б. Бош та А. В. Іванов виступили на міській конференції з доповіддю про його роботу. Учасники конференції гаряче сприйняли їх виступи і схвалили лінію, накреслену з'їздом партії. Було прийнято резолюцію, в якій ставилося завдання: «Докласти всіх зусиль до того, щоб привести київський пролетаріат і київський гарнізон у повну бойову готовність...»³⁸.

Наростання революційної боротьби відбувалося в умовах дальшого наступу буржуазії на трудящих. Ставши на шлях розвалу промисловості й дезорганізації постачання, вона намагалася «кістлявою рукою голоду» задушити революцію і встановити в країні військову диктатуру. Економічну кризу відчули на собі й трудящі Києва. У третьому кварталі 1917 р. порівняно з його початком ціни в місті зросли у півтора-два рази і набагато перевершили їх рівень 1914 р. Так, життій хліб подорожчав порівняно з тим роком у 6,5 раза, м'ясо — в 5, масло вершкове і пшоно — у 6, мило — в 10 разів і т. д.³⁹ У місті зросло безробіття, що насамперед лягало важким тягарем на плечі жінок, багато з яких внаслідок війни стали основними годувальниками в сім'ї. За даними міської біржі праці, в першому кварталі 1917 р. у Києві було 2526 безробітних жінок, у другому — 2871, третьому — 2394⁴⁰. Більшовики закликали трудящих у зв'язку з погіршенням їх становища відповісти посиленням боротьби проти капіталістів. У місті прокотилася нова хвиля страйків, активними учасниками яких були й жінки-робітниці⁴¹.

Під керівництвом ЦК РСДРП(б) більшовики Києва, як і всієї країни, послали підготовку до збройного повстання. Разом з усіма трудящими міста під керівництвом партійної організації робітниці

³⁶ Боряба за власть Советов на Киевщине..., с. 196.

³⁷ Голос социал-демократа, 1917, 13 июля; 1917 год на Киевщине, с. 161.

³⁸ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине (февраль — апрель 1918 г.), т. 1, с. 467.

³⁹ Шморгун П., Корольов Б., Кравчук М. Київ у трьох революціях. К., 1963, с. 125.

⁴⁰ Пролетарская мысль, 1917, 30 нояб.

⁴¹ Боряба за власть Советов на Киевщине..., с. 261, 286—289, 318—319; 1917 год на Киевщине, с. 180, 182.

заводів і фабрик, численних майстерень, кращі представниці інтелігенції готувалися до вирішального бою з контрреволюцією.

Робітники й інші верстви трудящих Києва палко вітали звістку про перемогу в Петрограді Великої Жовтневої соціалістичної революції, яка відкрила нову еру в історії людства — еру краху капіталізму й утвердження комунізму. 26 листопада 1917 р. на мітингу жінок-солдаток і домашньої прислуги Шулявського району Києва була прийнята резолюція, в якій містилося привітання на адресу Ради Народних Комісарів, що відстоює «інтереси біднішого трудового населення», та «справжніх борців за мир, землю і свободу» — більшовиків⁴². На мітингах і зборах робітники й робітничі заявляли про свою готовність із зброєю в руках боротися за владу Рад.

25 жовтня 1917 р. Київський комітет РСДРП(б) відразу після одержання звістки про перемогу соціалістичної революції у Петрограді прийняв рішення про збройне повстання в Києві. Обстановка у місті була складною і напруженою. Оплотом Тимчасового уряду став штаб Київського військового округу, в розпорядженні якого були значні сили контрреволюційно настроєних частин. У Києві зосереджувалися також війська буржуазно-націоналістичної Центральної ради.

29 жовтня 1917 р. розпочалося повстання робітників і революційних солдатів міста проти сил Тимчасового уряду. Головною ареною боротьби став Печерськ, де знаходились основні революційні сили — робітники заводу «Арсенал» і солдати 3-го авіапарку. Поруч з повсталими робітниками й солдатами у боях за перемогу Жовтня великий героїзм і самовідданість виявляли трудящі жінки. Навіки уславили свої імена П. Бондаренко, Є. Рогожина, Г. Подшивалова та багато інших, які брали безпосередню участь у боротьбі за владу Рад. Так, робітниця Парасковія Бондаренко заступила кулеметника, що був поранений, і відважно боролася проти юнкерів. Дружина начальника електроцеху заводу «Арсенал» Євдокія Рогожина в ті грізні дні часто брала участь у збройній охороні заводу. Успішно виконували доручення повсталих по встановленню зв'язку з іншими районами міста Олександра Ситниченко, Анастасія Слинко, сестри Марія та Ольга Бош, Марія Левченко, Тетяна Орликова та ін.

Одержавши від Київського комітету РСДРП(б) адреси підпільних пекарень, що випікали хліб для повсталих, робітничі Б. Кузьковська, О. Приходько, Т. Степанова, Т. Медущенко, В. Гончарова та багато інших доставляли його арсенальцям. Цілі вози хліба, добре замаскованого дровами і сіном, привозили вони повстанцям. Коли ж юнкерські караули посилювалися, й підводами вже не можна було дістатися до «Арсеналу», відважні жінки під кулями і снарядами обхідними шляхами пробиралися на Печерськ, приносячи хліб у кошиках. Таким же способом доставляли вони на завод патрони та медикаменти⁴³.

За дорученням штабу повстання робітничі організували в «Арсеналі» перев'язочний і харчувальний пункти. Активна учасниця жовтневого й січневого (1918 р.) повстань у Києві Парасковія Бондаренко в своїх спогадах так писала про участь жінок у самовідданій боротьбі за владу Рад: «В одному з заводських корпусів, у будинку № 8 по Московській вулиці розташувався штаб, що керував повстанням. На північному поверсі був влаштований окологок для поранених, перев'язочний і харчувальний пункти. Повсюди тут можна було бачити жінок, дружин робітників «Арсеналу», які активно допомагали чоловікам під час повстання»⁴⁴.

Трудящі Києва під керівництвом більшовицької організації здобули перемогу над силами Тимчасового уряду, показавши яскравий

⁴² Борьба за власть Советов на Киевщине... с. 451.

⁴³ Киевский Арсенал в пролетарской революции, с. 121.

⁴⁴ Радянська жінка, 1947. № 10, с. 2.

приклад героїчної боротьби за владу Рад. Проте цією перемогою у жовтневому повстанні підступно скористалася Центральна рада, яка зайняла головні опорні пункти в місті й 1 листопада проголосила себе вищою владою на Україні. Очолюваний більшовиками революційний пролетаріат Києва, як і по всій Україні, розгорнув проти неї рішучу боротьбу.

Визначною віхою у боротьбі за перемогу соціалістичної революції й встановлення Радянської влади на Україні став I Всеукраїнський з'їзд Рад. Висловлюючи волю трудящих, він проголосив Україну Республікою Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. Після цього робітничий клас і революційні солдати Києва з ще більшою силою розгорнули активну підготовку до повстання проти буржуазно-націоналістичної Центральної ради.

В ніч з 15 на 16 січня 1918 р. у місті почалося збройне повстання за владу Рад, яке охопило Печерський, Подільський, Залізничний і Шулявський райони. 16 січня Київський комітет РСДРП(б) викрив контрреволюційні дії Центральної ради й закликав трудящих Києва стати на захист революції⁴⁵. Як і в жовтєві дні, першими прапор повстання підняли робітники «Арсеналу». Створений для керівництва ним загальноміський ревком доручив робітникам заводу підготувати для повсталих харчі, медикаменти й влаштувати харчувальний та перев'язочний пункти. Допомогу арсенальцям подавали трудівниці і з інших київських підприємств. У своїх спогадах про ті часи трикотажниці, зокрема, писали, що за постановою ревкому в січні 1918 р. багато жінок було мобілізовано для підтримання зв'язку міських районів з «Арсеналом». Активними учасницями січневого повстання були, зокрема, З. Красильщик, М. Лотова, Ф. Чайковська, І. Соболева та ін.⁴⁶

Наприкінці січня самовіддана боротьба трудящих Києва увінчалася перемогою. 26 січня 1918 р. після жорстоких боїв радянські війська у взаємодії з повсталими очистили місто від гайдамацьких банд Центральної ради. Над древнім Києвом замайорів Червоний прапор влади Рад. Свій вклад у цю перемогу внесли й трудящі жінки Києва. В редакційній статті газети «Известия Киевского Совета рабочих и солдатских депутатов» від 30 січня 1918 р., присвяченій перемозі соціалістичної революції на Україні, так було написано про відвагу пролетарок міста: «Великі й трагічні дні Паризької комуни мимоволі спадали на думку в ці дні облоги Арсеналу, коли під градом куль та гарматним вогнем пробиралися десятки дівчат і жінок робітничого класу в Арсенал ...з хлібом, медикаментами, снарядами, принесли патрони на передові позиції...».

Героїзм, виявлений жінками-робітницями у боротьбі за владу Рад, ще раз підтвердив передбачення В. І. Леніна про те, що в битвах за повалення буржуазії «пролетарські жінки не дивитимуться пасивно, як добре озброєна буржуазія розстрілюватиме погані озброєних або неозброєних робітників. Вони візьмуться за зброю...»⁴⁷.

⁴⁵ Борьба за власть Советов на Киевщине..., с. 520—522.

⁴⁶ Киевский Арсенал в пролетарской революции, с. 122; Январский район в революционном движении, с. 93, 109; Великий Жовтень на Київщині, с. 208—209.

⁴⁷ Ленін В. І. Военна програма пролетарської революції.— Повне збір. творів, т. 30, с. 130—131.

ПРО ФОРМУВАННЯ КИЇВСЬКОЇ ЗЕМЛІ (X — перша половина XI ст.)

В. М. РИЧКА (Київ)

Відомо, що оформлення Київської землі в більш-менш сталу область Стародавньої Русі завершується в основному в другій половині XI — 30-ті роки XII ст. Проте питання генезису Київської землі (на початкових його етапах) не стали ще об'єктом спеціального дослідження. Разом з тим удосконалення методики історичних досліджень, писемні джерела, нові дані археології дають змогу певною мірою заповнити цю прогалину.

Першопочатки цього процесу слід відносити до часу формування територіального ядра Київської землі в складі давнього ранньодержавного об'єднання, відомого як «Руська земля». (Умови виникнення та еволюція останнього розглянуті в узагальнюючій статті Б. О. Рибаківа¹). Наступний період становлення Київської землі відбувався в умовах ранньофеодальної державної єдності Стародавньої Русі.

Формування територіальної основи Київської землі невід'ємне від загального процесу становлення державної території Стародавньої Русі, структурною частиною якої вона була.

Основні риси її формування були широко й всебічно розглянуті А. М. Насоновим. Державна територія, за його визначенням, це «територія, населення якої в інтересах панівного класу підкорене публічній владі, яка виникла для того, щоб тримати в шорах експлуатоване населення та чинити суд і встановлювати різні податки»². Ряд аспектів проблеми формування, становлення та дальшого історичного розвитку давньоруських земель — князівств X—XIII ст. вже висвітлено радянськими вченими³. На жаль, поза їх увагою залишилися питання, пов'язані з початковими етапами формування Київської землі.

В даному повідомленні зроблена спроба розглянути деякі аспекти генезису Київської землі в X — першій половині XI ст., динаміку цього явища, а також охарактеризувати соціально-економічні передумови її утворення.

Важливою особливістю Київської землі було те, що її територія формувалася навколо політичного, економічного та культурного центра Давньоруської держави. Цей фактор мав вирішальний вплив на її статус в загальній структурі земель-князівств, які становили відносно єдину державну територію Давньої Русі. Будучи центром держави, Київ водночас об'єднував навколо себе феодальну область, що тяжіла до нього — Київську землю. Як зазначає П. П. Толочко, навіть у період феодальної роздробленості вона «не перетворилася у спадкову вотчину якої-небудь князівської сім'ї, не сформувалася в окреме незалежне князівство, а вважалася власністю великокнязів-

¹ Рыбаков Б. А. Новая концепция предыстории Киевской Руси (Тезисы). — История СССР, 1981, № 1—2; его же. Древние русы. — Советская археология, 1953, XVII.

² Насонов А. Н. «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства. М., 1951, с. 6.

³ Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. М., 1950; Монгайт А. Л. Рязанская земля. М., 1961; Алексеев Л. В. Полоцкая земля. М., 1966; Кучкин В. А. Ростово-Суздальская земля в X—первой трети XIII в. — История СССР, 1969, № 2; Лысенко П. Ф. Города Туровской земли. Минск, 1974; Зайцев О. К. До питання про формування давньоруських князівств у XII ст. — УІЖ, 1974, № 5; Алексеев Л. В. Смоленская земля в IX—XIII вв. М., 1980; Толочко П. П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII вв. К., 1980.

ського столу і навіть загальнодинастичною спадщиною давньоруського князівського роду»⁴.

Становище землі, що тяжіла до центру держави, до «стольного» міста було, очевидно, тотожним у політичній структурі й інших ранньофеодальних середньовічних держав. Так, у Франції кінця X — початку XI ст. юридична влада перших Капетингів поширювалася на всю її територію, але їх домен і фактичні володіння охоплювали лише землі, що лежали в межах річки Сени і Луари (Іль-де-Франс), тобто область, що тяжіла до Парижа, столиці держави. Власне ця територія й називалась Францією⁵. Аналогічна картина спостерігалася й на Русі. У літописах, починаючи з 40-х років XII ст., поняття «Руської землі» часом звужувалося до меж власне Київської землі без Переяславщини і Чернігівщини⁶.

В процесі утворення Давньоруської держави, зокрема на його перших етапах, прагнення київського центру до підкорення сусідніх східнослов'янських племен знаходило вияв у політичній залежності останніх від «Руської землі», яка випереджала їх у своєму соціально-економічному розвитку. До раннього періоду формування державної території Київської Русі відноситься підкорення окремих слов'янських племен — «князівств» адміністрації в Києві, яка намагалася встановити певний порядок у збиранні данини: «Поча Олег воевати деревляны, и примучив а, имаше на них дань по черне куне... Иде Олег на северяне и победи северяны, и взложи на нь дань легку»⁷. Місцева племінна знать («светлые и величые князи»), не бажаючи втрачати самостійність, чинила опір залученню їх «князівств» в орбіту єдиного державного організму. Так, Ігор, продовжуючи політику свого попередника, доклав багато зусиль для «примучення» сусіднього племінного союзу уличів, які, не бажаючи коритися Києву, переселилися навіть в інший район — «межи Бѣг и Днестр и седоша тамо»⁸.

Формуванню державної території Стародавньої Русі на ранніх етапах перешкоджали також численні залишки родоплемінного побуту. Лише згодом виникли всі необхідні об'єктивні умови для повної перемоги феодальних відносин в економіці і оформлення відповідної державної надбудови. Зокрема, визначальний вплив мали широке запровадження князівської данини і судочинства, публічної влади тощо⁹.

Однією з найголовніших умов розвитку феодального способу виробництва і державності було існування інституту полюддя. Його місце та роль в процесі становлення державної території розглянуті в ряді праць Б. О. Рибаківа¹⁰. Досліднику вдалося зафіксувати його хронологічні межі, що збігаються з часом формування союзів племен (до середини X ст.).

⁴ Толочко П. П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности. К., 1980, с. 187.

⁵ Виппер Р. Ю. История средних веков. М., 1947, с. 144, 212; Колесниченко Н. Ф. Феодальное государство (VI—XV в.). М., 1967, с. 80.

⁶ Котляр М. Ф. «Руська земля» в літописах XI—XIII ст.— УІЖ, 1976, № 11, с. 106. Про значення поняття «Руська земля» в широкому і вузькому розумінні слова див. також: Насонов А. Н. Указ. соч., с. 220; Третьяков П. Н. У истоков древнерусской народности. Л., 1970, с. 73; Тихомиров М. Н. Происхождение названий «Русь» и «Русская земля», СЭ, т. VI—VII. М.—Л., 1947, с. 61; Рыбаков Б. А. Новая концепция предистории Киевской Руси (Тезисы).— История СССР, 1981, № 2, с. 41.

⁷ Повесть временных лет. М.—Л., 1950. Ч. 1 (далі — ПВЛ, I), с. 20—21.

⁸ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. М.—Л., 1950, с. 109.

⁹ Насонов А. Н. Указ. соч., с. 217.

¹⁰ Рыбаков Б. А. Смерды. — История СССР, 1979, № 2, с. 37—49; его же. Полюдье: Тезисы докладов советской делегации на IV международном конгрессе славянской археологии. София. М., 1980, с. 3; Новая концепция предистории Киевской Руси (Тезисы).— История СССР, 1981, № 2, с. 54—56.

З 946 р. в результаті розвитку феодальних відносин і діяльності уряду Ольги посилюється державне підкорення Києву древлянського племенного союзу: «И иде Вольга по Деревьстей земли ...устанавлиючи уставы и уроки; и суть становища ее и ловища... и по Днепру перевесища и по Десне, и есть село ее Ольжичи и до селе»¹¹. Ще раніше її попередник Ігор на правах верховного власника вже практикував передачу в лен збір данини з цієї території своєму васалу воєводі Свенельду. Ці заходи відбивають динаміку становлення державної території і васальних відносин в умовах ранньфеодальної держави.

Введені Ольгою регламентація податків та збирання їх у визначених місцях (погости) підготували умови для запровадження ренти і сприяли становленню феодальної власності на землю. Розвиток боярського землеволодіння (що ґрунтувалося головним чином на земельній власності племінної знаті) зумовив інтенсифікацію процесу феодалізації і диференціації феодальної власності на землю.

В другій половині X ст. процес феодалізації і формування державної території Стародавньої Русі відбувався повсюдно (в окремих районах, однак, існували свої відмінності).

До середини X ст. відноситься приєднання західносіверянської території до «Руської землі»^{11а}. Завдяки цьому стала можливою організація походів на більш віддалені племена. Так, в 946 р. Святослав підкорює вятичів¹². На освоєних державою землях вводилися відповідні цивільні правила для населення, яке обкладалось податками.

Наступним кроком на шляху підкорення окремих племен стала проведена у 970 р. Святославом державна реформа: заміна деяких племінних князів своїми намісниками чи посадниками: «Святослав посади Ярополка в Києве, а Ольга в деревех»¹³. Володимир зайняв Новгородський князівський стіл. Таким чином, намітилася тенденція до становлення земель-князівств Київської Русі, між якими міцніли економічні зв'язки, що свідчило про розвиток феодальної держави.

Поступово на зміну племінним територіям приходять більш стійкі та компактні феодальні області, які тяжіли до великих міст, що, за словами Ф. Енгельса, відповідало потребам класової держави¹⁴. Міста, що раніше були племінними центрами, стали з часом тим ядром, навколо якого створювався «ранній феодальний світ»¹⁵. Із сторінок літопису в кінці X ст. починають зникати давні назви племен. Так, полян літописець останній раз згадує у 944 р., хорватів — у 992 р., радимичів — у 984, тиверців — у 944 р. З'являються нові назви, які більш точно відбивають належність населення держави до тієї чи іншої адміністративно-територіальної області (землі) — «княини», «полочани» та ін.

У процесі формування окремих земель особливого значення набували міста, які відігравали роль соціально-економічного лідера. М. Ф. Котляр вказує на нерозривний взаємозв'язок формування територій земель і виникнення міст¹⁶. В розглядуваний період місто і область, що до нього тяжіла, становили вже міцну територіальну і соціально-економічну єдність. Дальший розвиток міст сприяв політичному відокремленню земель, що, в свою чергу, зміцнювало воєнно-

¹¹ ПВЛ, I, с. 43.

^{11а} Зайцев А. К. Черниговское княжество.— В сб.: Русские княжества X—XIII вв. М., 1975, с. 68.

¹² ПВЛ, I, с. 47.

¹³ ПВЛ, I, с. 49.

¹⁴ Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 164.

¹⁵ Мавродин В. В. Образование Древнерусского государства. Л., 1945, с. 171.

¹⁶ Котляр Н. Ф. К вопросу о генезисе восточнославянских городов (на материалах Галичины и Волыни). — В сб.: Славянские древности. К., 1980, с. 123.

політичну єдність міста і прилеглої до нього області. У майбутньому це стало одним з факторів феодальної роздробленості.

Причини, що сприяли виникненню обласних (земельних) територій, криються в характері феодального способу виробництва. Феодальна знать мала всі необхідні засоби, що сприяли освоєнню нових земель і втягненню їх населення в феодальне господарство. Данина поступово замінюється феодальною рентою, що створювало необхідні умови для інтенсивного зростання боярського землеволодіння. Землі також роздавалися представникам дружинної знаті, «боярам», «мужам» і найближчим родичам великокнязівської сім'ї. О. М. Рапов, який вивчав князівські форми землеволодіння на Русі, справедливо, на наш погляд, зауважує, що «надільні території перетворювалися в своєрідні сеньйорії — держави»¹⁷. Одночасно зростають і домопальні володіння київських князів. Проте в силу необхідності наділяти земельними володіннями зростаючий клас боярства спостерігаються тенденції до їх скорочення.

В зв'язку з тим, що становлення Київської землі відбувалося в цей період головним чином на території, яка входила до складу домену київських князів, необхідно в основних рисах з'ясувати природу великокнязівської форми земельної власності та її місце в структурі феодальної власності на землю з цілому.

Заперечуючи тим вченим, які взагалі відкидали наявність феодальної земельної власності в Стародавній Русі, Л. В. Черепнін переконливо доводить, що вона знаходить свій еквівалент у вигляді ренти і є основою експлуатації селянства, яке вело своє господарство на землі, що належала феодалу¹⁸. Становлення феодальної земельної власності проходило одночасно з формуванням державної території Київської Русі і супроводжувалося дальшим поглибленням соціального розшарування селянської общини, з одного боку, і диференціацією феодальної земельної власності — з другого.

Дослідники відзначають таку рису феодальної земельної власності, як її ієрархічність¹⁹. Практика «роздавання» землі була джерелом формування боярської, церковної і князівської земельної власності, що сприяло зміцненню станово-класової структури держави. «Роздавання» верховною князівською владою територій (волостей) перетворювало їх власників у васалів²⁰.

Завдяки наявності детального історико-правового аналізу змісту і взаємовідносин понять «власність» і «володіння» структура феодального землеволодіння простежується чіткіше²¹⁻²². Отримавши в управління («кормління», або «держання») на обумовлених васальних відносинах землі, феодали одночасно займали і відповідний щабель у станово-ієрархічній структурі феодального суспільства. Вірогідно, що великий київський князь роздавав не землю (як землевласник), а лише право збирання податків з неї (власне як керівник держави). Ця система характерна і для західноєвропейського феодалізму²³. Великий київський князь виступав одночасно як верховний земельний власник і як феодал у своїх домопальних володіннях. В першому випадку він розподіляє між феодалами земельні багатства

¹⁷ Рапов О. М. Княжеские владения на Руси X — первой половины XIII в. М., 1977, с. 34.

¹⁸ Черепнин Л. В. Русь. Спорные вопросы истории феодальной земельной собственности в IX—XV вв. — В кн.: Новосельцев А. П., Пашуто В. Т., Черепнин Л. В. Пути развития феодализма. М., 1972, с. 127.

¹⁹ Поршнев Б. Р. Феодализм и народные массы. М., 1964, с. 34.

²⁰ Пашуто В. Т. Черты политического строя Древней Руси. — В кн.: Древнерусское государство и его международное значение. М., 1965, с. 72.

²¹⁻²² Каштанов С. М. Феодальный иммунитет в свете марксистско-ленинского учения о земельной ренте. — В сб.: Актуальные проблемы истории России эпохи феодализма. М., 1970, с. 172, 174—175, 180.

²³ Гуревич А. Я. Проблемы генезиса феодализма в Западной Европе. М., 1970, с. 45.

країни, дарує їм «комплекс політичних прав, притаманних верхній власності і пов'язаних з нею прибутків»²⁴. В іншому він сам виступає безумовним володарем і власником землі.

В кінці X ст. великокнязівські вотчинні володіння склалися, головним чином, в рамках «Руської землі» у вузькому значенні слова. Про це свідчать літописні повідомлення, які малюють розподіл наділів між синами Володимира Святославича: «И посади Вышеслава в Новгороде, а Изяслава Полотьске, а Святополка Турове, а Ярослава Ростове. Умершу же старейшему Вышеславу Новгороде, посадиша Ярослава Новгороде, а Бориса Ростове, а Глеба Муроме, Святослава Деревех, Всеволода Володимери, Мстислава Тмуторакани»²⁵. Незважаючи на цілісність «Руської землі», навколо її головних центрів поступово формувалися окремі області. Тенденції до територіального розподілу «Руської землі» на землі-князівства зумовлені характером її економічного і соціально-політичного розвитку.

Зростання території Київської землі, як й інших областей, що формувалися навколо головних центрів «Руської землі», відбувалося за рахунок прилеглих територій. Київська земля поступово виходить за межі «Руської землі». Не будемо спинятися детально на киево-древлянських відносинах, оскільки їх соціально-економічний і політичний характер вже висвітлювався в літературі²⁶. Розглянемо лише територіальний аспект цього питання. Заходи урядів Олега, Ігоря та Ольги, як уже зазначалося, сприяли входженню Древлянської землі наприкінці X ст. до складу Київської. Завдяки дослідженню І. П. Русанової²⁷ можна простежити, наскільки зросла територія Київської землі у північному напрямку. Вона простягалася від течії Здвижа і Тетерева до Горині і Прип'яті на півночі і від нижньої течії Вужа і Тетерева до межиріччя Случі і Горині. Тільки сильні ще сепаратистські тенденції древлянської знаті примусили Володимира Святославича (980—1015 рр.) надати цій землі на деякий час певну автономію і керувати нею через свого намісника²⁸.

Володимир прагнув підкорити державі більш віддалені землі. Про це свідчить його боротьба з вятичами (981—982 рр.), ятвягами (983 р.), радимичами (984 р.)²⁹. У фокусі державної політики постійно перебували також землі навколо Перемишля, Червена і Белза. В результаті походу 981 р.³⁰ вони входять до складу Давньоруської держави. Західні кордони цих земель відділяли Русь від Польщі³¹.

На заході Київська земля досягла Горині і Західного Бугу і близько середини XI ст. включила до свого складу Берейстейську область³². Західна частина Київської землі пізніше постійно віддавалася в «кормління» чи «держання».

Одночасно із зростанням території Київської землі її внутрішня структура характеризується зміцненням боярського та князівського землеволодіння. Збільшується кількість боярських і князівських феодальних маєтків і сіл. Такі міста, як Василів (988) та ін. були місц-

²⁴ Черепнин Л. В. Указ. соч., с. 162.

²⁵ ПВЛ, I, с. 83.

²⁶ Духніч В. О. Ставлення київських князів до Древлянської землі в 946—980 рр.— УІЖ, 1971, № 11, с. 92—95; Абрамович Г. В. К вопросу о критериях раннего феодализма на Руси и стадильности его перехода в развитой феодализм. — История СССР, 1981, № 2, с. 72; Рапов О. М. Указ. соч., с. 26—27.

²⁷ Русанова И. П. Территория древлян по археологическим данным. — Советская археология, 1960, № 1, с. 68.

²⁸ ПВЛ, I, с. 83.

²⁹ Там же, с. 58—59.

³⁰ Там же, с. 58.

³¹ Ісаєвич Я. Д. До питання про західний кордон Київської Русі: Історичні джерела та їх використання. К., 1971, вип. 6, с. 93; його ж. Територія і населення «Червенських ґрадів» (X—XIII ст.): Український історико-географічний збірник. К., 1971, вип. I, с. 83.

³² Насонов А. Н. Указ. соч., с. 56, 128—129.

ною основою великокнязівського господарства і місцезнаходженням його адміністрації.

З метою забезпечення східних і південних кордонів держави від печенізької загрози Володимир в 988 р. «нача ставити городы по Десне, и по Востри, и по Трубежеви, и по Суле и по Стугне», заселяючи їх різноплемінним населенням «от словень, и от кривичь, и от чюди, и от вятчъ»³³. Деякі з цих міст перетворилися згодом у порубіжні форпости Київської землі. Так, зокрема, збудована Володимиром вздовж течії р. Стугни державна оборонна лінія одночасно відіграла роль південної межі Київської землі. Ці військові поселення досить добре відомі за археологічними даними³⁴. Крім стратегічного (загальнооруського) значення, вони, ймовірно, відігравали певну роль у соціально-економічному житті великокнязівського домену. Археології ще не відомий характер збудованих Володимиром «градов», наприклад, на Десні та Острі. Та можна думати, що дружинники, які в них мешкали, надіялися землею, тобто були такими ж феодалами-вотчинниками, як і володарі непорубіжних міст³⁵.

В кінци X ст. спостерігаються зміни в характері формування державної території Київської Русі. Вони викликали зміцнення феодалських відносин на освоєних землях. В цей час походи київських князів припиняються, натомість «не военна здобич і данина становлять основу їх багатства, а воно створюється в результаті збирання різних податків і експлуатації «людья», «весей» та «градов»³⁶. Спостерігається і дальший розвиток соціальної ієрархії державної структури. (Це — «старцы градские», «старейшины по городам», «старейшины городские», «боляры своя» та ін.). Поява нової соціальної групи «боляр» свідчить про остаточне перетворення племінної знаті в феодалський клас — «інститут князівських васалів вищого рангу»³⁷. Вживання самого терміну «боляри» засвідчено початком X ст. Він використовується в певних значеннях замість терміну «муж»³⁸. Це дає змогу глибше проникнути в характер процесу формування феодалного стану, який з самого початку свого існування не був однорідним.

Дані про великокнязівські володіння, основу яких становила Київська земля, знаходимо в літописних повідомленнях. Так, встановлюючи норми пожертвування (офірування) на будівництво Десятинної церкви, Володимир вважав природним джерелом фінансування цієї споруди свої власні, що належали йому на правах земельного власника, «именья» та «грады»: («...от имения моего и от град моих десятию часть») ³⁹. Певно, до складу таких доменіальних «градов» належали і ті, що князь «роздав» варягам після події 980 року⁴⁰.

Під «градами», мабуть, слід розуміти військові замки-фортеці, ранньфеодалні центри Київської землі — доменіальний Білгород, Василів, Вишгород та ін. На відміну від Новгородської землі, де землевласники були зібрані в одному місті⁴¹, Київська земля мала значну кількість міст.

³³ ПВЛ, I, с. 83.

³⁴ Рыбаков Б. А. Владимировы крепости на Стугне. КСИА, вып. 100. М., 1965.

³⁵ Довженок В. Й. Феодалний маєток в епоху Київської Русі в світлі археологічних даних. Археологія. К., 1953. Т. VIII, с. 16, 18, 20—21.

³⁶ Мавродин В. В. Образование древнерусского государства и формирование древнерусской народности. М., 1971, с. 89.

³⁷ Ловмянский Х. О происхождении русского боярства. В сб. Восточная Европа в древности и средневековье. М., 1978, с. 96.

³⁸ Львов А. С. Лексика Повести временных лет. М., 1975, с. 211—212.

³⁹ ПВЛ, I, с. 85.

⁴⁰ Там же, с. 56.

⁴¹ Янин В. Л. Проблемы социальной организации Новгородской боярской республики. История СССР, 1970, № 1, с. 51.

Адміністрація уряду Володимира, задовольняючи прагнення феодальної держави до більшого визиску експлуатованого населення, докладала чимало зусиль до створення певних юридичних норм феодальної землеволодіння («строй землею»... та «установ землем») ⁴². Розширений доменіальний князівський устав в складі «Краткой Правды», на думку О. О. Зиміна, формувався ще в часи правління Ольги і Володимира ⁴³. Ним надавався особливий статус земельній території, що знаходилась безпосередньо в руках великого князя ⁴⁴.

В період першого поділу «Руської землі» (1024—1036), а також в часи відновлення її політичної цілісності (1036—1054) процес становлення Київської землі залежав, головним чином, від економічного зміцнення і зростання окремих її центрів. Так, тимчасове виділення Чернігівського Лівобережжя у 1024—1036 рр. було одним з важливих факторів, що впливали на генезис Київської землі.

Процес формування Київської землі супроводжувався дальшим розвитком феодального землеволодіння і зміцненням феодальної власності на землю. Одночасно складаються північні і південно-західні кордони Київської землі. Ярослав Мудрий здійснює ряд заходів, спрямованих на зміцнення також її південних околиць. В розглядуваний період південний кордон Русі переміщується в Поросся, цей регіон інтенсивно забудовується та укріплюється ⁴⁵. Все це створювало необхідні умови для перетворення Київської землі в другій половині XI ст. в державний соціально-економічний організм з більш-менш визначеною територією. Отже, вже в кінці X—на початку XI ст. відбуваються процеси, які порушують територіальну, а згодом і політичну єдність «Руської землі».

До цього часу відноситься також становлення територіального і політичного ядра Чернігівської землі, формування її ранньо-феодальних центрів ⁴⁶. Створювалися передумови для переростання третього центру «Руської землі» — Переяслава з прикордонної фортеці в земельний центр. Одночасно зберігалась політична залежність інших земель та їх центрів від Києва, що цілком відповідало політичному статусу Давньоруської держави як феодальної монархії. Проте соціально-економічний розвиток центрів «Руської землі» зумовив в майбутньому зміни і в політичній структурі держави.

* * *

⁴² ПВЛ, I, с. 86.

⁴³ Зимин А. А. Феодальная государственность и «Русская правда». — Исторические записки. 76. М., 1965. с. 248.

⁴⁴ Черепнин Л. В. Общественно-политические отношения в Древней Руси и «Русская правда». В кн.: Древнерусское государство и его международное значение. М., 1965, с. 154.

⁴⁵ ПВЛ, I, с. 101.

⁴⁶ Зайцев А. К. Указ. соч., с. 75.

З ІСТОРІЇ ВИЩОЇ СПЕЦІАЛЬНОЇ ОСВІТИ НА УКРАЇНІ

Є. П. СТЕПАНОВИЧ (Київ)

Важливою складовою частиною історії культури й науки в нашій країні є питання про становлення і розвиток вищої спеціальної освіти. Його висвітлення потрібне для того, щоб показати шлях, який пройшла вища спеціальна освіта від появи перших вузів у дореволюційний час до здобутків її за роки Радянської влади. Пропонуване повідомлення є спробою відобразити умови їх створення в кінці

XIX — на початку XX ст. на Україні відповідно до потреб економічного розвитку.

У розглядуваний період розвиток економіки в Росії супроводжувався пожвавленням культурного життя, центром якого були міста. В них діяли початкові й середні школи, вищі навчальні заклади, наукові установи, редакції газет і журналів, музеї, театри, бібліотеки, читальні та ін. Ще з першої половини XIX ст. на Україні функціонували Харківський і Київський університети, а в 1865 р. відкрився Одеський (Новоросійський) університет. У цих вузах були історико-філологічний, фізико-математичний, юридичний та медичний факультети, на яких викладали провідні вчені.

Серед проблем, що потребували свого розв'язання в умовах розвитку капіталізму, було забезпечення України спеціалістами з вищою технічною освітою. Кінець XIX ст. ознаменувався посиленням розвитком машинобудування, яке стало основною галуззю промисловості. Машинобудівні заводи існували в Києві, Харкові, Миколаєві, Сумах, Білій Церкві, Маріуполі, Олександрівську й Катеринославі¹. Великим промисловим центром України був, зокрема, Харків. На початок 1871 р. там налічувалося понад 660 різних фабрик і заводів — цукрових, хімічних продуктів, свинцевих білил, шкіряних та ін.² Усі ці підприємства потребували спеціалістів. Один Петербурзький технологічний інститут не міг забезпечити технологами і механіками заводи та фабрики всієї країни. Необхідним стало створення й іншого вузу, зокрема у Харкові. В 1871 р. вчена рада Петербурзького технологічного інституту вирішила для організації цієї справи направити туди виконуючого обов'язки професора Ільїна³. В той же час 8 випускників цього закладу було відряджено за кордон для підготовки до викладацької діяльності в майбутньому вузі⁴.

16 квітня 1885 р. уряд затвердив відповідне положення, згідно з яким почав функціонувати Харківський технологічний інститут. Вступниками до нього могли бути особи, які закінчили гімназії та інші середні навчальні заклади. Курс навчання тривав п'ять років. Вуз мав два відділення — механічне й хімічне. Студенти проходили практичні заняття у майстернях та лабораторіях, а також на фабриках і заводах. Інститут готував інженерів-технологів по виробництву й переробці мінеральних білкових та волокняних речовин і жирів, а також інженерів-механіків для парових машин, гідравлічних двигунів та інших спеціалістів.

У 1895 р. в Харківському технологічному інституті було організовано кафедру сільськогосподарського машинобудування, а разом з нею і спеціальні лабораторії. В тому ж році при вузі почала функціонувати станція по випробовуванню машин для сільського господарства, була також розроблена відповідна програма підготовки інженерів для цієї галузі промисловості⁵.

Провідні дисципліни в інституті викладали професори П. М. Мухачов, О. П. Лідов, І. А. Красуський, П. П. Копняев, М. Д. Пильчиков, В. І. Альбицький та ін. Завдяки їх зусиллям забезпечувалася якісна підготовка інженерів-технологів та механіків. 1898 р. у вузі навчалися 811 студентів⁶, а в 1909 р. — уже понад 1120⁷. Однак його випускників усе ж не вистачало навіть для промисловості України.

Наукова громадськість і підприємці висували пропозиції про створення інших технологічних інститутів. Зокрема, в середині 1898 р.

¹ Из списка фабрик и заводов Европейской России. СПб., 1903.

² Історія міст і сіл УРСР: Харківська область. К., 1969, с. 81.

³ ЦДІА СРСР, ф. 40, оп. 1, 1871 р., спр. 23, арк. 17.

⁴ Там же, арк. 72—73 зв.

⁵ ЦДІА СРСР, ф. 1152, оп. 12, 1895 р., спр. 265.

⁶ Алфавитный список студентов Харьковского технологического института за 1898—1899 учебный год. Харьков, 1898, с. 82.

⁷ ЦДІА СРСР, ф. 733, оп. 205, 1909 р., спр. 2531, арк. 14.

від них надійшла пропозиція про відкриття одного з таких вузів в Одесі⁸, що зумовлювалося браком інженерів на півдні Росії. Херсонське губернське земство, виходячи з інтересів промислової буржуазії, підтримало це клопотання й направило в міністерство народної освіти відповідне прохання⁹. Однак воно було залишено без будь-яких позитивних наслідків.

У 1903 р. прохання про відкриття в місті технологічного інституту направила міністру народної освіти й Миколаївська дума. В той час Миколаїв був одним із значних промислових центрів України. Відбиваючи бажання місцевих капіталістів, дума намагалася організувати підготовку необхідних для індустрії фахівців¹⁰.

Однак царський уряд не поспішав позитивно вирішувати питання про створення нових вищих технічних закладів. Посилаючись на нестачу коштів, на «несвоечасність» та інші причини, він відхиляв клопотання про заснування вузів. На території України довгий час продовжував функціонувати лише один Харківський технологічний інститут.

Питання про відкриття технічного вузу порушували також підприємці та вчені іншого регіону — Правобережжя. В той час там великих розмірів набули посіви цукрових буряків, що зумовлювало необхідність розвитку переробної промисловості. Найбільшим цукроперобним центром у регіоні був Київ. На Україні ж (до 1898 р.) не існувало жодного вищого спеціального навчального закладу по підготовці інженерів-технологів переробної промисловості та агрономів. У зв'язку з цим на засіданнях Київської міської думи неодноразово розглядалося питання про необхідність створення відповідного навчального закладу. 12 жовтня 1896 р., зокрема, вона ухвалила: «Визнати бажаним відкриття в Києві середнього механічного й хіміко-технічного училища»¹¹. Ще в 1880 р. цукрозаводчики Південно-Західного краю почали збір коштів на організацію технічного училища в місті. Київська дума виділила для цієї мети 300 тис. крб., а міське біржове товариство «пожертвувало» 75 тис. крб.¹²

Протягом двох років після прийняття рішення про відкриття навчального технічного закладу працювали різні комісії: редакційна — для вироблення проєкту статуту і навчальних програм на різних факультетах (механічному, хімічному, сільськогосподарському та інженерному), адміністративна, а також фінансова підкомісія та ін. За пропозицією наукової громадськості міністерство народної освіти вирішило замість училища створити в Києві політехнічний інститут. Згідно з проєктом статуту, поданим на затвердження в міністерство, він повинен був мати відділи: технологічний, шляхів сполучення, сільського господарства та лісництва¹³. Заняття в інституті розпочалися в 1898 р. у приміщенні Київського комерційного училища (до закінчення будівництва його корпусів) на факультетах: механічному, хімічному, інженерному та сільського господарства. Встановлювався чотирирічний термін навчання. Учбова програма складалася з лекційних курсів і практичних занять у майстернях та лабораторіях. В кінці кожного курсу студенти розробляли проєкти та захищали дипломні роботи. Навчальним процесом в інституті керував учбовий комітет. Першим його ректором було призначено професора В. Л. Кирпичова — відомого вченого-механіка, який перед тим 9 років був директором Харківського технологічного інституту й мав досвід у справі організації діяльності вищого технічного навчального закладу. Ви-

⁸ Там же, ф. 1287, оп. 28, 1897—1898 рр., спр. 415, арк. 1.

⁹ Там же, оп. 23, 1897—1898 рр., спр. 2304, арк. 2 зв.

¹⁰ Там же, ф. 741, оп. 2, 1903 р., спр. 522, арк. 3 зв.

¹¹ В. Ц-овский. Киевский политехнический институт. К., 1898, с. 6, 9.

¹² Техническое образование, 1898, № 8, с. 19.

¹³ ЦДІА СРСР, ф. 565, оп. 15, 1897 р., спр. 495, арк. 1.

кладачами в перші роки існування вузу були: Г. Г. де Метц, С. М. Реформатський, В. П. Єрмаков, Н. П. Чирвінський, Ю. Н. Вагнер. Ці викладачі, а згодом і К. Г. Дементьев, П. Р. Сльозкін, С. О. Іванов, Є. О. Патон та інші віддавали всі свої знання та вміння для підготовки висококваліфікованих спеціалістів. З кожним роком кількість студентів у Київському політехнічному інституті зростала. В перший рік навчання — 1898 р. — їх було 589, а у 1911 р. — 2537 чол.¹⁴

Вже перше десятиліття функціонування інституту показало, що справа підготовки кадрів — фахівців з вищою освітою — у ньому перебувала на достатньому рівні. Його випускники успішно працювали в багатьох галузях виробництва, зокрема в цукровій промисловості та у великих капіталістичних економіях. За 10 років вуз випустив 200 агрономів¹⁵. До 1913 р. дипломи інженерів-технологів одержали 418 його студентів¹⁶. Прагнути задовольнити попит промисловості, інститут урізноманітнив підготовку фахівців. Так, до 1910 р. було підготовлено 94 спеціалісти з металургії, 132 — з мінеральної технології, 86 — з харчової, 65 — з органічної та 41 — з фарбувальної технології¹⁷. Випускники Київського політехнічного інституту працювали у Волинській, Київській, Подільській, Полтавській, Чернігівській та інших губерніях.

Проте Київський політехнічний інститут не міг забезпечити необхідними кадрами дедалі зростаючу металургійну промисловість України, в якій у 1897 р. працювало більш як 20 тис. робітників. Виникла потреба у створенні ще одного навчального закладу для підготовки інженерів-металургів.

У 70—90-х роках XIX ст. на півдні України працювали 16 доменних і 7 обробних підприємств, які розміщувалися поблизу покладів кам'яного вугілля й залізної руди. Розвитку промисловості цього регіону сприяло спорудження в 1884 р. Катерининської залізниці. Вона з'єднувала центри добувної промисловості з підприємствами обробної.

Великим металургійним центром на Україні був, зокрема, Катеринослав. У 1887 р. там стала до ладу перша домна Олександрівського південно-російського заводу Брянського акціонерного товариства, на якій уже в 1890 р. було виплавлено 3 млн. 105 тис. пудів заліза і 8 млн. 500 тис. пудів сталі¹⁸. В 1892 р. почав діяти трубопрокатний завод «Шодуар А» франко-бельгійського акціонерного товариства¹⁹.

Наприкінці XIX ст. південь Росії став центром гірничорудної промисловості. Висока концентрація промислових підприємств у цьому регіоні вимагала для їх обслуговування великої кількості механіків, гірничих інженерів і техніків. Інженерні посади часто займали там спеціалісти із середньою технічною освітою, а іноді й люди зовсім без неї. Один Петербурзький гірничий інститут не забезпечував інженерами всі шахти і рудники країни. До того ж підготовка спеціалістів у ньому мала в основному теоретичний характер, а сам вуз був значно віддалений від гірничо-заводських районів України²⁰.

¹⁴ Киевский политехнический институт: Юбилейный сборник к 40-летию института. К., 1939, с. 13, 20, 29.

¹⁵ Справочник для студентов сельскохозяйственного отделения КПИ. К., 1910, с. 34.

¹⁶ Очерк развития и современного состояния химического отделения КПИ. К., 1913, с. 146; Шапошников В. Г. Об организации руководства практическими занятиями по предметной системе: Из материалов по вопросам высшего химико-технического образования. К., 1909, с. 4.

¹⁷ Очерк развития..., с. 152—153.

¹⁸ Лавров Ю. П. Металурги Украины в авангарде революционной борьбы, 1895—1904. К., 1970, с. 29.

¹⁹ Рогозин С. И. Железо и уголь на юге России. СПб., 1895, с. 45.

²⁰ Рубин П. Г. Исторический очерк возникновения Екатеринославского Высшего горного училища и его деятельности (1899—1909 гг.). Екатеринослав, 1909, с. 104.

На Україні в той час взагалі не було жодного вищого гірничого навчального закладу. Ділові кола та наукова громадськість її найбільших міст висували пропозиції про створення його на півдні країни. Прогресивні вчені Харкова, розуміючи необхідність заснування гірничого інституту, зверталися в 1896 р. з цим питанням до Державної ради. Вони нагадували, що його створення передбачалося ще у проекті організації Харківського технологічного інституту, але він не відкритий лише тому, що «...гірничя промисловість тоді була в зародку»²¹. В тому ж році контора залізозаводчиків запропонувала заснувати вищу штейгерську школу в Катеринославі²². У 1897 р. верхньодніпровські повітові земські збори розглядали проект організації гірничого та гірничозаводського училища. Було ухвалено виділити кошти для його створення в Кривому Розі²³.

Під тиском передової громадськості й наукової інтелігенції змушений був запрацювати бюрократичний апарат царської Росії — в міністерствах почали розглядатися прохання губернаторів, попечителів та голів міст, постанови з'їздів промисловців про заснування гірничого інституту. Для цієї мети збиралися «пожертвування» від представників ділових кіл і земств²⁴. Протягом 1897—1898 рр. над створенням проекту навчального закладу працювала комісія при гірничому департаменті²⁵.

На право організації нового гірничого інституту претендували два промислових центри — Катеринослав і Харків. Перший був тісніше зв'язаний з гірничорудною та обробною промисловістю, а другий здавна вважався центром освіти й культури, в якому функціонували університет і технологічний інститут. На їх базі можна було створити вищий навчальний гірничий заклад. Саме ці аргументи висували для влаштування такого закладу в Харкові професори місцевого технологічного інституту. А міська дума виділяла для цієї мети 10 десятин землі та 30 тис. крб.²⁶ Завдяки наполегливості передової громадськості вдалося здобути дозвіл на відкриття гірничого навчального закладу в Катеринославі.

В 1899 р. у складі двох відділів — гірничого і заводського — Катеринославське вище гірниче училище, яке мало готувати техніків з гірничої справи, почало діяти. Положення про нього затверджувало програму навчання на строк у три з половиною роки²⁷.

Вступний ценз у Катеринославському вищому гірничому училищі (КВГУ) був таким же високим, як і в Петербурзькому гірничому інституті: студентами там могли стати тільки особи, які здобули класичну або реальну середню освіту. Крім вступних іспитів, проводився, як і в інших вищих навчальних закладах, ще й конкурс атестатів. У рік відкриття училища до нього було прийнято 77 студентів, а в 1912 р. — 446²⁸. Навчальним процесом, як і в інших вузах, керував учбовий комітет, до якого входили директор училища — голова комітету, провідні професори й викладачі та начальник гірничого управління півдня Росії. Членами учбового комітету були професори С. М. Сучков, М. І. Лебедев, В. В. Курилов, Я. І. Гридина,

²¹ ЦДІА СРСР, ф. 1278, оп. 30, 1896 р., спр. 1781, арк. 9.

²² Рубин П. Г. Указ. соч., с. 9.

²³ Записка об учреждении в Екатеринославе Горного и Горнозаводского училища им. А. Н. Поля, б/м и г, с. 1.

²⁴ ЦДІА СРСР, ф. 1278, оп. 2, 1912 р., спр. 1811, арк. 1; оп. 41, 1886—1897 рр., спр. 549, арк. 2; Екатеринославский горный институт им. т. Артема-Сергеева: К предстоящему юбилею. 1899—1924 гг. Екатеринослав, 1924, с. 14.

²⁵ ЦДІА СРСР, ф. 1278, оп. 2, 1908 р., спр. 1811, арк. 81 зв.; Екатеринославский горный институт..., с. 14.

²⁶ ЦДІА СРСР, ф. 1287, оп. 41, 1886—1897 рр., спр. 549, арк. 4.

²⁷ Там же, 1153, оп. 1, 1903 р., спр. 22, арк. 9, 25.

²⁸ Рубин П. Г. Указ. соч., с. 105.

О. М. Терпигорев, М. М. Протодьяконов, А. П. Виноградов, Л. Л. Иванов та ін.

Вже під час підготовки першого випуску спеціалістів до практичної діяльності виявилось, що трирічний курс навчання недостатній. У 1901 р. викладачі КВГУ висунули пропозицію про продовження його до чотирьох років і про присвоєння випускникам училища звання інженера²⁹. Протягом трьох років це питання обговорювалося в міністерствах народної освіти, фінансів і торгівлі та промисловості. І тільки в 1903 р. Державна рада дала згоду на введення 4-річного строку навчання. Випускникам почали присвоювати звання рудничних інженерів з гірничої справи та інженерів-металургів із заводської спеціальності. Проте ні звання, ні посади випускників училища не прирівнювалися в правах та оплаті до випускників Петербурзького гірничого інституту, оскільки КВГУ вважалося вищим тільки порівняно з іншими гірничими училищами³⁰. Ділові кола Катеринослава неодноразово порушували клопотання про перетворення КВГУ в інститут та урівняння в правах випускників училища і Петербурзького гірничого інституту.

В травні 1907 р. черговий з'їзд гірничопромисловців запропонував здійснити повну реорганізацію училища. Невдовзі міністерство торгівлі та промисловості, якому підлягало КВГУ, виробило проект перетворення училища в гірничий інститут і прийняло рішення про виділення необхідних коштів на його будівництво та обладнання. Планувалося збільшити кількість лабораторій та кабінетів, змінити навчальні плани. Згодом міністерство розробило нове положення про Катеринославський інститут³¹. Нарешті в 1912 р. училище було реорганізовано в гірничий інститут, розширено його штати. Випускникам почали видавати дипломи інженерів³².

У 1916 р. в Катеринославському гірничому інституті працювала спеціальна комісія, яка складала нові учбові плани, в основі яких лежала ідея створення у зв'язку з потребами розвитку промисловості нових відділів — геолого-розвідувального і маркшейдерського. Однак вони почали функціонувати лише в 1918 р.³³

Протягом другої половини XIX ст. великого розвитку в країні набула внутрішня й зовнішня торгівля. Дедалі більше зростала мережа кредитних установ, відкривалися відділення Державного, Селянського та інших комерційних банків. При міських думах діяли товариства взаємного кредиту і громадські банки. Вся ця розгалужена кредитна система потребувала для керівництва нсю спеціалістів. У той час тільки Ризький та Петербурзький політехнічні інститути, в складі яких був комерційний факультет, готували висококваліфіковані кадри для даної галузі. Деякі купці посилали своїх дітей навчатися за кордон³⁴. Проте кадрів явно не вистачало. Це, зокрема, особливо відчувалося в Одесі, яка була у той період великим торговельним центром на Україні. Там діяли 162 торгові компанії, торгове товариство, контора державного банку, державний дворянський земельний, селянський поземельний, земельний, комерційний та обліковий банки, а також відділення московського комерційного і ростовського банку зовнішньої тор-

²⁹ ЦДІА СРСР, ф. 1287, оп. 2, 1908 р., спр. 1811, арк. 84 а.

³⁰ Там же, ф. 1153, оп. 1, 1903 р., спр. 22, арк. 17; ф. 1278, оп. 2, 1912 р., спр. 1811, арк. 109 зв.; Катеринославский горный институт..., с. 5.

³¹ ЦДІА СРСР, ф. 1276, оп. 7, 1911 р., спр. 527; ф. 1278, оп. 2, 1912 р., спр. 1811, арк. 110 зв.

³² Дніпропетровський орден Трудового Червоного Прапора гірничий інститут ім. Артема. К., 1968, с. 3—4; ЦДІА СРСР, ф. 1278, оп. 2, 1912 р., спр. 1811, арк. 113 зв., 114.

³³ Катеринославский горный институт..., с. 15.

³⁴ ЦДІА СРСР, ф. 1276, оп. 2, 1906 р., спр. 290, арк. 2 зв.

гівлі³⁵, біржа й таможня. Отже, не дивно, що саме ділові кола Одеси активно висували пропозицію про заснування там вищого комерційного навчального закладу.

Ще в 1851 р. купецтво міста склало й направило в міністерство фінансів акт про створення в краї вищого спеціального комерційного училища³⁶. Однак він, як і більшість подібних документів, залишився без наслідків. У 1886 р. знову було порушено це питання. Пропонувалося, зокрема, організувати на базі Одеського комерційного училища вищий комерційний інститут з двома відділеннями: загальноосвітнім і спеціальним. У 1905 р. один з провідних професорів Петербурзького університету, М. Чижов, направив у міністерство фінансів повний проект створення Одеського комерційного інституту. Однак у той час питання про заснування в Одесі вищого навчального закладу для підготовки спеціалістів з комерційної справи так і не було вирішено.

Відповідна робота в цьому напрямі проводилася і в Києві. У 1903 р. професор Київського університету М. В. Довнар-Запольський виступив з пропозицією організувати вищі комерційні курси³⁷. Після трирічного обговорення цього питання по всіх інстанціях бюрократичної машини самодержавства дозвіл на їх створення, нарешті, був одержаний. Вищі комерційні курси почали функціонувати в Києві з 1906 р. 12 травня 1908 р. їх було реорганізовано в інститут. Управління ним здійснювали опікунська рада, учбовий комітет на чолі з директором і правління цього закладу. Першим його директором був М. В. Довнар-Запольський, а викладачами працювали професори університету та Київського політехнічного інституту. Новостворений навчальний заклад складався з економічного і комерційно-технічного відділів. При цьому був також ряд підвідділів. Зокрема, залізничний готував співробітників для управління службою руху; страховий — для сфери державного, громадського і приватного страхування; банковий — для кредитних установ; педагогічний — викладачів для середніх комерційних навчальних закладів. Теоретичною підготовкою діячів земських і міських установ займався земсько-міський підвідділ. У перший рік (1906) роботи комерційного інституту до нього було прийнято 239 студентів, а в 1913 р. — 3942³⁸. Позитивним у його роботі було те, що, крім чоловіків, там навчалися й жінки.

З осені 1912 р. в Харкові силами наукової та ділової громадськості були організовані вищі приватні комерційні курси, які з 1915 р. перетворені в інститут. На його комерційно-економічному факультеті у 1912/13 учбовому році вчилися 236 студентів, а в 1914/15 р. — 558³⁹.

На засіданні Київської думи в 1912 р. обговорювався проект створення інституту міського і земського благоустрою⁴⁰. Це було викликано потребами зростаючого комунального господарства міст, яке дедалі більше перетворювалося у галузь промисловості. В них прокладалися водопровід, каналізація, будувалися електростанції тощо. Управління цими справами потребувало відповідних фахівців. Майбутній вуз планувалося створити на базі інженерного відділу Київського політехнічного інституту, де студенти вивчали б питання техніки комунального господарства. Було розроблено навчальні плани й асигновано певну суму грошей. Проте цим планам не суди-

³⁵ Указатель к карте Российской империи по учреждениям Министерства финансов. СПб., 1902; Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов. СПб., 1905.

³⁶ ЦДДА СРСР, ф. 1276, оп. 2, 1906 р., спр. 490, арк. 2 зв.

³⁷ Киевский коммерческий институт: Альбом. К., 1913, с. 32.

³⁸ Там же, с. 42; Записка о Киевском коммерческом институте. К., 1910; с. 36; Киевский коммерческий институт, с. 6.

³⁹ ЦДДА СРСР, ф. 1278, оп. 9, 1916 р., спр. 260, арк. 4 зв.; ф. 1276, оп. 11, 1915 р., спр. 1282, арк. 32.

⁴⁰ Там же, ф. 1288, оп. 9, 1912 р., спр. 92, арк. 13.

лося збутися через інертність царського уряду та постійну нестачу коштів.

Великим промисловим і культурним центром у XIX ст. був Харків. Там у 1805 р. при медичному факультеті університету було створено кафедру ветеринарії, яку в 1835 р. реорганізували у практичну ветеринарну школу, а в 1851 р.— у вище ветеринарне училище. В 1873 р. його перетворено у ветеринарний інститут науково-прикладного характеру. Тоді ж було вперше розроблено статут цього вузу. Вступниками до нього могли бути такі ж абітурієнти, як і в інших вищих спеціальних навчальних закладах. У цьому першому вищому навчальному закладі на Україні вивчалися як обов'язкові загальноосвітні предмети, так і ветеринарні дисципліни, пов'язані з лікуванням тварин та запобіганням їх хворобам. З 1873 по 1900 р. він підготував понад 1000 лікарів-ветеринарів, а з 1900 по 1914 р.— ще 1120⁴¹. У 1884 р., коли в країні лютували чума й сибірська язва, при Харківському інституті була організована бактеріологічна лабораторія⁴². Цей заклад майже постійно зазнавав фінансових труднощів. Кошти, які відпускав царський уряд на його утримання, були обмежені, що позначалося на підготовці спеціалістів.

Отже, під тиском передової громадськості й наукової інтелігенції у другій половині XIX — на початку XX ст. були зроблені перші кроки по шляху організації спеціальних вузів на території України: харківських технологічного і ветеринарного, київських політехнічного та комерційного й Катеринославського гірничого інститутів. Провідні вчені-професори і викладачі цих вузів, враховуючи потреби зростаючої промисловості країни, докладали чимало зусиль до створення нових кафедр, лабораторій та дослідних станцій, введення у навчальні програми необхідних лекційних курсів. Студенти названих закладів проходили практику на заводах ряду міст України, зокрема Києва, Харкова, Миколаєва, Катеринослава й Одеси, знайомилися там з виробництвом, вивчали життя робітничого класу. Прогресивна частина молоді, що навчалася у цих вузах, бачачи несправедливість капіталістичного ладу, включалася в революційну боротьбу. З часу організації першого вищого спеціального навчального закладу на Україні і до 1914 р. в п'яти інститутах навчалася близько 20 тис. студентів. Закінчивши ці вузи, вони працювали в галузях економіки й культури, сприяючи їх розвитку.

Закладена у досліджуваний період мережа вищих спеціальних навчальних закладів стала після перемоги Жовтня матеріально-технічною базою для створення «кузні кадрів», якій В. І. Ленін надавав великого значення. Набутий у той час досвід підготовки спеціалістів відіграв певну роль у дальшому розвитку вищої освіти в Радянській Україні у післяжовтневий період.

⁴¹ Краткий исторический очерк 50-летия Харьковского ветеринарного института. Харьков, 1912, с. 9.

⁴² Коропов В. Ветеринарное образование в СССР. М., 1949, с. 83.

ТРИБУНА МОЛОДОГО АВТОРА

В. К. ДЕМОЧКО (Чернівці)

РОЛЬ ТЕЛЕБАЧЕННЯ І РАДІОМОВЛЕННЯ У ПРОПАГАНДІ ІДЕЙ ДРУЖБИ НАРОДІВ СРСР (1971—1975 рр.)

Важливе місце в процесі інтернаціонального виховання трудящих належить засобам масової інформації і пропаганди. В даному повідомленні автор робить спробу на прикладі західних областей Української РСР висвітлити використання Комуністичною партією в роки дев'ятої п'ятирічки телебачення і радіомовлення в пропаганді ідей дружби та інтернаціональної єдності народів СРСР.

Завдяки постійному шклуванню КПРС та Радянського уряду система телебачення і радіомовлення стала могутнім засобом інформації і пропаганди, допомагаючи трудящим осмислити важливі події, факти та явища суспільного життя. Якщо в 1971 р. у нашій країні на 100 сімей припадало 58 телевізорів і 74 радіоприймачі, то на кінець 1975 р.— відповідно 72 і 86. 90% населення Української РСР на той час уже мало можливість дивитися телевізійні передачі¹. Керуючись настановами партії про те, що основою всієї ідеологічної роботи є пропаганда ідей марксизму-ленінізму, глибоке вивчення марксистсько-ленінської теорії, яка озброює трудящих знанням законів світового розвитку, телебачення й радіомовлення республіки, як і країни в цілому, в досліджуваній період активно висвітлювали та популяризували матеріали XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду Компартії України, святкування 50-річчя СРСР і 30-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні, виступи Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР товариша Л. І. Брежнева та інших партійних і державних діячів. У цих документах поряд з конкретними фактами містилися теоретичні положення, що розкривали значення створення та функціонування єдиного народногосподарського комплексу, висвітлювалися шляхи формування й розвитку нової соціальної й інтернаціональної спільності людей — радянського народу, а також інші аспекти вчення з національного питання.

Широке відображення в теле- і радіопередачах знайшла ленінська тематика. Їй було присвячено лекторії, спеціальні цикли передач тощо. Пропаганда марксистсько-ленінського вчення з національного питання, проблеми дружби народів завжди займали провідне місце в теле- і радіопередачах. Телебачення та радіомовлення, висвітлюючи багатство ленінської теоретичної спадщини, зробили значний вклад у справу формування наукового світогляду трудящих, допомагали глибше показати історичні корені дружби й співробітництва російського, українського та інших народів нашої багатонаціональної країни, видатну роль В. І. Леніна в розв'язанні національного питання, а також об'єктивну суть процесу дальшого зміцнення єдності братніх народів СРСР.

З теоретично-пропагандистськими лекціями, як правило, виступали науковці, партійні працівники, досвідчені пропагандисти. Вони детально висвітлювали різні аспекти марксистсько-ленінського вчення з національного питання, використовуючи при цьому місцеві факти. В передачах телебачення і радіомовлення розкривалися важливі теоретичні висновки, зроблені на XXIV з'їзді КПРС, про те, що в нашій країні ніині сформувалася нова історична спільність людей — радянський на-

¹ Під прапором ленінізму, 1976, № 6, с. 50.

род. Львівське телебачення, наприклад, у циклі «Ми — радянський народ» висвітлювало головні положення ленінської національної політики КПРС, етапи її становлення. Використовуючи жанр документальної публіцистики, журналісти показали, як народжувалася нова людина, як у соціалістичному суспільстві виникло й зміцнилося високе, благородне почуття загальнонаціональної гордості радянських людей, властиве представникам усіх націй і народностей СРСР². Розкриваючи ленінське положення про єдність і співробітництво народів, Чернівецьке радіомовлення в спеціальній програмі «В дружбі народів — сила й могутність Радянської Вітчизни» (від 4.05.1971) на конкретних прикладах показало ту величезну допомогу в розвитку економіки, освіти й культури, яку подали Радянській Буковині братні народи Союзу РСР³.

У розглядуваний період численні програми телебачення та радіомовлення були присвячені питанню практичного втілення в життя ленінської національної політики. Так, 20 грудня 1971 р., виступаючи по Івано-Франківському радіо, начальник зміни Калуського хіміко-металургійного комбінату В. Стрілець розповів: «Наш колектив справедливо можна назвати інтернаціональним. Тут працюють представники близько 30 національностей. Лише в нашому цеху поруч з українцями працюють росіяни, білоруси, татари. Й сила наша в братерській дружбі та взаємній повазі. Саме завдяки цій дружбі розквітнув наш Прикарпатський край, виросло наше робітниче місто, побудовано хімічний комбінат»⁴.

Під час підготовки та святкування 50-річного ювілею СРСР телебачення та радіомовлення особливо активізували пропаганду ідей дружби та інтернаціональної єдності народів нашої країни. Їх програми збагатилися новими ефективними формами й засобами висвітлення теми, за допомогою яких успішно вирішувалися найскладніші питання радіо- і телепропаганди. Крім лекторіїв і циклів, в яких аналізувалися переважно теоретичні сторони проблеми, наприклад, серед тернопільських радіослухачів дістали загальне схвалення такі нові форми передач, як «Наш рапорт сім'ї народів», документальні радіорозповіді. В першій із зазначених вище програм всі райони області та місто Тернопіль звітували про свої трудові здобутки, в другій — розповідалося про допомогу братніх народів Радянського Союзу в будівництві нового життя в краї.

Традиційними стали й зустрічі за «круглим столом» ветеранів війни й праці, новаторів виробництва та молоді, людей різних національностей, організовані обласним радіо.

У Львівському телерадіокомітеті особливого поширення набув комплексний підхід до пропаганди теми дружби народів і соціалістичного інтернаціоналізму. Йдеться про тематичні теле- і радіопередачі, присвячені братнім республікам або окремим важливим проблемам національної політики КПРС на сучасному етапі. На Львівському телебаченні розроблено 15 комплексів програм, які передавалися в період проведення в області Днів братніх республік. Їх основу становили інформаційні передачі про події, що відбулися під час Днів, виступи на телебаченні учасників свята, які приїхали з різних куточків країни, художні й хронікально-документальні фільми, створені кінематографістами братніх республік тощо.

Радіопередачі про зустріч гостей з трудящими Львівщини готували всі редакції, тому програми перетворилися, по суті, в тематичні, комп-

² Архів Державного комітету Ради Міністрів УРСР по телебаченню і радіомовленню (далі — Архів Держтелерадіо УРСР), ф. 4915, оп. 1, спр. 20/2, арк. 60.

³ Чернівецький обласний державний архів (далі — ЧОДА), ф. Р—2162, оп. 1, спр. 1194, арк. 58.

⁴ Івано-Франківський обласний державний архів (далі — ІФОДА), ф. Р—1918, оп. 2, спр. 487, арк. 382.

лекції, з використанням уривків з художніх творів, віршів, драматичних творів. У рубриці «У сузір'ї республік-сестер» розповідалося про розквіт економіки, науки й культури братніх республік Радянського Союзу. За формою це були комплексні передачі, радіокомпозиції і радіонариси.

Як засвідчила редакційна пошта, глядачі й слухачі з великим інтересом сприймали розглянуті вище програми, давали їм свою позитивну оцінку. Ось що писав, наприклад, житель села Новосілка Кам'янсько-Бузького району Іван Патицький: «Ми із задоволенням дивилися телепередачу, в якій взяли участь гості з Узбекистану — вчені, робітники, механізатори, а серед них — чудова жінка... член-кореспондент, мати якої, напевно, носила чадру, а, можливо, і навіть сама вона. То правда, що узбеки, як усі народи Радянської держави, міцно стали на радянський ґрунт. А ми хіба були б такими, як є, якби не минулося страшне панське лихо? Тепер молодь не знає, що таке личаки, недоїдки, переднівки, образливі слова визискувачів. І це добре! Радянська влада стоїть за весь народ. Чи то росіянин, українець, чи узбек — усі рівні»⁵.

В розглядуваний період набуло широкого розвитку творче кооперування теле- і радіоредакцій братніх республік у висвітленні постійно зростаючих економічних і культурних зв'язків радянських народів. Зокрема практикувалися програми-обміни між теле- й радіокомітетами союзних республік, що давало можливість ближче ознайомитися з життям і побутом трудящих, їх минулим і сучасним.

Крім згаданих вище форм і типів передач, активно практикувалися й радіодні. Наприклад, у грудні 1972 р. на радіохвилях Львова й Ростова-на-Дону прозвучали програми, присвячені 50-річному ювілею СРСР. У них мова йшла про трудові звершення колективів об'єднання «Ростсельмаш», а також Таганрозького комбайнового заводу. Колгоспники Бродівського району (Львівщина) немовби побували в гостях у хліборобів Приазов'я, з якими вони змагаються⁶.

Волинське обласне радіо в рубриках «В дружбі народів — наша сила», «У наших друзів по змаганню» вміщувало матеріали про досягнення трудящих Брестської області у виконанні завдань дев'ятої п'ятирічки, про знатних людей Білорусії. Телеглядачі й радіослухачі Закарпаття мали можливість ознайомитися з життям трудівників Північної Осетії, Молдавії, Краснодарського краю.

Республіканське телебачення і радіомовлення приділяли значну увагу пропаганді радянського способу життя, однією з яскравих граней якого є дружба націй і народностей нашої країни. Ці проблеми значною мірою визначили й зміст рубрик теле- та радіопередач «Наш спосіб життя — дружба народів», «Держава — це ми», «Моя Батьківщина — Радянський Союз», «Ми — інтернаціоналісти», «В дружбі наша сила», «Чуття єдиної родини» та ін.

Різні аспекти питання висвітлювало, зокрема, Закарпатське радіомовлення. В підготовлених ним нарисах «У спільних турботах», «З думою про завтра», «Наставник» розкривалися такі риси радянського робітника, як почуття колективізму, братньої підтримки. Інтернаціональне й патріотичне виховання радянської людини були провідною темою щомісячних передач «Від серця до серця». Обласне радіомовлення часто розповідало також про нашого сучасника як господаря свого підприємства, колгоспу, всієї країни, про його участь у комуністичному будівництві. Це знайшло своє відображення в нарисах «Ти відповідаєш за все», «Це наша спільна справа», «Честь і совість колективу», «Все віддай людям» та ін. У кількох передачах з циклу «Нові села — нові долі» йшлося про зміни й перетворення, які відбулися за роки Радянської влади в гірських селах Закарпаття, а також у долях їх мешканців.

⁵ Архів Держтелерадіо УРСР, ф. 4915, оп. 1, спр. 20/2, арк. 3.

⁶ Вільна Україна, 1972, 29 груд.

В розглядуваний період телебачення і радіомовлення на конкретних прикладах висвітлювали процес розвитку й взаємозбагачення радянських національних культур, що становлять основу єдиної за духом і змістом, інтернаціональної за своїм характером радянської соціалістичної культури, визначальними рисами якої стали соціалістичний інтернаціоналізм і радянський патріотизм. З цією метою використовувалися різні знаменні події, зокрема традиційні декади, тижні та дні братніх літератур і мистецтва, що проходилися в Москві, столицях союзних і автономних республік, обласних центрах. Так, у 1973 р. в областях України було проведено Декаду вірменської літератури, яка стала важливою формою обміну культурними досягненнями між двома народами-братами й перетворилася в хвилююче, радісне свято ленінської дружби та братерства народів. «Вірменам і українцям є про що розповісти один одному,— відзначалося в одній з програм Івано-Франківського радіомовлення.— Адже долі народів здавна спаяні міцною дружбою. Але ці прекрасні почуття особливо проявляються в наші дні. Й найкраще про це свідчить сучасна вірменська література»⁷.

За роки дев'ятої п'ятирічки на телебаченні й радіомовленні виникло чимало нових форм висвітлення пам'ятних подій у житті братніх літератур. Слід відзначити деякі з них: цикл літературних композицій «Славен Союз наш великий» (Львівське телебачення), а також радіокомпозицій «Література і мистецтво народів СРСР» (Закарпатське радіомовлення), радіоклуб «Веснянка» (Тернопільське радіомовлення), журнал «Верховина» (Івано-Франківське радіомовлення) та ін.

У пропаганді радянського багатонаціонального мистецтва широко використали свої можливості радіомовлення й особливо телебачення. Це пояснюється насамперед тим, що і телебачення, і радіо є не лише важливими засобами пропаганди і агітації, а й формами мистецтва⁸. Між теле- й радіокомітетами країни встановилися творчі контакти, які великою мірою сприяли ознайомленню трудящих Української РСР з музичною культурою братніх народів. У 1973 р., наприклад, жителі західних областей республіки мали можливість слухати концерти, що передавалися з Молдавії, Казахстану, Білорусії, Литви. Ряд програм Львівського, Волинського, Тернопільського й Ровенського обласних радіокомітетів транслювалися в Башкирську, Татарську, Північно-Осетинську й Карельську автономні республіки. Там їх з інтересом прийняли радіослухачі⁹.

Враховуючи ряд об'єктивних причин, пов'язаних з історичним минулим, географічним розташуванням, а також національним складом населення західних областей УРСР, місцеве телебачення й радіомовлення особливу увагу приділили викриттю ворожої ідеології антикомунізму, зокрема українського буржуазного націоналізму та сіонізму. В теле- та радіопередачах постійне місце знайшли рубрики «На фронтах ідеологічної боротьби», «Іх справжнє обличчя», «Українські буржуазні націоналісти — люті вороги трудящих», «Не забудемо, не простимо», «Націоналізм — проти нації», «Пост імені Ярослава Галана», «Трибуна публіциста» та ін.

Щоб озброїти телеглядачів і радіослухачів теоретичними знаннями, які допомогли б їм глибше зрозуміти антинародну реакційну суть українських націоналістів, у теле- і радіопередачах розкривалися соціально-економічні корені, ідейні основи буржуазного націоналізму. З цією метою використовувалися такі теоретичні статті й бесіди на актуальні теми, як «Пролетарський інтернаціоналізм і буржуазний на-

⁷ Поточний архів Івано-Франківського радіо: передача за 27 жовтня 1973 р.

⁸ Див.: Матеріали XXIV з'їзду КНПС. К., 1971, с. 100.

⁹ Михайлов В. А. Воспитание чувства интернационализма. Львов, 1975, с. 118.

ціоналізм — два непримиренних світогляди», «Антинародна суть українського буржуазного націоналізму» та ін.¹⁰

Поряд з теоретичнішими матеріалами в ефір передавалися розповіді, нариси, листи, уривки з документальних повістей, в яких викривалися розбійницькі акції бандерівських, мельниківських, бульбівських та інших банд. Про звірства оунівців на буковинській землі розповідається в книзі М. М. Соколенка «Іскри не гаснуть», уривки з якої транслювалися по Чернівецькому радіо й телебаченню¹¹. Телеглядачі Львівщини передивилися документальний фільм «Надбужанська трагедія», створений на місцевій студії телебачення в 1971 р., в якому мова йшла про страшні злочини, вчинені бандою оунівського головоріза Куп'яка-Клея в селах Яблушівка, Соколе та ін.¹²

Велику викривальну силу мали й свідчення жертв і очевидців злочинів оунівців. 21 вересня 1973 р. Івано-Франківське радіомовлення передало в ефір репортаж про засідання клубу імені Ярослава Галана в селі Ценяві, в якому гнівно прозвучав голос колгоспниці Д. І. Бойчук, батька якої закатували оунівські бандити: «Всім серцем, всією душею я ненавиджу бандерівських головорізів. Нам добре відомо, до чого прагнули оунівці. Вони хотіли знову встановити капіталістичні порядки, посіяти ненависть між українцями та росіянами, але нашу дружбу ніколи не вдасться похитнути»¹³.

По телебаченню й системі радіомовлення передавалися репортажі про судові процеси над зрадниками українського народу, а також з масових мітингів і зборів, присвячених пам'яті жертв оунівського терору. Проводилися й прес-конференції, на яких були присутні очевидці подій, представники громадськості¹⁴.

Обнародування цих матеріалів допомагало викривати не лише злочини оунівських бандитів під час німецько-фашистської окупації і в перші повоєнні роки, а й антинародну суть їх ідеології і політики, сприяло вихованню трудящих у дусі ненависті до націоналістів.

В полі зору телебачення й радіо перебували й питання боротьби із сіонізмом, який є одним з ворогів інтернаціоналізму, дружби й братерства всіх народів, небезпечною зброєю імперіалістичної реакції. Відповідна робота особливо активно проводилася на Чернівецькому телебаченні й радіо. Важливе значення мали, наприклад, матеріали під рубрикою «Сіонізм на службі імперіалізму», тобто пропагандистсько-теоретичні статті та бесіди, в яких піддано критиці різні сіоністські реакційні концепції з національного питання¹⁵.

Рішучу відсіч сіоністській пропаганді давали радянські люди єврейської національності. Вони виступали на прес-конференціях, надсилали численні листи та звернення до редакцій. Часто такі листи та інші матеріали передавалися в ефір у рубриках «Ганьба сіоністським провокаторам», «Ізраїль без прикрас» та ін.

В різних передачах телебачення й радіо викривалася реакційна шовіністична суть сіонізму, що сприяло вихованню у радянських людей комуністичної свідомості, почуття соціалістичного інтернаціоналізму та радянського патріотизму, непримиренності до проявів буржуазної ідеології.

Збагатившись досвідом практичної діяльності, система телебачення й радіомовлення стала важливим засобом ідейного виховання трудящих,

¹⁰ Архів Держтелерадіо УРСР, ф. 4915, оп. 1, спр. 20/2, арк. 4; спр. 20/1, арк. 79.

¹¹ ЧОДА, ф. Р—2162, оп. 1, спр. 1589, арк. 207; спр. 1645, арк. 281.

¹² Львовская правда, 1971, 5 лютого.

¹³ Архів Держтелерадіо УРСР, ф. 4915, оп. 1, спр. 19/8, т. 1, арк. 29.

¹⁴ ЧОДА, ф. Р—2162, оп. 1, спр. 1750, арк. 77; ІФОДА, ф. Р—1918, оп. 1, спр. 517, арк. 252; Тернопільський обласний державний архів, ф. Р—744, оп. 1, спр. 683, арк. 225 та ін.

¹⁵ ЧОДА, ф. Р—2162, оп. 1, спр. 1669, арк. 53; спр. 1855, арк. 65; спр. 1695, арк. 129; спр. 1194, арк. 68.

допомогла глядачам і слухачам УРСР ще глибше осмислити, усвідомити той факт, що радянські люди борються за спільну справу, йдуть до однієї благородної мети. Йї кінцевий результат значною мірою залежить від всебічного співробітництва, дружби й братерської взаємодопомоги наших народів.

XXVI з'їзд КПРС відзначив, що нині неухильно зміцнюється єдність всіх радянських республік. «Єдність радянських націй сьогодні міцна, як ніколи,— наголошував товариш Л. І. Брежнев у своєму виступі на з'їзді.— ...Священний обов'язок партії — виховувати трудящих в душі радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму, гордого почуття приналежності до єдиної великої Радянської Батьківщини»¹⁶.

Набуті ефективні форми й методи пропаганди ідей дружби та інтернаціональної єдності народів Союзу РСР відіграють значну роль у дальшому вдосконаленні діяльності телебачення й системи радіомовлення як універсальних засобів інформації.

---

¹⁶ Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 67, 68.

І. С. ГРЕБЦОВА (Одеса)

СЕЛЯНСЬКЕ ПИТАННЯ НА СТОРІНКАХ ПРЕСИ УКРАЇНИ В ПЕРІОД ПЕРШОЇ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ СИТУАЦІЇ

Цінним джерелом вивчення історії суспільно-політичного життя Росії в роки першої революційної ситуації є періодична преса. В. І. Ленін неодноразово вказував на класовий характер преси, підкреслював її партійність і велику роль у суспільному русі: «Політична газета є одна з основних умов для участі будь-якого класу сучасного суспільства в політичному житті країни»¹.

Проте донині це важливе джерело дослідження епохи повалення кріпосного права вивчене ще недостатньо. Вчені-історики приділяли більше уваги центральній пресі, а також «Губернским ведомостям» центральних губерній Росії і деяких периферійних регіонів — Уралу, Поволжя й Білорусії². Місцева ж преса в цілому, і зокрема України, досліджена значно слабше. Лише окремі газетні матеріали цього періоду залучалися як джерела радянськими істориками-аграрниками³. Вони також охарактеризовані у працях з історії журналістики і літературознавства⁴. Водночас преса, що видавалася на Україні, містить багато відомостей з різних аспектів проблеми ліквідації кріпосного права.

---

¹ Ленін В. І. Підсумки піврічної роботи. — Повне зібр. творів, т. 21, с. 414.

² См.: Бурмистрова Л. П. Крестьянский вопрос в «Губернских ведомостях» (1858—1860 гг.) — В кн.: Вопросы истории, философии и педагогики. Казань, 1967. Вып. 2; Улащик Н. Н. «Минские губернские ведомости» как исторический источник. — В кн.: Проблемы источниковедения. М., 1959; Попов И. Г. Местная официальная периодика в годы первой революционной ситуации (По материалам центральных губерний). — В кн.: Проблемы истории общественной мысли и историографии. М., 1976.

³ Лещенко Н. Н. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 г. К., 1959; Лихина Л. С. К вопросу о проведении реформы 1861 г. в Полтавской губернии. — В кн.: Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы, 1960, К., 1962.

Напередодні першої революційної ситуації на Україні видавалося 10 газет. З 1827 р. в Одесі виходила перша в Росії місцева газета «Одесский вестник», а з 1838 р. в усіх губерніях України видавалися офіційні «Губернские ведомости». В період революційної ситуації було створено 3 нові приватні газети: «Киевский телеграф» (1859—1876 рр.), «Черниговский листок» (1861—1863 рр.) і «Листок РОПит» (1860 р.), що видавався Російським товариством пароплавства і торгівлі. Всі вони виходили російською мовою. Національні райони Росії були позбавлені самодержавством права мати друковані органі рідною мовою. Тільки «Черниговский листок» одержав в умовах «кризи верхів» дозвіл публікувати матеріали російською й українською мовами. Це була тимчасова поступка, згодом ліквідована самодержавством.

В обстановці революційної ситуації уряд у відповідь на вимогу «гласності», що її висунув табір буржуазно-дворянського лібералізму, застосовував до преси тактику лавірування. Дозволивши вихід у світ нових періодичних видань і обговорення на їх сторінках ряду важливих суспільних проблем, уряд водночас посилював цензуру. Місцеву пресу контролювали не тільки відповідні комітети в регіонах, а й Головне управління цензури в Петербурзі. Тільки протягом 1858—1861 рр. на адресу його місцевих органів (на території України їх діяло два — Київський і Одеський) Головне управління направило понад 30 циркулярів і розпоряджень, якими обмежувалися права преси на публікацію матеріалів з «селянського питання»⁵.

Ставлення до цього питання визначало вододіл між революційною демократією, яка виражала й захищала інтереси селянства, та ліберально-монархічними колами, що відстоювали інтереси дворянства і буржуазії. На сторінках періодичних видань знайшла яскраве відображення ідейно-політична боротьба навколо головного питання епохи.

Найчисленнішою групою серед газет, що видавалися на Україні в період першої революційної ситуації, були «Губернские ведомости». Вони вміщували цінні матеріали для дослідження епохи падіння кріпосного права.

Великий інтерес становлять об'яви, що публікувалися в цих газетах, — «Про бродяг» (списки затриманих «за неимением письменного вида крестьян») і «Відомості про збіглих» (списки селян, які втікали від поміщицької сваволі). Ретельний аналіз цих матеріалів розширює джерелознавчу базу вивчення антикріпосницької боротьби селянства й, зокрема, однієї з її форм — втеч. Якщо на сторінках «Губернских ведомостей» Правобережної й Лівобережної України вміщувалися переважно «Відомості про збіглих», то в аналогічних виданнях Піворосійського краю публікувалися об'яви «Про бродяг». Порівняння цих даних підтверджує положення В. І. Леніна про те, що селяни втікали «з місцевостей, в яких найсильніше було розвинуто кріпацтво, в місцевості, де воно було найслабше»⁶.

В міру посилення кризи кріпосництва дедалі більше місця в «Губернских ведомостях» займали об'яви про продаж поміщицьких маєтків, орних земель і т. д. Об'яви «Виклик до торгів» чи «Про торги» містили відомості про кількість землі у маєтках, що продавалися, про розподіл землі за угіддями. Ці матеріали становлять певну цінність для вивчення становища поміщицького землеволодіння в епоху гострої кризи феодально-кріпосницьких відносин у країні.

⁴ Дмитрук В. Нарис з історії української журналістики XIX ст. Львів, 1966; Сиваченко М., Деко О. Леонід Глібов. Літературний портрет. К., 1965; Пільгук К. І, Леонід Глібов. К., 1977; Федченко П. М. Преса та її попередники. Історія зародження й основні закономірності розвитку. К., 1969.

⁵ Докладніше див.: Герасимова Ю. И. Отношение правительства к участию печати в области обсуждения крестьянского вопроса. — В кн: Революционная ситуация в России в 1859—1861 гг. М., 1974.

⁶ Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії. — Повне збір. творів, т. 3, с. 223.

В «Губернских ведомостях» знайшли відображення позиції місцевих кріпосників і лібералів з «селянського питання».

Представники найбільш реакційних кіл кріпосницького табору в «Губернских ведомостях» із статтями не виступали, тому що в пресі дозволялося публікувати лише матеріали, які не суперечили «духу і спрямуванню» урядових рескриптів⁷. Проте на сторінках «Ведомостей» часто зазначалося, що багато поміщиків «з прихильності до старого порядку речей» не хотіли й думати про знищення кріпосного права⁸.

У персидреформені роки в «Губернских ведомостях» України публікувалися статті відомих економістів буржуазно-ліберального напрямку: ректора Київського університету М. Х. Бунге — «Замітки про сучасну економічну кризу в Росії»⁹, редактора буржуазно-ліберального журналу «Экономический указатель», що виходив у Петербурзі, І. В. Вернадського — «Туман у селянській справі»¹⁰ та інших. Їх автори виступали за негайну ліквідацію кріпосного права «зверху», що стимулювало б розвиток капіталістичних відносин в економіці Росії.

Періодично на сторінках цього видання виступали ліберальні поміщики, зацікавлені в розвитку свого господарства по капіталістичному шляху. Матеріали, що свідчили про перехід до нового способу господарювання ряду поміщицьких маєтків, а також статті, які пропагували переваги вільнонайманої праці, особливо часто зустрічалися в «Губернских ведомостях» Новоросійського краю, де внаслідок нестачі кріпаків здавна використовували найманих робітників^{10а}.

Якщо напередодні селянської реформи в «Губернские ведомостях» майже не вмщувалися матеріали про зростання боротьби селян проти кріпосництва, то в кульмінаційний період революційної ситуації (навесні — влітку 1861 р.) на їх сторінках почали публікуватися протоколи засідань губернських присутствій з селянських справ, у яких були відомості про відмову селян виконувати повинності, про порубку поміщицьких лісів, про масові виступи проти реформи. Цей матеріал ще недостатньо використовується дослідниками, які вивчають динаміку селянської боротьби, її форми і методи.

Багато фактів, що свідчать про тяжке становище селян, розорення їх господарств можна знайти в рубриках «Місцеві відомості», «Вісті з губерній», «Надзвичайні випадки».

Особливо цінними є ті матеріали, які за умов революційної ситуації проривалися через перепони царської цензури на сторінки «Губернских ведомостей» з революційно-демократичного табору. Просвітителі 60-х років, використовуючи «езопівську мову», якій вони навчалися у М. Г. Чернишевського і М. О. Добролюбова, своїм виступам в пресі надавали різноманітних форм (літературні твори, історичні, етнографічні, статистичні статті), але зміст їх завжди мав яскраво виражену антикріпосницьку спрямованість. Так, в «Черниговских губернских ведомостях» систематично публікував свої байки відомий український поет Л. І. Глібов, який в період першої революційної ситуації перебував під впливом революційно-демократичних ідей¹¹. На сторінках «Ведомостей» було вмщено вірш студента Харківського уні-

⁷ Сборник постановлений и распоряжений по цензуре с 1720 по 1862 год. СПб., 1862, с. 423.

⁸ Киевские губернские ведомости, 1858, 12 апр., Харьковские губернские ведомости, 1860, 9 дек.; Екатеринославские ведомости, 1861, 21 янв. и др.

⁹ Киевские губернские ведомости, 1859, 3, 10 дек.

¹⁰ Черниговские губернские ведомости, 1859, 31 авг.

^{10а} Екатеринославские губернские ведомости, 1859, 23 мая; 1860, 15 окт.; Херсонские губернские ведомости, 1858, 4 дек.; 1859, 28 ноябр.; Таврические губернские ведомости, 1859, 6, 19 мая.

¹¹ Черниговские губернские ведомости, 1858, 24 февр.; 1 марта, 26 апр.; 3 мая; 1859, 20 мая, 15 июня.

верситету М. Полозова «Вотчина», в якому змальовувалася страхітлива злиденність кріпосного села¹², та волелюбний вірш поета-демократа А. Свидницького «Горлиця»¹³.

Великий інтерес становить цикл етнографічних статей «Пам'ятки української народної словесності» та «Додаток до українських помовок та почуток», опублікований в «Черниговских губернских ведомостях» за 1859—1860 рр. Авторами цих статей були члени Харківсько-Київського таємного товариства О. Тишинський, П. Єфименко і тісно зв'язаний з учасниками цієї організації А. Свидницький¹⁴. Статті були побудовані так, щоб розкрити найкращі риси селянського характеру — працелюбність, доброту, хоробрість, незламність духу. Значне місце автори відводили побуту, звичаям, прислів'ям гайдамаків, особливо акцентуючи увагу на їх стійкості, впертості в боротьбі з ворогом. Таким чином вони намагалися провести паралель між самовідданою боротьбою гайдамаків і прагненням селян до землі і волі.

Значну увагу приділяли революційні демократи питанням народної освіти, нерозривно пов'язаним із завданням ліквідації наслідків кріпосництва. Члени Харківсько-Київського таємного товариства П. Завадський, А. Шиманов, В. Хлопов протягом 1857—1858 рр. неодноразово виступали на сторінках «Харьковских губернских ведомостей», вважаючи, що освіта — це перший крок на шляху активізації народної самосвідомості, підготовка мас до сприйняття ідей народної революції¹⁵.

Напряг «Губернских ведомостей» України, які в роки революційної ситуації порушували важливі суспільні проблеми, з 1862 р. різко змінюється. Перехід лібералів на позиції охоронства дав можливість самодержавству, що вийшло з надзвичайно гострої кризи, знову запровадити жорстоку цензуру.

В роки першої революційної ситуації продовжувала виходити найстаріша в країні місцева газета «Одесский вестник». Незважаючи на офіційний характер, у ній ширше, ніж в інших періодичних виданнях України, обговорювалися умови визволення селян. Виступаючи на сторінках цієї популярної газети, поміщики Новоросії намагалися вплинути на діяльність дворянських губернських комітетів, які склали проекти реформи.

Позиції редакції «Одесского вестника» щодо реформи знайшли відображення в статті одного з редакторів газети професора Рішельєвського ліцея О. І. Георгіївського «Про істотні умови процвітання промисловості землеробської»¹⁶, яка відбивала інтереси землевласників півдня країни, що переходили на капіталістичний спосіб господарювання. В статті автор доводив необхідність скасування кріпацтва «зверху»¹⁷.

На сторінках «Одесского вестника» почалася гостра полеміка між кріпосниками й лібералами. Основним питанням, навколо якого точилися суперечки, було питання про розмір селянських наділів і по-

¹² Харьковские губернские ведомости, 1858, 1 февр.

¹³ Черниговские губернские ведомости, 1860, 27 янв.

¹⁴ Там же, 1859, 9, 16, 23 февр., 2, 9, 16, 23, 30 марта; 1860, 18, 25 мая; 8, 15, 22, 29 июня, 1, 15 окт.

¹⁵ Харьковские губернские ведомости, 1853, 8 февр., 8 марта, 5 апр., 26 апр., 10 мая, 17 мая, 14, 21 июня.

¹⁶ Авторство О. І. Георгіївського встановлено нами на підставі іменного покажчика авторів статей, що був надрукований редакцією «Одесского вестника» у додатку до останнього, 145 номера газети за 1858 р. С. Я. Боровой помилково вважає автором цієї статті одного з кореспондентів О. І. Герцена—І. Ф. Миницького, який працював у газеті в 1858 р. Див.: Боровой С. Я. Миницкий и Вегелин. — Вопросы истории, 1971, № 8, с. 198.

¹⁷ Одесский вестник, 1858, 13 февр.

винності тимчасово зобов'язаних селян на користь колишніх власників¹⁸.

Матеріали цієї полеміки ще раз переконливо доводять, що всі неготи лібералів і кріпосників, за визначенням В. І. Леніна, були лише боротьбою «всередині плануючих класів, здебільшого всередині поміщиків, боротьбою виключно за міру і форму поступок»¹⁹.

Найбільш цікавий період в історії «Одесского вестника» — переддень першої революційної ситуації, 1858 рік, коли, за ініціативою М. І. Пирогова, який в цей час виконував обов'язки попечителя Одеського навчального округу, газета була передана у відання Рішельєвського ліцею²⁰.

«Одесский вестник» розголошував факти поміщицького свавілля, приділяв увагу тяжкому становищу народних мас. Так, у статті колишнього учасника Кирило-Мефодіївського братства М. І. Савича «Бюджет робітника в Одесі» переконливо показано, що плата за працю поденного робітника набагато нижча від прожиткового мінімуму, необхідного для утримання його сім'ї²¹.

Матеріали, надруковані в «Одесском вестнике» в 1858 р., викликали обурення місцевої адміністрації й кріпосників. Генерал-губернатор Новоросійського краю О. Г. Строганов у листі на адресу Головного управління цензури вже у лютому 1858 р. вказував, що позиції нової редакції «Одесского вестника» призводять «до вольнодумства»²². З різкими нападками на редакцію газети обрушився в листі до цензурних органів також херсонський губернський предводитель дворянства Касинов²³.

Головне управління цензури, яке пильно стежило за спрямуванням газети, протягом 1858 р. неодноразово виносило суворі догани редакції «Одесского вестника» за публікацію «неблагонамірених» матеріалів.

Чинovníки цензури відзначали, що в статті «Одесского вестника» за 23 січня 1858 р. «Степове господарство» автор «з невідного боку відзивається про поміщиків щодо ставлення їх до селян», у замітці «Спостереження хutorянина» (13 березня) було висловлено думку «про необхідність полегшити працю селянина», а в фейлетоні газети (31 травня) було помічено бажання «принизити вищий клас і поміщиків, підбурювати проти останніх селян»²⁴. Якщо у більшості публікацій «Одесского вестника» лише окремі думки і висловлювання викликали засудження цензури, то три статті були визнані «зовсім недопустимими для друку»: 1) «Про юридичну освіту» (за різку критику вітчизняного судочинства), 2) «Бюджет робітника в Одесі» (за «неприховану неприхильність» автора «до заможних станів», 3) «Аво» (за критику законодавства про цивільну службу)²⁵.

Головне управління цензури з огляду на «шкідливе спрямування» «Одесского вестника» ухвалило з 1859 р. знову передати газету у відання генерал-губернатора Новоросійського краю²⁶. У наступні роки «Одесский вестник» дотримувався помірковано-ліберального напрямку. В обстановці загострення революційної ситуації в газеті знайшов відображення зростаючий страх поміщиків перед загрозою селянської революції. Під впливом могутніх виступів селян землевлас-

¹⁸ Одесский вестник, 1858, 13 февр., 15, 22, 29 марта; 15, 17, 22, 29 апр.

¹⁹ Ленін В. І. «Селянська реформа» і пролетарсько-селянська революція. — Повне зібр. творів, т. 20, с. 164.

²⁰ ЦДІА СРСР, ф. 772, оп. 1, спр. 4394, арк. 1—2. У віданні Рішельєвського ліцею «Одесский вестник» був протягом одного року.

²¹ Одесский вестник, 1858, 18 янв.

²² ЦДІА СРСР, ф. 772, оп. 1, спр. 4370, арк. 20.

²³ Там же, арк. 29.

²⁴ Там же, арк. 17—18, спр. 4519, арк. 1—5; спр. 4590, арк. 42.

²⁵ Там же, спр. 4370, арк. 75.

²⁶ Там же, арк. 76—77.

ники були змушені визнати необхідність якнайшвидшого проведення реформи «зверху»²⁷.

Після обнародування царського маніфесту «Одесский вестник» із захопленням привітав селянську реформу. Однак у міру посилення класової боротьби на селі в 1861 р. на сторінках газети почали з'являтися матеріали, в яких відбивалося незадоволення землевласників станом справ у країні. Дедалі частіше лунали скарги поміщиків з приводу збитків, яких вони зазнали внаслідок відмови селян виконувати повинності, звинувачення на адресу мирових посередників за їх нездатність захистити інтереси землевласників²⁸. Ці виступи являли собою критику реформи «справа» кріпосниками.

Іноді в газеті зустрічалися матеріали, в яких селянська реформа критикувалася «зліва». Одним з небагатьох виступів такого роду було опубліковане в липні 1861 р. оповідання П. Соніна²⁹ «Проводи куті», в якому показано звірства поміщиків над кріпаками. Автор підкреслював, що реформа не принесла полегшення селянам. Проте в цілому критика реформи «зліва» не була властива помірковано-ліберальному напрямку газети в післяреформений час. У період затухання революційної ситуації в «Одесском вестнике» почали зростати реакційні тенденції.

Досить цікавим і своєрідним виданням був «Листок РОПиТ». Це була перша відомча буржуазна газета на Україні, яка виходила в Одесі протягом 1860 р. Редакторами її були члени акціонерного Російського товариства пароплавства і торгівлі.

«Листок РОПиТ» відбивав спільні тенденції ліберальної преси країни того періоду і водночас специфіку інтересів торгово-промислової буржуазії південних губерній. В газеті обговорювалися назрілі проблеми капіталістичних перстворень у галузі промисловості й торгівлі, залізничного транспорту і пароплавства і т. д.

Тенденція «американського» шляху розвитку капіталізму в сільському господарстві південних губерній України сприяла перетворенню торгово-промислової буржуазії в союзника й молодшого партнера землеволодіння, що швидко капіталізувалося. Тому представники різних верств дворянства і буржуазії на Півдні єдиним фронтом відстоювали свободу торгівлі проти протекціонізму, який запроваджував царизм в інтересах буржуазії центральних губерній Росії.

Питання про кріпосне право на сторінках «Листка РОПиТ» порушувалося в основному у зв'язку з проблемою вільних робочих рук, нестаток яких гальмував розвиток вітчизняної промисловості й торгівлі. Газета рішуче виступала за найшвидшу підготовку і проведення селянської реформи. «Конкуренція з вільною працею праці підневільної неможлива», — підкреслювали підприємці.

В газеті публікувалися відомості про погіршення становища народних мас і посилення антикріпосницької боротьби селян. Так, у статті «Тафа» було показано надзвичайно тяжкі умови праці робітників на соляних розробках в Криму³⁰, в «Кореспонденції з Феодосії» змальовувалося їх становище на будівництві залізничної колії Феодосія—Москва і повідомлялося про боротьбу за свої права³¹. Ліберали намагалися підкреслити настійну необхідність знищення кріпосного права. Вільна купівля—продаж робочої сили, на думку буржуазії, повинна була збити революційну хвилю й допомогти вирішенню назрілих завдань капіталістичного розвитку Росії.

²⁷ Одесский вестник, 1860, 20 окт.

²⁸ Одесский вестник, 1861, 18, 20 лютого, 15 авг., 19 дек.

²⁹ П. Сонін — псевдонім П. О. Зеленого — ліберального публіциста, який співробітничав наприкінці 50-х — на початку 60-х років XIX ст. в «Московском вестнике», «Одесском вестнике», «Чернігівському листку».

³⁰ Листок РОПиТ, 1860, 4, 7, 11 февр.

³¹ Листок РОПиТ, 1860, 20 марта.

В 1859 р. почалося видання у Києві приватної газети «Киевский телеграф». Редакторами-видавцями її були відставний підпоручик А. Фон-Юнк і редактор «Киевских губернских ведомостей» М. Чернишов³², які в період революційної ситуації перебували на позиціях лібералізму.

На сторінках «Киевского телеграфа» друкувалися фейлетони, оповідання, нариси, в яких з ліберальних позицій викривалося кріпосництво. Автори цих публікацій не ставили перед собою завдання революційних перетворень, вони виступали за проведення царизмом реформи, яка розчищала шлях для розвитку капіталізму в країні.

Значний інтерес викликають такі рубрики «Киевского телеграфа», як «Внутрішні вісті» та «Місцеві вісті», де з'являлися матеріали про поміщицьке свавілля, про класову боротьбу в післяреформеному селі, в тому числі й про антикріпосницький за своєю сутністю виступ селян, який набув назви «тверезого руху»³³.

Після перших статей про «тверезий рух» у столичних виданнях уряд відчув їх небезпечність — повідомляти про боротьбу селян проти відкупів було суворо заборонено³⁴. Проте навіть ті матеріали, яким вдавалося пройти цензуру, являють певну цінність. Вони містять відомості про велике поширення «тверезого руху», який М. О. Добролюбов оцінював як «доказ життєвості народних мас в Росії», як їх готовність до революційної боротьби за знищення кріпосництва³⁵.

В «Киевском телеграфе» містяться цінні відомості про діяльність просвітителів 60-х років — організацію перших недільних шкіл у країні, відкриття бібліотек, видашя книг для народу, розвиток книжкової торгівлі³⁶.

«Киевский телеграф» привітав видання царського маніфесту. Однак вже у квітні—травні 1861 р. в газеті з'явилися перші повідомлення про боротьбу селян проти грабіжницької реформи. У численних замітках з різних населених пунктів України і сусідніх губерній Росії надходили звістки про відмову селян від виконання повинностей, від підписання уставних грамот і т. д.

З кінця 1861 р. в газеті посилюються реакційні тенденції. В ряді публікацій «Киевский телеграф» виступає за активне залучення церкви до боротьби проти виступів народних мас³⁷.

Найбільш ліві позиції в досліджуваній період на Україні займала приватна газета «Чернігівський листок», що виходила з липня 1861 р. під редакцією відомого українського поета, байкаря і громадського діяча Л. І. Глібова. В газеті активно співробітничали представники демократичної й ліберальної інтелігенції, зокрема учасник студентських гуртків у Москві, а згодом член Московського відділення «Землі і волі» І. Андрущенко, член Харківсько-Київського таємного товариства О. Тишинський.

Кожний номер газети відкривався рубрикою «Новини, вісті, чутки», яку складав Л. І. Глібов. Її матеріали важливі для вивчення становища на селі в період проведення реформи.

У «Чернігівському листку» публікувалися літературні нариси, оповідання, вірші антикріпосницького змісту³⁸. Вони відбивали ставлення редакції газети до реформи як до акції, що не поліпшила становища селян. Така оцінка наближалася до поглядів керівників «революціонерів 61-го року» — М. Г. Чернишевського, М. О. Добролюбова, О. І. Герцена, М. П. Огарьова.

³² ЦДІА СРСР, ф. 772, оп. 1, спр. 4590, арк. 26—27.

³³ Киевский телеграф, 1860, 3, 6 февр.; 2 марта.

³⁴ Одеський обласний державний архів, ф. 8, оп. 1, спр. 20, арк. 25—26.

³⁵ Добролюбов Н. А. Собр. соч. М., 1962. Т. 5, с. 251—271.

³⁶ Киевский телеграф, 1859, 22 авг., 18 нояб., 30 дек.; 1860, 30 марта, 21, 26 июня, 15 нояб.

³⁷ Киевский телеграф, 1862, 25 сент., 2 окт.

³⁸ Черняговский листок, 1861, 12 июня, 2, 30 авг., 6 сент.

Особливо яскраво спрямування газети відбилося у статті «З хроніки одного повітового міста» («Нотатки туриста»), автором якої був революціонер-демократ І. Андрущенко. Він переконливо показав, що жорстокість і беззаконня з боку поміщиків залишилися й після скасування кріпосного права³⁹.

В ряді публікацій «Чернігівського листка» викривалися насильницькі методи проведення в життя грабіжницької реформи⁴⁰.

Велике місце в газеті відводилося недільним школам, організаторами яких у Чернігові стали працівники «Чернігівського листка» — Л. І. Глібов, І. Дорошенко та ін. За матеріалами газети простежуються зв'язки чернігівських недільних шкіл з революціонерами-демократами столиці. Так, незадовго до своєї смерті Т. Г. Шевченко, який в цей час сам був у скрутному становищі, надіслав 100 крб. недільній школі Чернігова. Про цей факт повідомляв Л. Глібов у першому номері газети⁴¹. «Чернігівський листок» сміливо виступив на захист великого поета, ім'я якого після його смерті силкувалася заплямувати реакційна преса⁴².

В цей період на сторінках газети був опублікований вірш «Он не пророк». Зіставляючи період написання вірша з його текстом, можна впевнено сказати, що в ньому йдеться про Т. Г. Шевченка. Автор підкреслював народність, демократизм його творів і зазначав, що реакційні критики не можуть стати між генієм і світом⁴³.

Царська адміністрація і цензура пильно стежили за спрямуванням «Чернігівського листка». Газета була заборонена 6 вересня 1863 р.

Матеріали місцевої преси України з селянського питання нерідко використовувалися на сторінках всеросійської трибуни революційної демократії — журналу «Современник». Чимало фактів, почерпнутих з періодичних видань України, здобували оцінку і пояснення з позицій революційної демократії⁴⁴. У «Внутрішньому огляді» «Современника» неодноразово вказувалося на цінність матеріалів періодичних видань як джерела вивчення життя на місцях⁴⁵.

Отже, преса України років першої революційної ситуації відбила різні сторони соціально-економічного і суспільно-політичного розвитку регіону. Вона дає змогу значно поглибити вивчення становища народних мас напередодні реформи і в період її проведення, дослідити еволюцію різних політичних течій в селянському питанні, одержати додаткові відомості про зростання селянського руху 1859—1861 рр.

³⁹ Черниговский листок, 1861, 6 сент.

⁴⁰ Черниговский листок, 1861, 18 нояб.

⁴¹ Черниговский листок, 1861, 12 июля.

⁴² Прийма Ф. Я. Шевченко и русская литература XIX в. М.—Л., 1961, с. 259.

⁴³ Черниговский листок, 1862, 2, 9 дек.

⁴⁴ См.: Современник, 1860, № 3, с. 239, 242, 246—247, 252; № 4, с. 473—475, 490, 496, 502, 507; № 5, с. 166, 168, 181—183; № 12, с. 328, 338, 345—346; 1861, № 1, с. 125, 129; № 8, с. 410, 429—430; № 9, с. 2; № 10, с. 352—353; № 12, с. 229—230.

⁴⁵ Современник, 1861, № 9, с. 38; № 12, с. 226—227.

НА ДОПОМОГУ ПРОПАГАНДИСТАМ І СЛУХАЧАМ СИСТЕМИ МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКОЇ ОСВІТИ

Консультації з курсу «Історичний досвід КПРС»

РОЛЬ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ В ОРГАНІЗАЦІЇ ЗАХИСТУ ЗАВОЮВАНЬ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ ВІД ЗОВНІШНЬОЇ І ВНУТРІШНЬОЇ КОНТРРЕВОЛЮЦІЇ

Велика Жовтнева соціалістична революція, глибокі соціально-економічні перетворення, що відбулися в перші місяці існування Радянської влади, пробудили в народі могутню революційну енергію. Однак недовго користувалася Країна Рад мирною передишкою, яка відіграла величезну роль у зміцненні Радянської республіки, підготовці її до захисту завоювань Жовтня. На шляху здійснення творчих планів партії і революційних мас стали сили внутрішньої контрреволюції, на допомогу яким прийшов світовий імперіалізм. У відповідь на збройний виступ внутрішньої і зовнішньої контрреволюції трудящі маси, очолювані більшовицькою партією, піднялись на захист завоювань революції.

Заняття з даної теми покликане сприяти глибокому осмисленню титанічної діяльності В. І. Леніна, Комуністичної партії по захисту завоювань соціалістичної революції в роки громадянської війни. Вивчення теми можна провести за таким планом:

1. Організація партією відсічі інтервентам і білогвардійцям у початковий період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни.
2. Партія на чолі корінного перелому в ході громадянської війни.
3. Комуністична партія — організатор завершення розгрому внутрішньої і зовнішньої контрреволюції.
4. Всесвітньо-історичне значення перемоги радянського народу над інтервентами і білогвардійцями.

При розгляді *першого* питання пропагандисту необхідно підкреслити, що проблеми війни і миру, соціалістичної революції і захисту її завоювань займають важливе місце в теорії марксизму-ленінізму. К. Маркс і Ф. Енгельс вперше в історії заклали фундамент військової науки пролетаріату, яка була розвинута і збагачена В. І. Леніним і знайшла відбиття в його теоретичній спадщині — вченні про захист соціалістичної Вітчизни. Володимир Ілліч учив, що «всяка революція лише тоді чого-небудь варта, коли вона вміє захищатися...»¹. Партія постійно керувалась і керується цим ленінським вченням, яке стало ідейно-теоретичною основою її діяльності на всіх етапах соціалістичного і комуністичного будівництва. Воно зберігає свою виключну актуальність і в сучасних умовах. Партія була головною, спрямовуючою силою в організації захисту молодого Радянської республіки. До Центрального Комітету партії на чолі з В. І. Леніним сходилися всі нитки керівництва збройною боротьбою проти імперіалістичних держав — Німеччини, Англії, Франції, США, Японії та інших, які намагалися задушити соціалістичну революцію в Росії.

---

¹ Ленін В. І. Об'єднане засідання ВЦВК, Московської Ради, фабрично-заводських комітетів і професійних спілок. 22 жовтня 1918 р. — Повне збір. творів, т. 37, с. 116.

На початку 1918 р. в агресивних планах світового імперіалізму роль ударної сили відводилася кайзерівській Німеччині, яка 18 лютого почала наступ на всьому фронті. Над Радянською країною нависла смертельна небезпека. 21 лютого Рада Народних Комісарів звернулася до народу з декретом, написаним В. І. Леніним, «Соціалістична Вітчизна в небезпеці!».

ЦК партії і Радянський уряд закликали робітників і селян стати на захист Республіки Рад. 23 лютого була оголошена загальна мобілізація трудящих до лав Червоної Армії. Дні мобілізації революційних сил народу і героїчного захисту завоювань Жовтня стали днями народження Червоної Армії.

Під час німецького наступу В. І. Ленін, переборюючи опір Троцького, «лівих комуністів», очолюваних Бухариним, докладав величезних зусиль, щоб добитися заключення миру з Німеччиною. Пропагандист детально зупиняється на цій боротьбі В. І. Леніна. Для остаточного вирішення питання про мир був скликаний VII екстрений з'їзд партії (6—8 березня 1918 р.). «Ліві комуністи» зазнали поразки. З'їзд схвалив ленінську резолюцію про підписання Брестського миру. IV Всеросійський з'їзд Рад (14 березня 1918 р.) ратифікував Брестський мирний договір.

Після того, як зазнали краху плани імперіалістів Англії, Франції, США і Японії задушити Радянську республіку з допомогою німецької армії, вони весною 1918 р. організували проти Країни Рад збройну інтервенцію. Англійські і французькі імперіалісти висадили війська в Мурманську, японські, а слідом за ними американські і англійські— у Владивостоку. Для прикриття своїх мілітаристських планів інтервенти вдалися до спекуляції «німецькою небезпекою» для Росії.

Антанта використала проти Радянської влади чехословацький корпус у Росії, який підняв у травні заколот. До нього приєдналося декілька тисяч білогвардійців. Порушуючи умови Брестського миру, німецькі імперіалісти захопили Фінляндію, окупували Україну, Білорусію, Прибалтику, зайняли Грузію. В Сибіру, на Уралі, в Поволжі почалися куркульські заколоти. Окремі антирадянські виступи зливалися в єдиний контрреволюційний потік. В ролі посібників контрреволюції виступали меншовики, праві есери, «народні соціалісти», дрібнобуржуазні партії, зокрема українські націоналісти. Республіка опинилася в кільці фронтів, в умовах блокади. Так почалася в Росії, розв'язана іноземними імперіалістами разом з внутрішньою контрреволюцією, збройна інтервенція і громадянська війна.

Комуністична партія підняла трудящі маси на боротьбу з ворогом. Щоб захистити себе, Радянська держава змушена була перебудувати своє життя на воєнний лад. Центральний Комітет, керований В. І. Леніним, розв'язував усі найважливіші питання війни — визначав стратегічні плани, вживав заходів для забезпечення бойових операцій, для створення резервів тощо. Для висвітлення цього питання пропагандист використав виступ В. І. Леніна 29 липня 1918 р. на об'єднаному засіданні ВЦВК, Московської Ради, фабрично-заводських комітетів та професійних спілок Москви.

В діяльності партії по захисту завоювань Жовтня особливе значення мали будівництво і зміцнення Збройних Сил Радянської держави. В нових історичних умовах, недостатньо було тієї армії, яка створювалась в перші місяці існування Радянської влади на добровільних засадах і не мала єдиної організації, єдиної централізованої системи управління, була слабою у воєнному відношенні. Це змусило Комуністичну партію переглянути програмне положення про створення всенародної армії або міліції. Створення регулярної армії Радянської держави було надзвичайно складною справою. Пізніше, на VIII з'їзді партії, В. І. Ленін говорив, що «питання про будівництво Червоної Армії було зовсім нове, воно зовсім не ставилося навіть

теоретично»². Основні принципи створення нової армії розробила Комуністична партія. Вона практично керувала всією справою її будівництва.

Велику роль в організації Червоної Армії відіграв декрет ВЦВК від 22 квітня 1918 р. про загальне військове навчання (Всевобуч), який став першим кроком на шляху встановлення загальної військової повинності. Чужих соціалістичній революції елементів до Всевобучу не залучали. Створення масової регулярної армії розпочалося наприкінці травня і в першій половині червня 1918 р., після прийняття декрету ВЦВК про обов'язковий набір трудящих у ряди Червоної Армії. Велике значення для переходу до нового етапу військового будівництва мав V Всеросійський з'їзд Рад (4—10 липня 1918 р.), який прийняв спеціальну постанову «Про організацію Червоної Армії».

Нова масова регулярна армія вимагала забезпечення її командними кадрами нижчих, середніх ланок, а також військових спеціалістів. При розв'язанні цього завдання партія керувалася ленінською вказівкою про те, що необхідно широко залучати до соціалістичного будівництва старих спеціалістів³, серед них і військових, при умові суворого контролю за ними.

Велику роль у будівництві і зміцненні Червоної Армії відіграв інститут військових комісарів, запроваджений 8 квітня 1918 р. У жовтні того ж року в Москві почали діяти курси по підготовці комісарів, розраховані на випуск щорічно 200 політичних працівників⁴. Пропагандист називає імена командирів, військових комісарів, які назавжди ввійшли в героїчну історію боротьби трудящих проти інтервентів і білогвардійців.

Одним із заходів, спрямованих на встановлення міцного порядку в керівництві воєнними діями радянських військ і в діяльності всього військового відомства, було створення Реввійськради Республіки, роботу якої спрямовував Центральний Комітет партії. Пізніше були створені Реввійськради фронтів і армій.

В результаті великої уваги, яку приділяли В. І. Ленін, партія будівництву Червоної Армії, її формування проходило досить швидко. Восени того ж року Червона Армія налічувала вже понад 1 млн. чоловік. У жовтні 1918 р. було поставлено завдання до весни наступного року мати армію в 3 млн. чоловік⁵. В боротьбі проти внутрішньої і зовнішньої контрреволюції склався військово-політичний союз пролетаріату і селянства. Передові робітники цементували Червону Армію, яка в своїй масі складалася з селян. Кращі свої сили партія направила на фронт. За роки громадянської війни ЦК партії провів п'ять загальнопартійних мобілізацій. Разом з місцевими мобілізаціями вони дали Червоній Армії близько 260 тис. комуністів⁶.

Пропагандист звертає увагу слухачів на те, що воєнна обстановка вимагала від партії ще більше зміцнювати свої ряди, стежити за їх чистотою, продовжувати вдосконалювати організаційну структуру. За рік існування Радянської влади в основному було завершено об'єднання комуністичних організацій за територіальною ознакою. В зв'язку з утворенням національних республік виникло питання про створення парторганізацій, які б об'єднували усіх членів партії на їх території. 5 липня 1918 р. була утворена Комуністична партія України.

² Ленін В. І. VIII з'їзд РКП(б). Звіт Центрального Комітету 18 березня. — Повне збір. творів, т. 38, с. 135.

³ Див.: Ленін В. І. Успіхи і труднощі Радянської влади. — Повне збір. творів, т. 38, с. 53.

⁴ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1970. Т. 3, кн. друга, с. 109.

⁵ Колосов П. И. Коммунистическая партия в период иностранной военной интервенции и гражданской войны (1918—1920 годы). М., 1960, с. 23.

⁶ Партия и армия. М., 1977, с. 95, 105.

Важливо показати діяльність партійних організацій України, а після I з'їзду КП(б)У — Компартії України в роки громадянської війни по мобілізації сил українського народу на боротьбу проти інтервентів і внутрішньої контрреволюції⁷. У жовтні 1918 р. було створено Російську Комуністичну Спілку Молоді, а в липні 1919 р. — Комуністичну Спілку Молоді України — складову частину РКСМ. Комсомол, виникнувши в роки громадянської війни, на заклик партії став у перші ряди захисників завоювань Жовтня.

В кінці липня 1918 р. ЦК РКП(б) оголосив Східний фронт головним. У результаті рішучих заходів, вжитих ЦК партії, особисто В. І. Леніним по зміцненню Східного фронту, становище було виправлено. Радянські війська перейшли в наступ і визволили Казань і Симбірськ, а незабаром Поволжя. Був припинений наступ інтервентів і білогвардійців на Півночі, героїчний опір ворогу чинили війська, що захищали Царицин.

Боротьба Країни Рад в кільці ворожих фронтів, перетворення країни у військовий табір вимагали зміни й економічної політики. Партія змушена була відійти від тієї економічної політики, яка проводилася з перших днів Жовтня, і перейти до іншої, що диктувалася особливими умовами громадянської війни, інтервенцією, розрухою, голодом. Партія підпорядкувала всі ресурси в інтересах перемоги. Пізніше ця політика одержала назву «воєнний комунізм». Вона повністю себе виправдала. Для розкриття сутності цієї політики слід використати праці В. І. Леніна «Економіка і політика в епоху диктатури пролетаріату», «Про продовольчий податок (Значення нової політики і її умови)»⁸.

Розширення фронтів громадянської війни вимагало централізації державного апарату. Рішенням ВЦВК 30 листопада 1918 р. була створена Рада Робітничо-Селянської Оборони, на яку покладалося завдання проведення в життя декрету про перетворення країни у військовий табір. Головою Ради Оборони був В. І. Ленін. Пропагандисту необхідно розкрити титанічну діяльність В. І. Леніна, партії більшовиків по організації відсічі внутрішнім і зовнішнім ворогам революції⁹.

Закінчуючи розгляд питання, слід відзначити, що Червона Армія успішно наступала всюди. Солдати військ імперіалістів все частіше почали розуміти, що вони виступають проти влади народу, який буде суспільство без експлуататорів. В цьому була значна заслуга і комуністів, які в усіх районах, де знаходилися війська Антанти, розгорнули велику роз'яснювальну роботу серед іноземних солдатів та матросів. «Шляхом агітації і пропаганди, — говорив В. І. Ленін, — ми відняли у Антанти її власні війська. Ми перемогли імперіалістів не тільки при допомозі наших солдатів, але й спираючись на співчуття до нас їх власних солдатів»¹⁰.

Восени 1918 р. Німеччина і її союзники капітулювали перед Антантою. Закінчилась світова імперіалістична війна. Це дало можливість Радянській державі анулювати грабіжницький Брестський договір. В той же час перемога імперіалістів Антанти розв'язувала їм руки для боротьби з Радянською владою.

Розгляд *другого* питання необхідно розпочати з висвітлення обстановки, в якій знаходилася Радянська республіка на початку 1919 р. Перемоги Червоної Армії на фронтах громадянської війни (на весну 1919 р. було звільнено більшу частину України, Донської області,

⁷ Див.: Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977, с. 253—306; Історія Української РСР. Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні (1917—1920). К., 1977. Т. 5, с. 281—372.

⁸ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 39, с. 255—265; т. 43, с. 187—224.

⁹ Див.: Ленін В. І. Военная переписка (1917—1920). М., 1956.

¹⁰ Ленін В. І. Промова на безпартійній конференції Благушо-Лефортовського району 9 лютого 1920 р. — Повне збір. творів, т. 40, с. 121.

Латвії, Литви, Приуралля, велись бої за визволення Естонії, західних районів Білорусії, Південно-Західної України, узбережжя Чорного і Азовського морів), соціалістичні перетворення, що відбулися в країні, мирна зовнішня політика Радянської держави — все це характеризувало внутрішнє становище на початок 1919 р. Однак уряди Антанти, які зазнали поразки в 1918 р. і в перші місяці 1919 р., розробляли нові плани нападу на Країну Рад. В цій складній обстановці партії необхідно було розв'язати ряд надзвичайно важливих питань перспектив соціалістичного будівництва, партійної політики, зокрема про ставлення до середняка, який на початку 1919 р. становив вже 60% сільського населення країни¹¹. Ці та ряд інших питань мав розв'язати VIII з'їзд партії, який відкрився 18 березня 1919 р.

Рішення VIII з'їзду РКП(б) мали величезне значення. Прийнята ним нова, друга Програма партії, озброювала робітників і селян перспективою соціалістичного будівництва. Історичне значення мало прийняття з'їздом резолюції про ставлення до середнього селянства, яка закріпила перехід до політики міцного союзу з ним при опорі на бідноту для боротьби з куркулями, усіма класовими ворогами. Це рішення відіграло величезну роль у згуртуванні всіх трудящих на боротьбу проти інтервентів і білогвардійців, на будівництво нового ладу.

Велику увагу з'їзд приділив військовому питанню. Він розкрив неспроможність, помилковість поглядів «військової опозиції», яка виступала проти введення залізної дисципліни в армії, проти використання досвіду старих військових спеціалістів і відстоювала партизанські методи управління армією та ведення війни. У прийнятій резолюції вказувалось, що головний принцип будівництва і діяльності армії — керівництво всіма збройними силами країни. Цим самим з'їзд озброїв партію розгорнутою програмою військового будівництва.

День закінчення роботи VIII з'їзду (23 березня) збігся з новим походом Антанти і білогвардійців. Роль основної ударної сили проти Радянської влади навесні 1919 р. інтервенти відводили армії Колчака. Одночасно на півдні передбачався наступ білогвардійських армій Денікіна, на заході активізувались петлюрівці і білополяки. Для нападу на Петроград створювалась білогвардійська армія Юденича. Кількість фронтів збільшилась до шести, а протяжність їх — до 8 тис. кілометрів¹². Колчак у квітні підійшов до Волги, що створило грізне становище. Східний фронт знову став головним. В. І. Ленін, партія зосередили на ньому основну увагу. Була розроблена програма дій у справі мобілізації робітників і селян на боротьбу з колчаківщиною, викладена в «Тезах ЦК РКП(б) у зв'язку з становищем Східного фронту». Пропагандист має зупинитися на конкретних завданнях, викладених у «Тезах»¹³. Центральний Комітет партії закликав партійні, профспілкові, комсомольські організації спрямувати всі сили робітничого класу до активної оборони країни. На Східний фронт було направлено понад 15 тис. комуністів, більше 3 тис. членів РКСМ, профспілки мобілізували понад 60 тис. робітників¹⁴.

Величезна робота була проведена по зміцненню тилу республіки. Партійним організаціям доводилося вести боротьбу з меншовиками і есерами, які знову активізували свої виступи проти Радянської влади. У викритті антирадянського підпілля, в боротьбі з диверсіями і саботажем, в захисті завоювань революції велику роль відіграла Всеросійська Надзвичайна комісія на чолі з Ф. Е. Дзержинським, створена ще в грудні 1917 р. з ініціативи В. І. Леніна.

¹¹ Владимирцев В. С. Партия — организатор разгрома контрреволюции на юге. М., 1971, с. 51.

¹² Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 3, кн. друга, с. 275.

¹³ Днів.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 38, с. 263—266.

¹⁴ Партия и армия, с. 110.

Виконуючи вказівки ЦК партії, командування Червоної Армії розробило план розгрому Колчака. В середині червня розпочався загальний наступ радянських військ на Східному фронті, а в серпні був повністю очищений від колчаківців Урал. Червона Армія вступила в район Сибіру. Велику допомогу вона отримувала від партизанів і підпільних організацій Урала і Сибіру. В. І. Ленін 24 серпня звернувся з листом до робітників і селян з приводу перемоги над Колчаком. Пропагандист розкриває основні ленінські положення¹⁵.

Коли визначились перші успіхи Червоної Армії в боротьбі проти Колчака, за вказівкою Антанти перейшли в наступ війська Юденича. Ворогу допомагали змовники в тилу радянських військ. ЦК РКП(б) звернувся до всіх партійних, радянських і профспілкових організацій із закликом про мобілізацію сил для захисту Півтера. Зміцнені комуністами і робітниками війська Червоної Армії на початку червня 1919 р. перейшли в наступ. Армія Юденича була відкинута далеко від Петрограда.

Весною 1919 р. Антанта зробила ставку в боротьбі з Радянською владою на Денікіна, надаючи йому велику допомогу зброєю та ін. В середині травня денікінці почали наступ у Донбасі і захопили значну територію — весь південь, основні райони палива — Донбас, Грозний. Денікін дав директиву своїй армії про похід на Москву. Питання про становище на півдні країни обговорювалося на Пленумі ЦК РКП(б) (3—4 липня 1919 р.), який схвалив заходи по боротьбі з Денікіним. Підсумки Пленуму були викладені в листі ЦК партії «Всі на боротьбу з Денікіним», написаному В. І. Леніним¹⁶. Пропагандист розкриває основні положення документа.

В той час одним з найголовніших завдань партії було забезпечення Червоної Армії, робітників і трудящих селян неvirобничих районів продовольством на основі продрозверстки. Куркулі чинили запеклий опір здійсненню продрозверстки, намагалися зірвати її. В боротьбі з опором куркульства, в роз'ясненні селянам необхідності строго виконувати розверстку велику роль відіграли продовольчі загони робітників та особовий склад продовольчої армії республіки. Біднота і значна частина середняків підтримували заходи Радянської влади. Яскравим свідченням цього були численні ухвали селянських сходів про здачу хліба державі.

Комуністична партія особливу увагу звертала в той час на мобілізацію паливних ресурсів. 13 листопада ЦК РКП(б) звернувся до партійних організацій з циркулярним листом «На боротьбу з паливною кризою». Тисячі комуністів були послані на заготівлю і підвіз дров, торфу, сланців. Одночасно партія добивалася збільшення видобутку вугілля в Підмосковному басейні, на Боровицьких копальнях у Новгородській губернії. Внаслідок вжитих заходів вдалося дещо пом'якшити паливну кризу. Рада Оборони, особисто В. І. Ленін постійно займалися воєнними заводами, перш за все Тульськими, які давали Червоній Армії основну масу гвинтівок і кулеметів. Незважаючи на труднощі, наша армія в 1919 р. одержала близько 500 тис. нових гвинтівок, більш як 500 гармат, 350 млн. патронів¹⁷.

Героїзм робітників у тилу особливо яскраво проявився в комуністичних суботниках. Перший масовий суботник відбувся 12 квітня 1919 р. на ст. Москва — Сортувальна. Цей почин незабаром поширився по всій країні. В статті «Великий почин» В. І. Ленін високо оцінив комуністичні суботники, він побачив у них вищу організацію праці, паростки комунізму¹⁸.

¹⁵ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 39, с. 142—149.

¹⁶ Див.: Там же, с. 41—59.

¹⁷ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 3, кн. друга, с. 301.

¹⁸ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 39, с. 1—27.

ЦК партії постійно займався зміцненням Червоної Армії, без-устанно дбав про поліпшення партійно-політичної роботи в РСЧА. З квітня 1919 р. по березень 1920 р. ПУР послав на фронт на політичну роботу близько 12 тис. чол., в основному комуністів¹⁹. Велику роль у політичному вихованні особового складу Червоної Армії відіграла армійська преса. Перед червоноармійцями часто виступали діячі партії і держави, до них не раз звертався В. І. Ленін.

Одночасно з політичним зміцненням Червоної Армії, партія вживала заходів до поліпшення всіх ланок військового апарату, вдосконалювала методи загального військового навчання трудящих, підвищувала якість підготовки поповнень і бойових резервів. Значно зросло число командних шкіл і курсів. Величезне значення для зміцнення боєздатності Червоної Армії мало об'єднання збройних сил окремих радянських республік під єдиним командуванням, здійснене з ініціативи В. І. Леніна. В результаті заходів, вжитих ЦК партії, на середину жовтня 1919 р. на Південному фронті було досягнуто переваги в силах над військами Денікіна. В жовтні Червона Армія в жорстоких боях завдала рішучої поразки денікінцям.

Велику роль у розгромі армій Колчака, Денікіна, інших білогвардійських сил та інтервентів відіграли підпільні організації Комуністичної партії. На початку 1919 р. в тилу колчаківських військ у Сибіру і на Уралі підпільні партійні організації діяли майже в усіх великих містах. ЦК подавав їм постійну допомогу. Широка мережа підпільних партійних організацій в період боротьби з білогвардійцями і інтервентами існувала на Україні. У важких умовах окупації діяв, наприклад, Одеський підпільний обком КП(б)У. Виконуючи вказівки В. І. Леніна, він проводив велику роботу по розкладу військ інтервентів. З цією метою обком партії створив Іноземну колегію, активними працівниками якої були С. Соколовська, Жанна Лябурб та ін. На початку липня 1919 р. для керівництва підпільними парторганізаціями України і Криму було створено Зафронтбюро ЦК КП(б)У на чолі з С. В. Косіором.

Одним з найголовніших завдань Зафронтбюро стало розгортання масового партизанського руху. Восени 1919 р. партизанський рух охопив усю Україну. Трудящим України в їх визвольній боротьбі неоціненну допомогу подавали робітники і селяни Радянської Росії. За вказівкою В. І. Леніна на Україну прибула велика група досвідчених партійних і військових працівників, було послано зброю і військово-спорядження.

Масовий характер мав партизанський рух на Далекому Сході і в Сибіру. Влада інтервентів та білогвардійців фактично поширювалась тільки на великі міста і вузьку смугу території вздовж Сибірської залізничної магістралі, що зазнавали безперервних нападів партизанів.

Червона Армія, продовжуючи громити білогвардійців, протягом січня і першої половини лютого 1920 р. завершила визволення всієї України, а на початок березня розгромила денікінців і на інших ділянках фронту. Залишки денікінської армії сховались в Криму.

Наприкінці грудня 1919 р. В. І. Ленін звернувся до робітників і селян України з листом з приводу перемог над Денікіним²⁰. У ньому вказувалося, що корінні інтереси російських і українських робітників і селян зводяться до того, щоб остаточно розбити білогвардійців і не допустити повторення подібної навали. З цією метою необхідно зміцнювати дружбу між російським і українським народами як найбільш надійну гарантію перемоги над ворогом трудящих. Лист В. І. Леніна відіграв велику роль у дальшому зміцненні дружби між україн-

¹⁹ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 3, кн. друга, с. 304.

²⁰ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 40, с. 39—45.

ським і російським народами, в мобілізації сил трудящих України на ліквідацію наслідків хозяйнування білогвардійців.

Розгром Қолчака, Денікіна, Юденича означав, що Радянська республіка здобула вирішальні перемоги над головними силами контрреволюції. Їх організатором і натхненником була Комуністична партія. Спроба міжнародного імперіалізму задусити Країну Рад спільним походом внутрішньої і зовнішньої контрреволюції зазнала краху.

2—4 грудня 1919 р. відбулася VIII Всеросійська конференція РКП(б), яка відіграла велику роль у зміцненні партії і її зв'язків з масами. На ній був прийнятий перший Статут керівної партії, підготовлений ЦК. Особливо важливе значення мали рішення конференції «Про радянську політику на Україні» і «Про Радянську владу на Україні». Конференція вимагала неухильно проводити в життя принцип самовизначення націй, вона підкреслила, що РКП(б) стоїть за визнання самостійності Української Радянської Соціалістичної Республіки. Зміцнення союзу Української і Російської Радянських Республік конференція визнала найважливішою умовою досягнення остаточної перемоги над внутрішньою і зовнішньою контрреволюцією. Рішення конференції були великою допомогою комуністам України в боротьбі з буржуазними націоналістами та іншими ворогами, вони сприяли зміцненню дружби народів. VIII конференція РКП(б) накреслила перші намітки господарських завдань на майбутнє, визначила шляхи дальшого партійного і радянського будівництва.

В результаті розгрому інтервентів та білогвардійців Країна Рад завоювала тимчасову передишку, що дало можливість партії переключити більше сил на господарське будівництво і підготувати переможне завершення громадянської війни. Головні завдання партії в той період визначив IX з'їзд РКП(б) (29 березня — 5 квітня 1920 р.). Пропагандист зупиняється на резолюції з'їзду «Про чергові завдання господарського будівництва», а також на рішеннях про профспілки, з питань організаційної роботи партії²¹. Комуністична партія і Радянський уряд доклали всіх зусиль, щоб перетворити завойовану передишку в тривалий і міцний мир.

При розгляді *третього* питання слід наголосити, що мирна передишка, яку отримала Радянська держава після розгрому інтервентів і білогвардійців, була короткочасною — всього три місяці. 25 квітня 1920 р. армія буржуазно-поміщицької Польщі, реорганізована і технічно оснащена на кошти імперіалістів США, Франції і Англії, почала разом з петлюрівцями наступ на Україні. На допомогу панській Польщі імперіалісти кинули білогвардійські війська Врангеля. Знов Країна Рад змушена була спрямувати основні свої сили на боротьбу з інтервентами і білогвардійцями. На головному стратегічному напрямі партія зосередила досвідчених воєначальників і політичних працівників. На партійну організацію України було покладено величезну відповідальність за зміцнення тилу радянських військ. ЦК партії подав велику допомогу в зміцненні партійних і радянських органів України, яка зазнала нападу ворога. В розпорядження ЦК КП(б)У в травні прибуло 674 комуністи і 284 — в наступні три місяці²². Для боротьби з буржуазно-націоналістичною контрреволюцією ЦК РКП(б) послав на Україну начальником тилу Південно-Західного фронту Ф. Е. Держинського, який за короткий строк для боротьби з бандітизмом там зосередив близько 50 тис. військ внутрішньої охорони республіки та залізничної оборони²³.

²¹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1979. Т. 2, с. 145—163; 165—170.

²² Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 3, кн. друга, с. 460.

²³ Феликс Едмундович Держинский. Биография. М., 1977, с. 238.

23 травня були опубліковані тези ЦК РКП(б) «Польський фронт і наші завдання». Комуністична партія проголосила в тезах і в майбутньому підтвердила на ділі, що розгром польської білогвардійщини, яка напала на Радянську Росію, не може змінити політику визнання незалежності Польщі, яку проводить Радянський уряд. У тезах підкреслювалася необхідність зміцнення тилу і проведення в життя господарських заходів по відбудові промисловості і транспорту, говорилося про мобілізацію комуністів на фронт та ін. Червона Армія була зміцнена комуністами.

Наступ радянських військ почався в середині травня на Західному фронті, в Білорусії. Але він був невдалий. Проте польське командування змушене було ввести в дію свої резерви і відмовитися від дальшого просування на Україні. Цим самим полегшувалось становище військ Південно-Західного фронту. Для зміцнення цього фронту за вказівкою ЦК РКП(б) з Північного Кавказу була перекинута 1-а Кінна армія, з району Уральська — 25-а Чапаєвська дивізія. На початку червня кіннота С. М. Будьонного прорвала фронт білополяків на Україні. Слідом за нею в наступ перейшли усі армії Південно-Західного фронту, а на початку липня — війська Західного фронту, які в кінці того ж місяця вступили на територію Польщі. Просування Червоної Армії на захід викликало паніку серед правлячих кіл буржуазно-поміщицької Польщі. Пропагандист зупиняється на дипломатичній діяльності країн Антанти, на ультиматумі Керзона, які прагнули лише виграти час, щоб привести в порядок деморалізовані війська Пілсудського і підготувати їх разом з врангелівцями до нового наступу.

Командування білопольською армією з допомогою Антанти мобілізувало резерви і в середині серпня 1920 р. перейшло в наступ. Радянські війська змушені були відступити. Причини поразки радянських військ під Варшавою були всебічно розкриті на IX Всеросійській партійній конференції РКП(б), що відбулася 22—25 вересня 1920 р. Конференція одностайно схвалила запропоновану ЦК партії резолюцію про необхідність укладення миру з Польщею з тим, щоб усі сили спрямувати на розгром Врангеля.

Партія вжила заходів для зміцнення польського фронту. У вересні радянські війська готувалися до нового наступу. Але панська Польща вже не мала сил для продовження війни і всупереч політиці Антанти почала переговори про перемир'я, яке і було укладено 12 жовтня 1920 р., а пізніше — 18 березня 1921 р. — підписано мирний договір. Укладення миру з буржуазно-поміщицькою Польщею мало велике міжнародне значення. Воно свідчило про те, що й цей воєнний виступ міжнародної буржуазії, як і попередні, зазнав провалу. Радянська держава ще раз довела, що вона значно сильніша, ніж здавалось імперіалістам. Закінчення війни з польськими мілітаристами створювало можливості зосередити всі сили на півдні для розгрому Врангеля, якому Антанта після поразки панської Польщі відвела головну роль у боротьбі проти Радянської влади.

На основі рішення ЦК партії врангелівська ділянка Південно-Західного фронту 21 вересня була перетворена в самостійний Південний фронт (командуючий М. В. Фрунзе, члени Реввійськради фронту С. І. Гусев і Бела Кун). Фронт зміцнювався за рахунок військових з'єднань. Зверталась особлива увага на підвищення боєздатності партійних організацій військ фронту. З цією метою було проведено кілька партійних мобілізацій. Велику роботу по зміцненню комуністами Південного фронту провели парторганізації України. Вони лише в серпні мобілізували 5300 комуністів²⁴. Наявність такого знач-

²⁴ Історія Української РСР. Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні (1917—1920), с. 501.

ного партійного прошарку дозволяло посплнити партійно-політичну роботу в військах, зміцнити дисципліну, підвищити боєздатність частин і з'єднань. З метою подання допомоги військам у підготовці наступу проти Врангеля ЦК партії направив на Південний фронт М. І. Калініна, А. В. Луначарського, Д. І. Курського, М. О. Семашко, головнокомандуючого С. С. Каменєва.

9 жовтня 1920 р. Врангель розпочав новий великий наступ. Однак він провалився. А 28 жовтня війська Червоної Армії перейшли в контрнаступ, який закінчився 16 листопада цілковитим розгромом врангелівців і визволенням Криму. Це була одна з найбільш блискучих сторінок в історії Червоної Армії.

З розгромом Врангеля закінчилася іноземна воєнна інтервенція і громадянська війна на Україні. Слід сказати, що на Далекому Сході останні групи інтервентів і білогвардійців були остаточно розгромлені лише в 1922 р. Але основні сили ворога, на боротьбу з якими спрямовувались всі зусилля Радянської країни, були розгромлені. В жорстоких боях з об'єднаною контрреволюцією робітники і селяни відстояли свободу і незалежність молодій Країні Рад, забезпечили умови для будівництва соціалізму. Перемога Радянської республіки показала, що не можна спинити поступальний рух Великого Жовтня, який поклав початок новій ери людства — ери комунізму.

Пропагандист переходить до *останнього* питання — до аналізу причин перемоги Радянської влади над інтервентами і білогвардійцями. Ці причини полягали, зокрема, в тому, що громадянська війна, яку нав'язали імперіалісти і білогвардійці, була для нашого народу війною справедливою. Вона викликала масовий героїзм, готовність робітників і селян йти на величезні жертви заради захисту соціалістичної революції. Свідченням цього є те, що Радянський уряд за героїзм і безмежну відданість революційному обов'язку нагородив орденм Червоного Прапора 15 тис. червоноармійців, командирів, поліпрацівників і червоних партизанів, з них 285 чол.— двічі, 31 — тричі, а В. К. Блюхера, С. С. Вострецова, Я. Ф. Фабріціуса, І. Ф. Федька — чотири рази, 355 військових з'єднань, частин і військово-навчальних закладів були нагороджені почесними Революційними Червоними прапорами і бойовими орденами²⁵.

Головним джерелом перемоги Радянської держави над об'єднаною контрреволюцією був її суспільний і державний лад, в основу якого покладено міцний союз робітників і селян, дружбу народів, правильну національну політику Комуністичної партії і Радянського уряду, яка об'єднувала трудящих пригноблених у минулому нації всієї Росії в боротьбі проти ворогів. Червоній Армії велику допомогу подавали партизани, що активно діяли в тилу ворога. Цій перемозі також сприяла і правильна зовнішня політика, яку проводили партія і Радянський уряд, а також боротьба міжнародного пролетаріату, спрямована проти інтервенції, на захист Республіки Рад. Багато іноземних трудящих в лавах Червоної Армії воювали на фронтах громадянської війни.

Вирішальною умовою перемоги радянського народу, його Червоної Армії було керівництво Комуністичної партії, яка зуміла підняти і організувати пролетаріат, величезні маси трудящих на боротьбу з ворогами, створити збройні сили революції. Керівництво партії було джерелом сили і непереможності Червоної Армії. Видатну роль у цьому відіграли ЦК партії, особисто В. І. Ленін. У громадянській війні загартовувались старі кадри партії і вирости нові кадри керівників, які після війни всі свої сили віддавали відбудові народного господарства, побудові соціалізму.

²⁵ Дементьев В. Т. На страже завоеванный Великого Октября. К., 1978, с. 12.

Перемога радянського народу під керівництвом Комуністичної партії в роки громадянської війни мала всесвітньо-історичне значення. Вона продемонструвала непереможність нового, соціалістичного суспільного ладу. Боротьба з інтервентами і білогвардійцями розкривала справді інтернаціональний характер Радянської влади. Відстоюючи в цій боротьбі свої інтереси, робітники і селяни Росії відстоювали тим самим і інтереси трудящих усього світу.

Радянський народ своєю героїчною боротьбою, яка відвертала і послаблювала сили імперіалістів, полегшував боротьбу трудящих Заходу проти влади капіталу в своїх країнах, сприяв росту визвольного руху пригноблених народів проти імперіалізму. Існування Радянської влади, її боротьба з об'єднаними силами контрреволюції сприяли згуртуванню під прапором марксизму-ленінізму кращих революційних сил міжнародного пролетаріату, яке завершилось утворенням на початку березня 1919 р. III Комуністичного Інтернаціоналу. Це була велика перемога марксизму-ленінізму над соціал-реформізмом. В той же час посилення революційної боротьби трудящих у капіталістичних країнах і національно-визвольного руху були серйозною підтримкою Радянської влади.

У горнілі громадянської війни отримала підтвердження правильність марксистсько-ленінської теорії про диктатуру пролетаріату, як новий, вищий тип демократії і Ради як найбільш вдалу її форму в умовах Росії. Вже в ході революції і громадянської війни широко розкрилися можливості Рад як політичної основи держави нового типу, які глибоко виражали корінні інтереси народу. На закінчення розповіді пропагандист наводить ленінські слова: «Ніколи не переможуть того народу, в якому робітники і селяни в більшості своїй пізнали, відчули і побачили, що вони відстоюють свою, Радянську владу — владу трудящих, що відстоюють ту справу, перемога якої їм і їх дітям забезпечить можливість користуватися всіма благами культури, всім, що створено людською працею»²⁶.

О. Ю. ГАВРИЛЮК (Київ),
А. В. СКОРУПСЬКИЙ (Чернівці)

---

²⁶ Ленін В. І. Промова на конференції залізничників Московського вузла 16 квітня 1919 р. — Повне зібр. творів, т. 38, с. 304.

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

ВИКОРИСТАННЯ ЕКРАННИХ І ЗВУКОВИХ ПОСІБНИКІВ ПРИ ВИВЧЕННІ ПИТАНЬ КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВА НА УРОКАХ ІСТОРІЇ СРСР У 7 КЛАСІ

У період побудови комуністичного суспільства в нашій країні одним з найважливіших завдань загальноосвітньої школи є виховання всебічно розвиненої особи. Для цього вже недостатньо використовувати в навчальному процесі лише традиційні методи і засоби. Необхідно всіляко вдосконалювати його насамперед шляхом «...приведення самих методів навчання у відповідність з вимогами життя, і забезпечення школи сучасними навчальними посібниками, в тому числі навчальними»¹. Щоб урок став більш змістовним, емоційно насиченим і ефективним, слід частіше залучати технічні засоби навчання, зокрема кінофільми, діафільми, діапозитиви, фонозаписи тощо. Вони дають необхідну екранну (зорову і звукову) інформацію, що допомагає вчителю формувати в учнів чіткі уявлення про світ, закономірності його розвитку, марксистсько-ленінський світогляд.

Екранні та звукові посібники, викликаючи певні асоціації й естетичні почуття, сприяють розвитку у школярів творчих уявлень, що дає змогу, поряд з навчанням, здійснювати їх моральне та естетичне виховання. Особливо це важливо при вивченні питань розвитку культури і мистецтва в курсі історії СРСР. Систематичне і цілеспрямоване залучення вищезгаданих посібників відкриває перед учнями широкі можливості для глибшого знайомства з історією вітчизняної культури, всесвітньо відомими пам'ятками архітектури і скульптури, творами живопису, музики тощо. Так, при вивченні теми «Давньоруська народність і її культура» перегляд кінофільму «Пам'ятки культури Київської Русі» дає змогу учням краще уявити процес тогочасного ремісничого виробництва, побачити унікальні зразки ювелірного мистецтва Давньої Русі, дізнатися про різноманітність його форм і засобів, а також ознайомитися з давньоруською архітектурою, писемністю тощо. Перед семикласниками в усій красі і величі постає споруджений у 1037—1046 рр. Софійський собор, який символізував розквіт і могутність Давньоруської держави з центром у Києві. Важко переоцінити його високохудожню мозаїку і фрески, що відображають моральну силу і стійкість людини. Значну історичну і художню цінність являють портретні зображення членів сім'ї Ярослава Мудрого, візантійського імператора, а також близькі до реалістичних побутові сцени, сцени розваг, полювання, змагань, воєнних дій. Ці зразки «світського» живопису допомагають учням уявити тогочасне життя простого люду, зрозуміти його почуття і переживання, відчувати мужність, стійкість духу і непримиренність у боротьбі з ворогами. У цьому ж фільмі показано Софійський собор у Новгороді, що характеризує архітектурний стиль новгородської школи.

Проте, на жаль, навчальних фільмів з питань давньоруської культури і мистецтва XI—XII ст. поки що мало. Значно більше їх присвячено пізнішим періодам історії Російської держави. Зокрема, на особливу увагу заслуговують такі навчальні, хронікально-документальні та науково-популярні фільми, де відтворено різні події в культурно-мистецькому житті XIV—XVI ст.: «Древні собори Кремля», «На древній

---

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 86.

псковській землі», «Суздаль — сторінка минулого», «Ростовський Кремль», «Московський Кремль», «Древній Новгород», «Пам'ятки російської культури X—XVII ст.», «З історії Москви», в яких розповідається про пам'ятки давньоруської архітектури, «Андрій Рубльов», «Новгород, Феофан Грек», «Першодрукар Іван Федоров», «Пам'ятки російської культури кінця XV — початку XVI ст.», присвячені живопису, писемності й усній народній творчості. Переглядаючи їх, учні дістають можливість не тільки побачити твори видатних майстрів, що збагатили світову класику, а й одержати цілісне уявлення про розвиток культури і мистецтва в даний період.

Однак ефективність використання екранних та звукових посібників великою мірою залежить від ряду факторів, насамперед знання об'єкту навчання. Вчитель повинен добре знати і вміло використовувати рівень підготовки учнів, їх індивідуальні морально-психологічні особливості.

Педагогічна наука ще остаточно не встановила, як відбувається процес розумової еволюції семикласників, змінюються структура і взаємозв'язок їх інтелектуальних функцій, які їх психофізичні особливості, зокрема в період акселерації. Але вже виявлено деякі вікові тенденції, що свідчать про нерівномірний розвиток (у бік збільшення) окремих сторін сприйняття, пам'яті, мислення. У 14—15-річних хлопців і дівчат зростає обсяг і поліпшується стійкість уваги, зорової та слухової пам'яті, що сприяє їх зосередженню на певних видах діяльності, у тому числі навчанні. На рівень емоціонального сприйняття творів мистецтва, наприклад, позитивно впливає підвищена реакція, притаманна учням цього віку. Їх естетичні погляди, творчі уявлення вже значною мірою виробилися і відзначаються емоційною насиченістю і глибиною. Все це слід обов'язково враховувати при аналізі творів літератури і мистецтва. Однак треба мати на увазі також той факт, що на інтенсивність і якість естетичного сприйняття учнями цих творів істотно впливає попереднє знайомство з ними, психологічна установка, спеціальна естетична інформація, що дає змогу глибше, цілеспрямованіше і об'єктивніше розуміти їх. Так, доцільно розповісти семикласникам про творчий шлях авторів творів мистецтва. Зокрема, говорячи про розписи Успенського собору в Кремлі, слід підкреслити, що їх автором був Діонісій, який раніше писав ікони для Іосифо-Волоколамського монастиря. Вінцем його творчості, названої літописцем «изящным и зело хитрым в русской земли»², є фрески Ферапонтового монастиря, виконані у 1500—1502 рр. разом з синами Феодосієм і Володимиром.

Вивчаючи теми, пов'язані з історією культури, необхідно враховувати, що, на відміну від інших, вони, як правило, включають кілька проблем (соціальні умови, визвольні рухи певної епохи, боротьба проти різних реакційних течій, естетичні оцінки творів літератури і мистецтва). Тому вчителеві треба особливо ретельно готуватися до цих уроків, підбирати відповідні засоби унаочнення. Характеризуючи усну народну творчість при викладі теми «Давньоруська народність і її культура», слід підкреслити, що в ній, зокрема в приказках, прислів'ях, обрядових піснях тощо, знайшов відображення життєвий досвід народних мас. У билинному епосі оспівувалися політична єдність Русі, її могутність (при цьому важливо наголосити на образах Микули Селяниновича, Іллі Муромця та інших руських богатирів). У ході розповіді про ювелірне мистецтво Давньої Русі вчитель розкриває суть таких складних видів ювелірної техніки, як скань (або філігрань), чернь, емаль та ін. Даючи характеристику архітектури Русі XI ст. на прикладі Софійського собору, необхідно сказати про його архітектурний стиль, запозичений у Візантії, про те, що він був не лише місцем для церковних

² Дмитренко А. Ф., Кузнецова Э. В. и др. 50 кратких биографий мастеров русского искусства. Л., 1971, с. 15.

служб, різних культових церемоній, але й для проведення урочистих зборів міських жителів з нагоди прийому послів іноземних держав, підписання договорів тощо. Розповідь про фресковий і мозаїчний живопис, що прикрашає стіни Софії Київської, супроводжується демонстрацією відповідних частин кольорового діафільму «Київська Русь».

При вивченні творів образотворчого мистецтва і архітектури доцільно використовувати не статичні, а кінематографічні зображення їх, що дає змогу сприймати ці твори, особливо архітектурні пам'ятки, в різних ракурсах, зрозуміти їх особливості і таким чином одержати цілісне уявлення про них. Зокрема, викладаючи тему «Феодална культура Середньої Азії та Закавказзя», бажано продемонструвати фрагменти фільму, де зображена мечеть у місті Данданакані (Туркменія), щоб учні побачили єдність її конструктивних і художніх особливостей. Останні можна показати лише з допомогою специфічних засобів кіно. Це саме можна сказати про твори живопису. Адже навіть відвідувачі музеїв, щоб краще зрозуміти зміст картини, дивляться на неї з різних точок, під різними ракурсами. При зйомках фільмів, присвячених живопису, враховуються ці дидактичні вимоги. Автори сценарію і режисери таких фільмів приділяють велику увагу композиції, кольору, звуковому оформленню, способу зйомки тощо. Це сприяє більш глибокому розкриттю художніх достоїнств, змісту творів живопису, посиленню гостроти і емоційності їх сприймання, кращому розумінню особливостей манери художників. Наприклад, на уроці з теми «Розвиток культури в XIV—XVI ст.» слід показати кольоровий, широкоформатний науково-популярний фільм «Художник Андрій Рубльов» (1958 р., 2 частини), в якому добре передано колорит епохи, коли працював визначний майстер пензля, показано його основні твори.

Методика проведення уроків з названої теми може бути різною, але найбільш оптимальною, на наш погляд, є така:

План уроків*:

1. Москва — центр російської культури.
2. Російська архітектура. Московський Кремль.
3. Російський живопис. Андрій Рубльов.
4. Розвиток ливарної справи. Андрій Чохов.
5. Книгодрукування. Народна творчість.
6. Культура України в XIV—XVI ст.

Допоміжні засоби для проведення занять: кінофільми «Художник Андрій Рубльов» і «Пам'ятки російської культури кінця XV — початку XVI ст.» (1963 р., 2 частини), діафільм «Розвиток російської культури в XV—XVI ст.», «Альбом по истории СССР (с древнейших времен до середины XIX в.)» (авторы — К. С. Куйбышева, Н. И. Сафонова. М., 1967), с. 56—73.

У вступному слові вчителю слід розповісти про зародження давньоруського мистецтва та розквіт російської культури, що настав після перемоги на Куликовому полі, про відвідання Дмитрієм Донським Сергієво-Троїцького монастиря і його розмову з ученим і мислителем того часу Сергієм Радонезьким перед початком Куликовської битви. Потім, коротко зупинившись на ході самої битви, її суспільно-політичному значенні і відзначенні її 600-річчя в нашій країні, вчитель підкреслює, що в процесі тривалої боротьби проти ординського іга відбувалася консолідація руських земель навколо Москви, яка в свідомості народних мас стала спадкоємицею слави столиці Давньоруської держави — Києва. У XIV—XVI ст., поряд із загально-русськими тенденціями і мотивами, російській культурі стали притаманні й специфічні риси, характерні для культур трьох братніх народів.

* За програмою навивчення цієї теми відводиться 2 години.

Спинившись на історії Московського Кремля, його архітектурних пам'яток, зосереджуємо увагу учнів на Соборній площі, оточеній Успенським, Архангельським і Благовіщенським соборами. Після цього демонструється перша частина кінофільму «Пам'ятки російської культури кінця XV — початку XVI ст.», де показано Псковську фортецю і Благовіщенський собор у Москві, Тульський, Нижегородський і Смоленський кремлі. Далі учитель розповідає про Успенський собор у Москві, в якому відбувалися вінчання на царство і поховання російських митрополитів. Учні дізнаються, що цей п'ятиверхий білокам'яний собор споруджений у 1479 р. видатним італійським зодчим Аристотелем Фіорованті. Стіни собору розчленовані широкими лопатками і завершуються однаковими за висотою і шириною закомарами та п'ятьма абсидами. Демонстрація наступних кадрів фільму, де зображені Архангельський і Благовіщенський одноверхі храми, переконує учнів у тому, що вони не витримують порівняння з Успенським собором, який «величчю і світлістю» змінив обличчя Москви і певною мірою психологію людей»³.

Після цього демонструються кадри, присвячені церкві Вознесіння (в с. Коломенському) і храму Василя Блаженного. Необхідно спинитися на кадрі, що відображає збудовану на високому березі Москви ріки на честь народження сина Василя III — майбутнього царя Івана IV Грозного — церкву Вознесіння. Вчитель підкреслює, що вона являє собою класичний зразок шатрового кам'яного храму, форми якого подібні до дерев'яних надбрамних шатрових церков, і поєднує майже всі традиції, «що походять і від фортечного будівництва, і від кам'яної церковної архітектури, і від дерев'яної архітектури»⁴. Поставлена в 1532 р. на фоні безкрайньої далі на високому пагорбі ця церква ніби виростає з нього і виразно гармонує з навколишньою природою. Вчитель звертає увагу семикласників на майстерність і талант російських зодчих, які зуміли дотримати всі пропорції цієї найвищої на той час у Європі 60-метрової споруди, вміло поєднати в ній російські та італійські мотиви.

Відома пам'ятка XVI ст. — храм Василя Блаженного (Покровський собор), збудований на честь взяття Казані в 1555—1560 рр. відомим російським зодчим Постником Яковлевим, вражає учнів своїми художніми та архітектурними особливостями, що уособлюють велич «Російської держави, яка стала не тільки централізованим, але й багатонаціональним, могутнім царством, що привертало погляди як Заходу, так і Сходу»⁵.

На той час значний крок у своєму розвитку зробила й українська архітектура, про що свідчили замки, собори і церкви, споруджені у Києві, Львові, Чернівцях, Луцьку, Кам'янці-Подільському та інших містах. Для прикладу вчитель показує зображені на слайдах церкву в с. Сутковиці і Святогорський монастир у Слов'яногорську, що являє собою унікальну архітектурну та історичну пам'ятку XVI ст., яка протягом тривалого часу відіграла роль фортеці на півдні.

Пристаючи до розкриття третього питання, необхідно наголосити, що в давньоруському живопису, як і в архітектурі, знайшло відображення піднесення національної свідомості народних мас. Москва ставала центром загальноросійської культури, а московська школа живопису внесла величезний вклад у скарбницю світового мистецтва.

Розповідаючи про творчість Андрія Рубльова, доцільно зазначити, що при написанні ікони «Трійця» художник відмовився від ілюстративного зображення біблейського тексту і в алегоричній формі прославляв свій народ. Тут необхідно сказати і про виявлення на почат-

³ Бродский Борис. Связь времен. М., 1974, с. 151.

⁴ Всеобщая история искусств. М., 1960. Т. 2, кн. I, с. 165.

⁵ Бродский Борис. Указ. соч., с. 178—179.

ку ХХ ст. цього шедевр світового мистецтва, для якого характерний «піднесений стрій образів, гармонійна цільність..., схожий на тиху і ніжну музику лінійний ритм..., єдність колориту... звучних і ніжних фарб»⁶. Створена в епоху міжусобиць і постійних нападів на руські землі іноземних завойовників, що несли горе і сльози народним масам, «Трійця» не має собі рівних. На ній зображені живі люди, які вірили в краще майбутнє. Важливо звернути увагу учнів на кольори ікони: яскраві, чисті, золотисто-жовті і темно-вишневі, сині і червоні, що створюють піднесений настрій і світлі почуття. Слухаючи розповідь учителя і вдивляючись у кольорове зображення «Трійці», семикласники захоплені лаконічністю її композиції, чистотою і благородством людських почуттів, відображених на ній, красою її образів.

Для ґрунтовного вивчення теми «Розвиток культури в XIV—XVI ст.» треба використати навчальний фільм «Древній Новгород», що знайомить глядачів з пам'ятками культури Великого Новгорода — одного з небагатьох руських міст, не захоплених татаро-монгольськими загарбниками. Перед переглядом фрагментів цієї стрічки у короткому вступному слові слід розповісти про новгородський період діяльності одного з видатних живописців «усіх часів і народів» Феофана Грека і такі пам'ятки архітектури, як Спасько-Преображенський собор, церкви Успіння на Волотовому полі і Федора Стратилата.

Потім демонструються частини фільму, де показані чудові фрески художника, який наділив своїх героїв індивідуальними психологічними рисами. Вдивляючись у них, семикласники переконуються, що це — люди стійкого характеру і дивовижної моральної сили. Вчитель роз'яснює глибокий філософський смисл, вкладений автором у цей твір.

Великий інтерес у семикласників викликає також ікона «Битва суздальців з новгородцями», вміщена в книзі Е. Смирнова і С. Ямщикова «Древнерусская живопись. Новые открытия. Живопись Обонежья XIV—XVIII вв.» (Л., 1974). Як відомо, новгородське боярство чинило впертий опір об'єднанню північно-східних земель з Москвою, але в 1169 р. військо, очолюване Андрієм Боголюбським, зазнало поразки під Новгородом. Саме цій битві була присвячена ікона.

У той період українські живописці перебували під впливом московської школи, особливо школи А. Рубльова. На українських землях швидко почали розвиватися образотворче мистецтво і світський живопис, що часто набували соціального характеру. Так, у картині «Страшний суд» викривалися місцева знать, судді, лихварі. Значне місце художники стали приділяти побутовим, батальним сценам, зокрема героїчній боротьбі козаків проти турецьких і татарських поневолювачів. Важливими видами образотворчого мистецтва на Україні в XVI ст. були іконопис і декоративний орнамент, що знайшло відображення в розписах хат, печей, різьбі по дереву тощо. Великого розвитку набули художнє ткацтво і вишивки.

Перше ніж продемонструвати учням другу частину фільму «Пам'ятки російської культури кінця XV — початку XVI ст.», де розповідається про початок книгодрукування в Росії і діяльність першодрукаря Івана Федорова, вчитель має нагадати, що друкарня в Москві виникла в 1563 р. На чолі її було поставлено «друкаря москвитин», дякона однієї з московських церков І. Федорова. Першою друкованою книгою, випущеною в Росії, був «Апостол». Під час показу фільму слід звернути увагу семикласників на високу якість виготовлення книги, досконалість її шрифту і художнього оформлення. Важливо підкреслити, що на Україні І. Федоров широко використовував досвід, набутий у Москві. При цьому необхідно наголосити на споконвічній дружбі російського і українського народів, що благотворно впливала на розвиток їх культури.

⁶ Всеобщая история искусств, т. 2, кн. 1, с. 157.

Торкаючись питання про народну творчість XIV—XVI ст., варто зазначити, що в той період на Русі з'явився ряд відомих фольклорних пам'яток, в яких було відображено боротьбу руських воїнів з ординцями: про битву на р. Калці, про богатиря Євпатія Коловрата, «Сказание о Мамаевом побоище», «Задонщина» та ін. Для глибшого розуміння цих творів бажано коротко розповісти їх зміст, прочитати окремі уривки з них. Високоестетичні зразки писемної творчості та епосу були створені в той час й українським народом. У піснях і думках яскраво виявлялися його світосприймання, палка любов до батьківщини і ненависть до загарбників та класових поневолювачів.

Розповідаючи про українські народні думи, вчитель повинен зауважити, що найдавніші з них створені ще в XVI ст. У думках про козака Голоту, Феська Ганжу Андибера, Івася Удовиченка-Коновченка та інших народ прославляв захисників рідної землі, виразників інтересів сіроми, їх безмежну хоробрість і героїзм.

Розповідь про народно-поетичну творчість України доцільно супроводжувати демонстрацією діапозитивів «Кобзар співає про мирну славу України» (з картини О. П. Сластьона), «Мрії невільників», «Тихі води, ясні зорі, рідна Україна», що розкривають багатогранний світ образів українських народних дум та історичних пісень.

При вивченні у загальноосвітній школі питань розвитку культури ще надто рідко використовуються записи музичних творів, особливо середньовіччя. Хоча саме в той період вони дедалі більше набували світського характеру, специфічних рис і збагачувалися за рахунок нових виражальних засобів. Найпоширенішими тоді були канти, що виконувалися в основному з нагоди певних історичних подій: перемог російської армії у битвах за Азов, Нарву, Шліссельбург, Полтавській битві тощо.

Методика використання на уроках музичних творів може бути різною, але найбільш прийнятною є така. Вивчаючи, наприклад, тему «Культура кінця XVII — початку XVIII ст.», доцільно прослухати запис фрагментів «Стихов переможительных во славу и честь Петра Алексеевича» у виконанні Державної республіканської академічної хорової капели під керівництвом О. Юрлова. Попередньо слід нагадати учням про успіх російських військ у Полтавській битві і торжества, організовані в Петербурзі на честь перемог над шведами. З метою кращого сприйняття мелодій і засвоєння змісту віршів, виконуваних хором без акомпанементу, необхідно розповісти про цей жанр і послідовність подій, про які згадується в пісні.

З особливою увагою учні слухають виконання цієї ж капелю російської народної пісні «На пострижение Евдокии Лопухиной», присвяченої цариці Євдокії, першій дружині Петра I, яку він кинув до в'язниці. Їх відповіді на запитання, поставлені вчителем з метою з'ясування ступеня засвоєння навчального матеріалу, свідчили, що музика є найбільш дійовим і ефективним засобом емоційного впливу на почуття і думки школярів, активізує їх пізнавальну діяльність, викликає певні асоціації і розвиває творчу уяву.

Отже, цілеспрямоване і методично правильне використання пізнавальних, виховних і естетичних можливостей екранних та звукових посібників при вивченні питань культури в курсі історії СРСР є цілком правомірним. Старшокласники мають змогу не лише побачити геніальні твори видатних майстрів, а й одержати конкретне уявлення про епоху, в яку вони творили, суть історичних подій, про прогресивний розвиток вітчизняної культури і мистецтва. Все це сприяє не лише глибшому засвоєнню навчального матеріалу, а й гармонійному розвитку учнів, збагаченню їх духовного світу, формуванню високих естетичних смаків.

НАШ КАЛЕНДАР

СЛАВНА СТОРІНКА

ІСТОРІЇ ПАРТІЇ

(До 70-річчя VI (Празької)
Всеросійської конференції РСДРП)

VI (Празька) Всеросійська конференція РСДРП відіграла вирішальну роль у розвитку російського й міжнародного робітничого руху. Необхідність її скликання зумовлювалася всім ходом розвитку класової боротьби в період нового революційного

піднесення, ускладненим внутріпартійним становищем і визначалася необхідністю розробки партією нових тактичних і стратегічних завдань.

Нове революційне піднесення, що почалося з середини 1910 р., привело до зростання страйкової боротьби робітничого класу і свідчило про його готовність завдати нового удару по підвалинах самодержавства й позиціях буржуазії, довести до кінця нерозв'язані завдання першої російської революції. Як відзначав В. І. Ленін, «...прийдешня друга революція виявляє вже тепер далеко більший запас революційної енергії в пролетаріаті»¹. Проте керівництво боротьбою робітничого класу з боку РСДРП, яка зазнала важких втрат в роки реакції, гальмувалося ліберальною політикою ліквідаторів, їх систематичними зривами роботи керівних партійних установ і насамперед ЦК партії. Вони відкрито проголосили курс на ліквідацію нелегальної партії робітничого класу, стали на шлях ревізії марксизму і прагнули завоювати вплив у масових організаціях пролетаріату.

Керуючись рішенням грудневої (1908 р.) партійної конференції, яка засудила ліквідаторів й закликала до рішучої ідейної та організаційної боротьби з ними, більшовики-ленінці вважали своїм революційним обов'язком відстояти нелегальну партію робітничого класу, зміцнити єдність її рядів і забезпечити всебічний і динамічний розвиток нового революційного піднесення. Висуваючи як першочергове завдання вигнання ліквідаторів з партії, більшовики-ленінці пішли на блок з меншовиками-партійцями, які визнавали всю важливість і необхідність нелегальної форми існування партії робітничого класу.

З ініціативи В. І. Леніна в червні 1911 р. в Парижі, всупереч опорів ліквідаторів і примиренців, відбулася нарада ЦК РСДРП, яка прийняла ленінську резолюцію про негайне скликання загальнопартійної конференції і розробила заходи по її підготовці. За завданням В. І. Леніна в Росію виїхали Г. К. Орджонікідзе, І. І. Шварц і П. А. Бреслав, недавні слухачі партійної школи в Лонжюмо. Перед ними було поставлене завдання проведення підготовчої роботи по скликанню конференції і формуванню Російської організаційної комісії (РОК). У своїй діяльності вони спирались на розуміння місцевими парторганізаціями необхідності рішучої боротьби з ліквідаторством і скликання конференції. Першою з російських організацій РСДРП в її підтримку виступив Київський комітет², роботу якого в 1910—1911 рр. В. І. Ленін оцінював як зразкову й передову³. По всій Росії соціал-демократичні організації висловлювалися за проведення загальнопартійної конференції і вітали роботу РОК, яка була створена в жовтні 1911 р., незважаючи на переслідування охоранки і запеклий опір з боку ліквідаторів та подібних до них угруповань.

В. І. Ленін високо оцінював створення і роботу РОК як першого соціал-демократичного центру в країні, що з'явився після довгих років розвалу партійної роботи. Він розглядав її діяльність по скликанню конференції і згуртуванню місцевих партійних організацій як фактор, який створює «...новий і рішучий перелом на краще в розвитку партії»⁴, і вважав, що вихід із стану дезорганізації й розпаду можливий лише на ґрунті об'єднання навколо РОК і допомоги в скликанні партійної конферен-

¹ Ленін В. І. Розвиток революційного страйку і вуличних демонстрацій.— Повне збір. творів, т. 22, с. 269.

² Соціал-демократ, № 23, 1911, 1 сент.

³ Див.: Ленін В. І. Розв'язка партійної кризи. — Повне збір. творів, т. 21, с. 5—6.

⁴ Там же, с. 1.

ції. В грудні 1911 р. на нараді закордонних більшовицьких пруп, що проходила в Парижі під керівництвом В. І. Леніна, зазначалося, що спільна робота більшовиків і меншовиків-партійців у РОК кладе край партійній кризі й виводить партію з неї, а також ставилися конкретні завдання по згуртуванню закордонних партійних сил. Таким чином, величезна практична робота, пророблена РОК, разом з об'єднанням справжніх марксистських кадрів партії в особі більшовиків-ленінців за кордоном стали вирішальними умовами, які забезпечили скликання загальнопартійної конференції. З позицій пролетарського інтернаціоналізму підійшли чеські соціал-демократи до прохання В. І. Леніна відносно проведення конференції в Празі. Вони не тільки віддали приміщення своєї організації, а й подали величезну допомогу у справі організації прибуття делегатів, розміщення та безпеки їхньої роботи.

VI Всеросійська партійна конференція відбулася 5—17 (18—30) січня 1912 р. в Празі, в Народному будинку, на Гібернській вулиці, 7, в приміщенні Чеської соціал-демократичної організації. На конференцію прибули з ухвальним голосом представники від партійних організацій Петербурга, Москви, Центрально-промислової області, Саратова, Тифліса, Баку, Миколаєва, Казані, Києва, Катеринослава, Двінська і Вільно, а з дорадчим голосом — представники редакцій «Социал-Демократа», «Рабочей газети», комітету закордонних організацій та ін. В роботі конференції взяли участь і 2 делегати від меншовиків-партійців. Усього на конференції було представлено понад 20 партійних організацій — майже всі діючі організації в Росії. Конференція одержала письмові заяви про приєднання до неї партійних організацій Самари, Сормова, Нижнього Новгорода, Луганська. Не змогли прислати своїх делегатів, але заявили про її підтримку Ростовська організація, Єкатеринбурзька, Тюменська, Уфимська, Барнаульська, соціал-демократична організація Північно-Західного краю. Через це вона фактично мала значення з'їзду партії⁵.

В. І. Ленін був делегований на конференцію від редакції ЦО «Социал-Демократа» і безпосередньо керував її роботою. Порядок денний конференції був спрямований на очищення партії від ліквідаторства, на розробку нових тактичних і стратегічних завдань у революційному піднесенні і вдосконалення організаційних форм партійної роботи, на розв'язання насущних завдань розвитку робітничого руху, на глибокий і всебічний аналіз антинародної суті зовнішньої і внутрішньої політики царизму і т. д. В ході роботи конференції відбулося 23 засідання і було прийнято 23 резолюції, написані й відредаговані В. І. Леніним. Вони чітко формулювали завдання партії в умовах наростання нового революційного піднесення.

Особливу увагу було приділено вивченню стану справ на місцях, що свідчило про зрослу відповідальність партії за долю розвитку революційного руху в Росії. Зростання політичного авторитету більшовицьких організацій серед робітничого класу й трудящих мас, активізація революційної боротьби лягли в основу резолюції конференції про її конституювання «...як загальнопартійної конференції РСДРП, що є верховним органом партії»⁶. Це визначило всю історичну значущість прийнятих нею рішень.

На конференції було підбито підсумок чотирирічної боротьби більшовиків з ліквідаторами, закріплено перемогу більшовизму і очищено ряди РСДРП від ліберальних робітничих політиків, які своєю поведінкою остаточно поставили себе поза партією. В резолюції «Про ліквідаторство і про групу ліквідаторів» особливо підкреслювалася вся відповідальність для «...всіх партійців, без різниці течій і відтінків, вести боротьбу з ліквідаторством, роз'яснювати всю його шкідливість для справи визволення робітничого класу і напружити всі сили для відбудування і зміцнення нелегальної РСДРП»⁷.

Більшовики-ленінці, прийнявши рішення про виключення ліквідаторів з партії, не тільки відстояли нелегальну основу її існування, яка була продиктована історичною необхідністю в зв'язку з політичною обстановкою в країні, що склалася, і зміцнили єдність її рядів, а й далі розвинули ленінську тактику поєднання нелегальної і легаль-

⁵ Комуністична партія, Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. 1898—1917 рр. (далі — КПРС в резолюціях...). К., 1978. Т. 1, с. 310.

⁶ Там же, с. 315.

⁷ Там же, с. 329.

ної роботи. Ця тактика була викликана відсутністю політичної свободи й демократії, крайньою реакційністю самодержавства у відношенні до трудящих мас. Тільки залишаючись на нелегальному становищі, зміцнюючи свої нелегальні організації, партія могла існувати й вести копітку, повсякденну роботу по використанню легальних можливостей. Вона націлювала більшовицькі організації на використання гнучких і різноманітних форм роботи, врахування місцевих умов і розглядала легальні організації як опорні пункти для втілення в життя ідей нелегальних партійних осередків.

Після Празької конференції В. І. Ленін, викриваючи вигадки ліберальних робітничих політиків, ніби нелегальні осередки — це обман робітників, і що вони відкидають назад робітничий рух, довів, що «вони нашвидку відновлюють зв'язки між різними підпільними соціал-демократичними групами. Вони залучають і есерівських робітників, добре розуміючи значення пролетарського об'єднання на живому революційному ділі... І ось тут-то вимальовується якраз справжній характер руху, справжній настрій пролетаріату, справжня сила РСДРП та її січневої Всеросійської конференції»⁸. До активних виступів російського пролетаріату на захист нелегальної партії та її тактики приєдналися закордонні партійні організації. Комітет закордонних організацій РСДРП в лютому 1912 р., підбиваючи підсумки роботи Празької конференції, в зверненні «До всіх секцій закордонної організації РСДРП» підкреслив, що вже в 36 містах Західної Європи з повним співчуттям відгукнулися на заклик сприяти відновленню нелегальної партії⁹.

Робота Празької конференції показала зразок марксистського підходу і до розв'язання питання про дальше інтернаціональне згуртування партії і рядів російського пролетаріату. В резолюції «Про відсутність делегатів від національних центрів на загальнопартійній конференції» не тільки з'ясувалась причина неявки представників від Бунду, Соціал-демократії Польщі й Литви, Соціал-демократії Латиського краю через пособництво їх керівних центрів ліквідаторству, а й висловлювалась тверда впевненість у тому, що «...всупереч усім перешкодам, робітники с.-д. всіх національностей Росії будуть дружно і пліч-о-пліч боротися за пролетарську справу і проти всіх ворогів робітничого класу»¹⁰.

Весь дух партійних рішень Празької конференції був проіннятий прагненням спрямувати революційні виступи робітничого класу і трудящих мас по шляху послідовного наступу на позиції самодержавства й буржуазії. Як головні чергові лозунги партії в резолюції «Про вибори до IV Державної думи» в умовах нового революційного піднесення робітничого руху були висунуті — демократична республіка, восьмигодинний робочий день, конфіскація поміщицьких земель¹¹, що з задоволенням сприймалися робітничим класом, селянськими масами як такі, що відповідають їх корінним інтересам. Відстоюючи гегемонію пролетаріату в революційній боротьбі, висловлюючи тверду впевненість у наблизненні нової революції, конференція в резолюції «Про сучасний момент і завдання партії», відзначивши страйкову боротьбу пролетаріату 1910—1911 років як прояв наростаючого революційного настрою мас проти третьочервеного режиму, закликала до розширення систематичної агітації і всебічної підтримки руху мас, що починається, до розширення його під прапором повністю здійснюваних лозунгів партії¹².

В резолюції «Про характер і організаційні форми партійної роботи» Празька конференція поставила перед нелегальними партійними організаціями завдання брати найдійовішу участь у керівництві економічною боротьбою, розвивати й поглиблювати співробітництво з професійними спілками, особливо з діючими всередині спілок соціал-демократичними осередками. З метою посилення політичного загартування профспілок було затверджено організаційний принцип побудови в них партійних осередків. Дані рішення конференції втілювали в практику російського робітничого руху марксистське положення, що профспілки «...ще в більшій мірі важливі як організована сила для знищення самої системи найманої праці влади капіталу»¹³.

⁸ Ленін В. І. Лозунги Всеросійської конференції РСДРП в січні 1912 р. і травневий рух.— Повне зібр. творів, т. 21, с. 331.

⁹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 351, оп. 1, спр. 79, арк. 1.

¹⁰ КПРС в резолюціях..., т. 1, с. 316.

¹¹ Там же, с. 318.

¹² Там же, с. 322.

¹³ Маркс К. Інструкція делегатам Тимчасової Центральної Ради з окремих питань.— Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 16, с. 195.

Помітне місце в роботі Празької конференції було приділене питанню про використання страхової і петиційної кампаній, які відкривали широкі можливості для легальної роботи в масах і для значного поповнення рядів революційних борців проти самодержавства. У рішенні з даного питання зазначалося, що страхування повинно охопити всіх осіб найманої праці в усіх випадках утрати ними працездатності, відповідати кривим інтересам трудящих, і підкреслювалися демократичні завдання — необхідність остаточного повалення царизму і завоювання умов для вільної класової боротьби пролетаріату¹⁴.

Величезну увагу в роботі конференції було приділено питанням підвищення революційної активності селянських мас, зростанню їх політичної свідомості, дальшому зміцненню їх союзу з робітничим класом. Аналізуючи причини голоду, якого зазнала Росія, конференція зазначила, що вони полягають в існуючому ладі, що розв'язання селянського питання неможливе без конфіскації поміщицьких земель, без повалення царської монархії — без революції. Було поставлене завдання поширювати серед робітників і селян основні вимоги соціал-демократії, спрямовуючи рух мас у бік демонстрацій, мітингів, масових та інших форм боротьби проти царизму¹⁵.

Празька партійна конференція сприяла дальшому розвитку принципів пролетарського інтернаціоналізму. В резолюціях «Про напад російського уряду на Персію», «Про політику царизму щодо Фінляндії», «Про китайську революцію» і «Привітання німецькій соціал-демократії» розкривались агресивні дії царизму та імперіалістичного уряду Англії в Персії, підкреслювалась єдність завдань робітників Фінляндії і Росії в боротьбі проти царського уряду й контрреволюційної буржуазії, віталися успіхи китайської революції і досягнення на виборах до рейхстагу німецької соціал-демократії.

У ході конференції було розв'язано й цілий ряд найважливіших організаційних питань: про видання в Петербурзі щоденної легальної газети «Правда» і оголошення «Рабочей газети», що видавалася в Парижі, офіційним органом ЦК партії; про повну передачу партійного майна й коштів у руки ЦК більшовицької партії. Завершилась робота конференції обранням Центрального Комітету, до складу якого ввійшли В. І. Ленін, Г. К. Орджонікідзе, С. С. Спандарян, П. І. Голоцокін та ін. Для практичного керівництва партійною роботою в Росії було створене Російське бюро ЦК, яке підтримувало тісний зв'язок з В. І. Леніним і працювало під його безпосереднім керівництвом.

Більшовицькі організації і російський пролетаріат гаряче схвалили рішення VI (Празької) Всеросійської партійної конференції по викриттю й виключенню ліквідаторів з партії і своєю активною революційною боротьбою підтвердили всю життєву правоту вироблених нею колективних рішень. За два з половиною роки революційного піднесення після закінчення роботи конференції чотири п'ятих передових робітників приєдналися до більшовиків¹⁶.

Празька конференція мала величезне значення не тільки для російського, а й міжнародного революційного руху. Зразу ж після конференції В. І. Ленін писав Горькому: «Нарешті вдалося — всупереч ліквідаторській наволочі — відродити партію і її Центральний Комітет. Сподіваюсь, Ви порадуетесь цьому разом з нами»¹⁷. Більшовицька партія показала всім лівим соціал-демократам за кордоном приклад послідовної боротьби проти опортуністів і повного організаційного розриву з ними. Вона стала центром притягання для всіх революційних елементів у міжнародній соціал-демократії. Грунтуючись на рішеннях Празької партійної конференції, розвиваючи і конкретизуючи нові завдання й цілі, ленінська партія більшовиків упевнено здійснювала керівництво боротьбою робітничого класу і трудящого селянства в період нового революційного піднесення, наближаючи тим самим перемогу буржуазно-демократичної і соціалістичної революцій.

І в сучасних умовах, у процесі керівництва революційним рухом комуністичним і робітничим партіям доводиться стикатися й вести напружену боротьбу з проявом

¹⁴ КІРС в резолюціях..., т. 1, с. 325.

¹⁵ Там же, с. 323.

¹⁶ Див.: Ленін В. І. Прийоми боротьби буржуазної інтелігенції проти робітників.— Повне збір. творів, т. 25, с. 321.

¹⁷ Ленін В. І. О. М. Горькому. — Повне збір. творів, т. 48, с. 43.

ліквідаторських тенденцій¹⁸. Сучасне ліквідаторство, яке порвало з марксизмом-ленінізмом і розгорнуло пропаганду антирадянщини й антикомунізму, буржуазних, реформістських і угодовських лозунгів, викликає законну тривогу в марксистсько-ленінських партіях. І як свідчить міжнародна практика, глибоке і всебічне вивчення, узагальнення і творче застосування революційного досвіду нашої партії по боротьбі з ліквідаторством, рішень VI (Празької) Всеросійської партійної конференції буде сприяти збагаченню діяльності комуністичних і робітничих партій, зміцненню єдності їх рядів і вірності революційному духу марксизму-ленінізму.

В. П. РЯБЦЕВ (Київ)

¹⁸ Международное Совещание коммунистических и рабочих партий. Москва, 5—17 июня 1969 года. Документы и материалы. М., 1969, с. 67.

М. О. СКРИПНИК

(До 110-річчя з дня народження)

Революційний рух у Росії кінця XIX — початку XX ст. висунув людей, які своїм героїзмом, готовністю до самопожертви, освіченістю та організаторським талантом

викликали і продовжують викликати захоплення. Про таких полум'яних революціонерів Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнєв говорив: «Все своє життя вони віддали великій ленінській справі. Вони були серед тих, хто виніс на своїх плечах історичні битви революції і громадянської війни, хто був учасником подвигу побудови соціалізму в нашій країні»¹.

До цих людей належить партійний і державний діяч, член РСДРП з 1897 р. Микола Олексійович Скрипник. Народився він 25 (13) січня 1872 р. в слободі Ясинуватій Катеринославської губернії в родині дрібного залізничного службовця (вихідця з кріпаків). Початкову освіту здобув у Барвінківській двокласній сільській школі, потім вчився в Ізюмському реальному училищі Харківської губернії, а пізніше — в м. Курську.

У 1900 р. М. О. Скрипник вступив до Петербурзького технологічного інституту. Навчаючись у столиці, він приєднався до соціал-демократичної групи «Робітничий прапор», яка займала різко негативну позицію щодо «економізму». Микола Олексійович рішуче виступав проти цієї опортуністичної течії, став пристрасним пропагандистом марксизму. Своє перше революційне хрещення він дістав 4 березня 1901 р. в Петербурзі під час масової політичної демонстрації протесту проти віддачі в солдати за непокору властям 183-х студентів Київського університету. Над учасниками демонстрації, що проходила на Казанській площі, власті вчинили жорстоку розправу: кількох чоловік було вбито, багатьох покалічено. М. О. Скрипника заарештували і разом з групою товаришів вислали до Катеринослава.

Через півроку Микола Олексійович знову повернувся до Петербурга й активно включився у пропаганду ідей ленінської «Іскри», став її агентом. Він проводив заняття у марксистських гуртках за Невською заставою, на Петербурзькій стороні, на Гумовій мануфактурі. Робота в іскрівській організації сприяла ідейному зростанню М. О. Скрипника, загартуванню його як борця за інтереси народу.

На початку 1902 р. за підготовку демонстрації М. О. Скрипника вдруге заарештували і вислали під гласний нагляд поліції у Східний Сибір (Якутію) на чотири роки, але вже в травні він втік із заслання. Переховуючись від жандармів, Микола Олексійович у середині 1902 р. приїхав до Царицина (нині м. Волгоград), а потім переїхав у Саратов. Тут з його ініціативи було організовано друкарню і налагоджено випуск листівок і прокламацій. Однак поліції вдалося напасти на слід революціонера, що змусило його виїхати на деякий час у Нижній Новгород (нині м. Горький).

Саме до періоду перебування М. О. Скрипника в Саратові та Нижньому Новгороді відноситься його перша надрукована в газеті «Іскра» кореспонденція. В ній

¹ Рад. Україна, 1981, 30 жовт.

розповідається про судовий процес над сормовськими робітниками — учасниками травневої демонстрації 1902 р.², яка пізніше була описана Максимом Горьким у романі «Мати».

Після II з'їзду РСДРП, на якому була утворена партія робітничого класу Росії, що базувалася на ленінських ідейно-політичних і організаційних принципах, М. О. Скрипник приєднався до його рішень, палко вітав утворення партії більшовиків. У першій половині 1903 р. Микола Олексійович працював у Катеринославі, а восени того ж року, уникаючи переслідувань поліції, змушений був виїхати до Одеси. Тут він створив партійні організації в районі Молдаванки— Каменоломень — Пересипу та в морському порту. В січні 1904 р. Микола Олексійович переїхав до Києва, а потім знову до Катеринослава, де брав участь у роботі місцевого комітету РСДРП, зокрема у випуску листівок, в яких викривалася грабінницька суть російсько-японської війни. В ті роки М. О. Скрипник вів непримиренну боротьбу проти меншовиків, які, зазнавши поразки на II з'їзді РСДРП, всіляко намагалися зірвати його рішення і захопити керівництво в місцевих комітетах. Працюючи в Одесі, він багато зробив для підготовки до скликання III з'їзду партії. Постійну допомогу у цій важливій справі подавав одеській організації РСДРП В. І. Ленін, який цікавився всіма сторонами її діяльності і спрямовував її роботу. Одеська організація обрала Володимира Ілліча своїм делегатом на III з'їзді партії. З правом дорадчого голосу від Одеського комітету РСДРП був обраний М. О. Скрипник (Щур). У рішенні комітету від 4 квітня 1905 р. зазначалося: «Одеський комітет звертається до з'їзду з проською допустити на з'їзд з дорадчим голосом ще одного делегата від Одеського комітету, а саме тов. Щура, який входить тепер у пролетарську роботу, як член Одеського комітету, що добре знає периферію»³.

Після III з'їзду партії ЦК РСДРП направив Миколу Олексійовича на нелегальну роботу в Петербург. Тут він працював секретарем партійного комітету Невського району, а згодом — секретарем Петербурзького комітету. В період найвищого піднесення першої російської революції М. О. Скрипник брав активну участь у підготовці збройного повстання, створював бойові дружини, склади зброї, читав членам робітничих дружин доповіді про тактику і техніку вуличних боїв. Він розробив структуру Бойового комітету, який мав спрямовувати хід збройного повстання, добирав людей для керівництва окремими групами.

Переслідуваний жандармами М. О. Скрипник виїхав у Ярославль, де його знову заарештували і вислали на п'ять років у Туруханський край. У жовтні 1907 р. після чергової втечі з заслання Микола Олексійович вів нелегальну діяльність у Петербурзі як організатор 2-го Миського району. Водночас він активно включився в легальну роботу партії: був обраний членом правління кооперативу «Трудівник» і делегатом всеросійських з'їздів кооперативів, редагував профспілковий журнал.

У червні 1909 р. М. О. Скрипник взяв участь у нараді розширеної редакції газети «Пролетарій» в Парижі, яка за пропозицією В. І. Леніна засудила одзовізм і закликала всі партійні організації повести непримиренну боротьбу проти цієї ворожої партії течії. Повернувшись після закінчення наради в Росію, Микола Олексійович виступав з доповідями про її роботу в партійних організаціях Уралу. Та невдовзі його було знову заарештовано і в адміністративному порядку вислано в Якутію, у Вілюйський округ, звідки він утік у 1913 р. і прибув до Петербурга. З кінця 1913 р. М. О. Скрипник редагував більшовицький легальний орган — журнал «Вопросы страхования» і керував «Робітничою страховою пропоєю». Після грудневого (1913 р.) засідання ЦК РСДРП, на якому було намічено заходи по дальшому зміцненню редакції «Правды», Микола Олексійович увійшов до її складу і протягом першої половини 1914 р. опублікував на сторінках газети 25 статей. В них він порушував різні питання страхової кампанії, викривав убогі страхові закони царського уряду. У липні 1914 р. у приміщенні редакції «Правды» М. О. Скрипник був ще раз заарештований і висланий на п'ять років до Моршанська Тамбовської губернії. Загалом протягом свого сповненого революційної романтики життя він зазнав 15 арештів, 7 разів перебував в адміністративному засланні, був засуджений у цілому до 34 років поз-

² Див.: Искра, 1902, 1 дек.

³ Пролетарская революция, 1925, № 7, с. 45.

бавлення волі і один раз до страти — за підготовку збройного повстання у Ризі в 1905 р. Проте царським сатрапам не вдалося зламати волю борця за соціалізм.

Лютневу буржуазно-демократичну революцію М. О. Скрипник зустрів у Моршанську. За рішенням партії у червні 1917 р. він переїхав до Петрограда і почав працювати секретарем Центральної Ради фабрично-заводських комітетів. Як її представник Микола Олексійович був обраний до складу ВЦВК першого і другого скликань, багато зробив для зміцнення більшовицького впливу у профспілках і фабзавкомах.

В липні 1917 р. Петроградська партійна організація обрала М. О. Скрипника делегатом на VI з'їзд партії. В усіх питаннях, що обговорювалися на з'їзді, він займав принципову позицію. При обговоренні питання про явку В. І. Леніна на суд контрреволюції М. О. Скрипник гостро виступив проти запропонованої резолюції, в якій допускалась можливість приходу В. І. Леніна на суд. М. О. Скрипник говорив: «Я думаю, що в основу резолюції повинні лягти інші положення. Ми мусимо сказати, що ми протестуємо проти наклепницької кампанії проти партії і наших вождів. Ми не віддамо їх на класовий небезсторонній суд контрреволюційної банди»⁴. На цьому з'їзді М. О. Скрипника було обрано кандидатом в члени ЦК РСДРП(б).

Виходячи з курсу VI з'їзду партії на збройне повстання, М. О. Скрипник брав безпосередню участь у його підготовці і проведенні. Поряд з В. О. Антоновим-Овсієнком, Ф. Е. Дзержинським, І. В. Криленком, М. І. Подвойським, Я. М. Свердловим та іншими діячами партії більшовиків він ввійшов до складу створеного 12 (25) жовтня 1917 р. бойового штабу повстання — Військово-революційного комітету при Петроградській Раді робітничих і солдатських депутатів. 16 (29) жовтня 1917 р. М. О. Скрипник був присутній на історичному розширеному засіданні ЦК РСДРП(б) з представниками партійних, профспілкових і військових організацій, де з доповіддю про збройне повстання виступив В. І. Ленін. М. О. Скрипник як представник фабрично-заводських комітетів цілком і повністю підтримав запропоновану В. І. Леніним резолюцію про негайну підготовку збройного повстання.

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції в Петрограді стала сигналом до боротьби за встановлення влади Рад на місцях. Палко вітали Великий Жовтень робітники і бідніше селянство України. Встановлення диктатури пролетаріату в центрі мало вирішальне значення для боротьби за встановлення влади Рад на Україні. Однак ця боротьба викликала шалений опір об'єднаних сил поваленого Тимчасового уряду і української націоналістичної контрреволюції. Незважаючи на героїзм робітників і селян, влада Рад тут не була встановлена. Буржуазно-націоналістична контрреволюція в особі Центральної ради підступно захопила владу на Україні.

В той тяжкий для українського народу час Центральный Комітет партії і особисто В. І. Ленін подавали велику допомогу трудящим України в їх боротьбі проти Центральної ради. За розпорядженням Володимира Ілліча на Україну направлялися військові спеціалісти, досвідчені партійні і радянські працівники. Знаючи М. О. Скрипника, В. І. Ленін послав його на Україну. В мандаті, підписаному Я. М. Свердловим, говорилося: «Дано це посвідчення т. Скрипнику в тому, що він відряджується ЦК партії на Україну агентом ЦК. Всі партійні організації просимо подавати йому всіляку допомогу»⁵. Наприкінці грудня 1917 р. Микола Олексійович прибув на Україну. Тут він одразу включився в боротьбу проти буржуазно-націоналістичної контрреволюції, за встановлення влади Рад. У своїй діяльності цього періоду М. О. Скрипник багато уваги приділяв радянському будівництву. На I Всеукраїнському з'їзді Рад його було обрано до складу першого Радянського уряду республіки — Народного Секретаріату і призначено народним секретарем праці, а 4 березня 1918 р. Центральный Виконавчий Комітет УРСР призначив М. О. Скрипника головою Радянського уряду України.

У січні 1918 р. Центральна рада уклала з Німеччиною ганебний договір про окупацію України кайзерівськими військами. Організуючи маси на відсіч окупантам, більшовики України, ВУЦВК і Народний Секретаріат, очолюваний М. О. Скрипником, твердо і непохитно відстоювали ленінську лінію, вели рішучу боротьбу проти

⁴ Шестой съезд РСДРП (большевиков). Протоколы, М., 1958, с. 31—32.

⁵ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1, стр. 142, арк. 273.

«лівих комуністів», які виступили проти підписання Брестського договору, роз'яснювали масам необхідність укладення миру між Радянською Росією та Німеччиною.

У зв'язку з окупацією республіки німецькими імперіалістами перед більшовиками України з особливою гостротою постало питання про об'єднання партійних організацій у всеукраїнському масштабі та вироблення правильної тактики боротьби проти іноземних загарбників і буржуазно-націоналістичної контрреволюції.

У липні 1918 р. в Москві відбувся I з'їзд КП(б)У, який став видатною подією в житті більшовиків України. На ньому була утворена Комуністична партія України як бойовий загін РКП(б). М. О. Скрипник брав участь у роботі цього з'їзду.

У перший рік громадянської війни, нав'язаної Радянській державі внутрішньою контрреволюцією та імперіалістичними державами, партія направила М. О. Скрипника на роботу у Всеросійську Надзвичайну Комісію по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією і саботажем (ВЧК). Як член її колегії Микола Олексійович очолив відділ по боротьбі з контрреволюцією. На цьому посту він викривав контрреволюційні змови і заклоти, знешкоджував шпигунські організації, чим сприяв зміцненню тилу Червоної Армії. У 1919 р. як особоуповноважений Ради Оборони М. О. Скрипник керував бойовими операціями проти отамана Зеленого, а як начальник політичного відділу Гомельського укріпленого району організував відсіч денікінцям. Пізніше його було призначено начальником особливого відділу Південно-Західного (Кавказького) фронту.

У квітні 1920 р. Микола Олексійович повернувся на Україну. Працюючи на посту народного комісара Робітничо-Селянської інспекції, він провів значну роботу по створенню апарату Народного Комісаріату РСІ, обстеженню продовольчих органів, інспектував органи Народного Комісаріату здоров'я, багато уваги приділяв питанням освіти тощо. Під його керівництвом працівники радянського контролю рішуче боролися з бюрократизмом і тяганиною, проводили систематичні перевірки діяльності місцевих органів влади, подаючи їм велику допомогу у здійсненні соціалістичних перетворень.

У період наступу на Україну військ буржуазно-поміщицької Польщі М. О. Скрипник багато зробив для організації оборони і зміцнення тилу, налагодження дійового контролю за охороною воєнних, продовольчих та інженерних складів, комунікацій та інших важливих об'єктів.

У 1921 р. М. О. Скрипника було призначено народним комісаром внутрішніх справ Української РСР. Він організував масові кампанії, пов'язані з проведенням робітничих, селянських і червоноармійських конференцій, перевиборами сільських Рад і волосних виконкомів, боротьбою з економічною контрреволюцією і бандитизмом. Багато уваги приділяв Микола Олексійович створенню комнезамів, поданню матеріальної допомоги сім'ям червоноармійців та іншим питанням.

З 1922 по 1927 рік М. О. Скрипник — народний комісар юстиції і прокурор Української РСР. Виконуючи рішення партії, він провів чистку апарату очолюваного ним наркомату. Буржуазних спеціалістів, які саботували рішення Радянської влади, було звільнено, а їх місце зайняли комуністи, вихідці з робітничого класу і трудового селянства. Це дало змогу встановити суворий контроль за місцевими судовими і слідчими органами, за неухильним дотриманням соціалістичної законності.

У роки мирного соціалістичного будівництва М. О. Скрипник віддавав багато сил і енергії відродженню зруйнованого народного господарства, неухильно проводив політику партії, спрямовану на зміцнення союзу робітничого класу і селянства на основі нової економічної політики та здійснення ленінського плану побудови соціалізму в нашій країні. Керуючись настановами В. І. Леніна про добровільне об'єднання радянських республік у нове державне утворення — СРСР, Микола Олексійович разом з усією партією рішуче виступив як проти прихильників так званого плану «автономізації» радянських республік, тобто вступу їх до складу РРФСР на правах автономних республік, який не враховував досвіду національного будівництва після Великого Жовтня, так і проти прихильників конфедералізму, що таїв у собі загрозу відособлення радянських республік, ослаблення їх єдиного фронту проти імперіалізму.

М. О. Скрипник невтомно боровся за здійснення історичних рішень XIV з'їзду ВКП(б) про соціалістичну індустріалізацію країни, пристрасно добивався втілення в життя накреслень XV з'їзду ВКП(б) про соціалістичну колективізацію сільського господарства.

М. О. Скрипник активно відстоював ідейні позиції партії від нападок на них з боку троцькістів, «децистів», націонал-ухильників та інших антиленінських угруповань. «Ми, — писав він з цього приводу, — повинні вести непримиренну боротьбу з усіма збоченнями, з усіма думками, з усіма пропозиціями, що ведуть нас в багно примиренства з буржуазією і припинення класової боротьби. Ні кроку в бік від наміченої XV партз'їздом і дальшими пленумами ЦК лінії соціалістичного будівництва!»⁶.

У роки соціалістичного будівництва перед партією з надзвичайною гостротою постала одна з вирішальних проблем — проблема підготовки нових кадрів. Особливо важливого значення набувала вона у зв'язку із загостренням класової боротьби в країні, що проявлялося, зокрема, в організації шкідництва з боку частини старої, буржуазної інтелігенції. У 1927 р. на чолі Народного Комісаріату освіти Української РСР, від діяльності якого багато в чому залежало успішне розв'язання проблеми підготовки нових кадрів, партія поставила М. О. Скрипника. Керуючись рішеннями з'їздів ВКП(б) та пленумів її Центрального Комітету, Наркомос УРСР провів велику роботу по перебудові всієї системи народної освіти на Україні. За короткий строк було досягнуто значних успіхів у ліквідації неписьменності серед населення та створенні розгалуженої мережі шкіл для дітей трудящих. Було запроваджено загальну обов'язкову початкову освіту, поліпшено якість навчально-виховної роботи, уніфіковано систему вищої школи та реорганізовано мережу навчальних закладів за галузевим принципом. Усе це сприяло радикальному збільшенню кількості інститутів та студентів у них, величезному зростанню випуску молодих спеціалістів.

У лютому 1933 р. Комуністична партія доручила М. О. Скрипнику пост голови Держплану і заступника Голови Ради Народних Комісарів Української РСР, який він займав аж до дня своєї смерті (7 липня 1933 р.).

М. О. Скрипник був глибоко освіченою людиною. Він володів французькою і німецькою мовами, був прекрасним оратором і публіцистом, знавцем історії Комуністичної партії, мистецтва, літератури. Перу Миколи Олексійовича належить близько 800 друкованих праць з різних питань науки і культури. У 1929 р. за великі заслуги в розвитку радянської науки його було обрано академіком АН УРСР та академіком АН БРСР.

За заслуги перед Комуністичною партією М. О. Скрипник з 1920 по 1933 р. обирався членом Центрального Комітету КП(б)У, з 1923 по 1925 р.— кандидатом у члени Політбюро ЦК КП(б)У, з 1925 по 1933 р.— членом Політбюро ЦК КП(б)У. Він був делегатом III, VI, VIII—XVI з'їздів ВКП(б). На VI, XII, XIII, XIV з'їздах ВКП(б) обирався кандидатом в члени ЦК ВКП(б), а на XV і XVI з'їздах — членом ЦК ВКП(б). Микола Олексійович брав активну участь у створенні і діяльності Комінтерну, де очолював делегацію КП(б)У, був делегатом його I—VI конгресів. На VI конгресі (1928 р.) обирався членом Виконкому Комінтерну.

Проте діяльність М. О. Скрипника не була однозначною. В процесі боротьби за соціалізм він допускав серйозні помилки в партійному і національно-культурному будівництві, які партія піддала справедливій критиці. Зокрема, під час утворення КП(б)У він виступав за створення відокремленої від РКП(б) Комуністичної партії України. У своїх публікаціях М. О. Скрипник перебільшував роль національного питання, вплив Центральної ради і дрібнобуржуазних націоналістичних партій на трудящі маси в період Жовтневої революції на Україні.

Незважаючи на допущені помилки, М. О. Скрипник був самовідданим борцем за соціалізм і комунізм, за справу ленінської партії. У величній будові розвинутого соціалізму, зведеної радянськими людьми під керівництвом Комуністичної партії, є частка революційної праці М. О. Скрипника.

Ю. В. БАБКО (Київ)

⁶ Скрипник М. Непримиренним шляхом. Харків, 1929, с. 45.

УЧАСТЬ І. Г. ЯКУБОВСЬКОГО В БОЯХ
ЗА ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ
ВІД ФАШИСТСЬКИХ ЗАГАРБНИКІВ
(До 70-річчя з дня народження)

Минуло 70 років з дня народження відомого радянського військового діяча, Маршала Радянського Союзу, двічі Героя Радянського Союзу Івана Гнатовича Якубовського. Народився він 7 січня 1912 р. у с. Зайцеві (нині — Городецького р-ну

Могильовської обл.) в родині селянина. Після закінчення у 1934 р. Об'єднаної білоруської військової школи та Ленінградських бронетанкових курсів у 1935 р. І. Г. Якубовський командував взводом, батареєю, танковою ротою, був начальником штабу окремого танкового батальйону, працював викладачем у Пуховицькому піхотному училищі.

Важливою подією в житті Івана Гнатовича став 1937 рік — його було прийнято до лав Комуністичної партії Радянського Союзу. В 1939 р. І. Г. Якубовський брав участь у визволенні Західної Білорусії та в радянсько-фінляндському збройному конфлікті 1939—1940 рр. З першого дня Великої Вітчизняної війни Іван Гнатович бере участь у боях проти німецько-фашистських загарбників на рідній білоруській землі. Командуючи полком, стримував шалені атаки ворога, який рвався до Москви.

Весною 1942 р. його було терміново викликано у Москву й доручено сформувати 91-у танкову бригаду. Сформовану в стислі строки бригаду 22 червня того ж року було направлено під Харків, де радянські війська вели жорстокі бої з танковими дивізіями німецько-фашистських армій, що рвалися на схід, до Волги. Будучи кілька разів поранений і тяжко контужений, І. Г. Якубовський продовжував керувати бригадою. За відмінні бойові дії, безприкладну мужність і героїзм, виявлені в цих боях, 42 її воїни були нагороджені орденами і медалями Радянського Союзу¹.

Під час Сталінградської битви танкісти І. Г. Якубовського стримували шалені атаки гітлерівців, брали участь у розгромі оточеного ворожого угруповання. Весною 1943 р. бригаду було введено до складу 3-ї гвардійської танкової армії, якою командував генерал П. С. Рибалко. Під час наступу радянських військ на Лівобережній Україні бригада І. Г. Якубовського в складі 3-ї танкової армії здійснила стрімкий 400-кілометровий марш-кидок до Дніпра і розмістилася в районі Переяслава-Хмельницького. Перед воїнами бригади стояло складне завдання: в короткий строк переправитися на західний берег річки.

Противник підтягнув до Букринського плацдарму великі сили і вів атаку за атакою на радянських воїнів. Незабаром армія отримала наказ залишити плацдарм і знову переправитися на правий берег, тільки вже на північ від Києва. Цей марш-маневр був нелегким. Необхідно було організовано вивести з бою підрозділи, які знаходилися на Букринському плацдармі, переправити їх на лівий берег Дніпра і за ніч пройти на північ, щоб зайняти Лютетський плацдарм і почати підготовку до наступу на Київ.

Танкісти І. Г. Якубовського це завдання виконали блискуче. В ніч з 4 на 5 листопада воїни бригади у складі армії почали визволення столиці України. На світанку 6 листопада танки 91-ї бригади ввійшли в передмістя Києва — Святошино, а на кінець дня 3-я гвардійська танкова армія оволоділа містом Фастовим, куди фашистське командування підтягувало сили для наступу на Київ. Ранком 7 листопада ворога з Фастова було вигнано.

За визволення міста 91-а танкова бригада отримала почесне найменування Фастівської, а І. Г. Якубовського було нагороджено медаллю «Золота Зірка».

Діючи в складі 3-ї гвардійської танкової армії, танкові частини під командуванням І. Г. Якубовського брали участь у Житомирсько-Бердичівській, Проскурово-Чернівецькій, Львівсько-Сандомирській, Сандомирсько-Сілезькій, Верхньосілезькій, Берлінській та Празькій наступальних операціях.

За вміле керівництво танковими частинами при форсуванні р. Вісла, утримання Сандомирського плацдарму на її лівому березі І. Г. Якубовський був нагороджений другою медаллю «Золота Зірка». Від капітана до уславленого генерала — такий шлях Івана Гнатовича за роки Великої Вітчизняної війни.

Закінчивши у 1948 р. Військову академію Генерального штабу, І. Г. Якубовський командував танковою дивізією, бронетанковими і механізованими військами в Ле-

¹ Люди бессмертного подвига. М., 1965, с. 517.

нінградському і Прикарпатському військових округах і танковою армією. З липня 1957 р. по квітень 1960 р. і з серпня 1961 р. по квітень 1962 р. працював першим заступником головнокомандуючого, з квітня 1960 р. по серпень 1961 р. і з квітня 1962 р. по січень 1965 р. — головнокомандуючим групою радянських військ в Німеччині. З січня 1965 р. — командуючий військами Київського військового округу, з квітня 1967 р. — перший заступник міністра оборони СРСР, а з липня 1967 р. одночасно і головнокомандуючий об'єднаними військовими силами держав — учасниць Варшавського Договору. В 1967 р. І. Г. Якубовському було присвоєно військове звання Маршала Радянського Союзу.

І. Г. Якубовський з 1961 р. обирався членом ЦК КПРС, депутатом Верховної Ради СРСР 6—9 скликань. За заслуги перед Батьківщиною він нагороджений чотирма орденами Леніна, чотирма орденами Червоного Прапора, двома орденами Суворова II-го ступеня. У 1970 р. йому було присвоєно звання Героя ЧССР.

У 1976 р. Маршал Радянського Союзу І. Г. Якубовський помер. У зв'язку з 70-річчям з дня його народження радянські люди вшановують пам'ять славного сина нашої Батьківщини.

Ю. І. ЗІНЧЕНКО (Київ)

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ВИВЧЕННЯ ДРУЖБИ І СПІВРОБІТНИЦТВА ТРУДЯЩИХ УКРАЇНСЬКОЇ РСР І МОЛДАВСЬКОЇ РСР.

У Програмі Комуністичної партії Радянського Союзу, рішеннях партійних форумів, особливо XXIII—XXVI з'їздів КПРС, визначено головні напрями розвитку національних відносин у період зрілого соціалістичного суспільства — дальший розквіт кожної нації і всемірне зближення її з іншими соціалістичними націями.

Глибоко проаналізувавши соціально-політичний і духовний розвиток радянського суспільства на сучасному етапі, Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев на XXVI з'їзді партії зазначив: «Життя переконує, що інтенсивний економічний і соціальний розвиток кожної з наших республік прискорює процес їх всебічного зближення. Відбуваються розквіт і взаємозбагачення національних культур, формування культури єдиного радянського народу — нової соціальної та інтернаціональної спільності. Цей процес іде у нас так, як він і повинен йти при соціалізмі: на основі рівності, братерського співробітництва і добровільності. За додержанням цих ленінських принципів національної політики партія стежить суворо. Від них ми не відступимо ніколи!»¹

Зазначені вище процеси є закономірностями розвитку багатонаціонального радянського суспільства, вони значною мірою сприяють дальшому зміцненню дружби і співробітництва між усіма народами СРСР, плідному обміну між ними матеріальними і духовними багатствами. Їх суть і складові частини, зокрема дружба і співробітництво українського і молдавського народів, вже певною мірою висвітлені в радянській науковій літературі.

Методологічною основою літератури з даної проблеми є праці класиків марксистсько-ленінізму, відомих партійних і державних діячів, а також партійні документи.

Величезну цінність для дослідника процесів єднання й дружби народів становлять доповіді, промови і статті Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР товариша Л. І. Брежнева². Особливо важливими з погляду вивчення дружби і співробітництва українського і молдавського народів є статті і виступи товариша Л. І. Брежнева у 1950—1952 рр., коли він працював першим секретарем ЦК Компартії Молдавії. Велике значення у розробці проблеми мають промова члена Політбюро ЦК КПРС, секретаря ЦК КПРС товариша К. У. Черненко на передвиборних зборах виборців Кишинівського — Ленінського виборчого округу по виборах до Ради Союзу Верховної Ради СРСР 26 лютого 1979 р., а також інші його праці³.

У доповідях і виступах члена Політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК Компартії України товариша В. В. Щербіцького⁴ міститься багатий узагальнюючий матеріал, який яскраво і переконливо показує, що значні успіхи в будівництві соціалізму в братніх союзних республіках, зокрема в УРСР, — результат творчої діяльності всіх радянських народів, переконливе підтвердження революційної перетворюючої сили марксистсько-ленінських ідей, торжества ленінської національної політики КПРС, дружби народів, що забезпечили небачено швидкі темпи економічного і культурного піднесення країни.

¹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 68.

² Брежнев Л. І. Ленінським курсом. Промови і статті. К., 1974. Т. 4, с. 40—96; К., 1976. Т. 5, с. 161—177; К., 1978. Т. 6, с. 500—520, 558—579 та ін.; Брежнев Л. І. Об интернационализме и дружбе народов. М., 1981.

³ Черненко К. У. Ближе к жизни. Кишинев, 1956; сго же. Некоторые вопросы творческого развития стилиа партийной и государственной работы. М., 1978.

⁴ Щербіцький В. В. Избранные речи и статьи. М., 1978; його ж. Радянська Україна. К., 1978.

Про велику силу ленінської дружби народів і розквіт Молдавської РСР в єдиній сім'ї соціалістичних республік говориться у виступах і промовах заступника Голови Ради Міністрів СРСР товариша І. І. Бодюла⁵⁻⁸.

Важливі питання досліджуваної проблеми певною мірою висвітлені в узагальнюючих колективних монографічних дослідженнях «История Коммунистической партии Советского Союза», «История СССР с древнейших времен до наших дней», «История Украинской РСР» (у восьми томах, десяти книгах), «История міст і сіл Української РСР» (в 26-ти томах), «История Молдавской ССР» (в двох томах). У цих працях показано значення революційних, бойових і трудових традицій російського, українського, молдавського й інших народів країни у їх спільній боротьбі за побудову соціалістичного суспільства.

Багато цікавих наукових розвідок, присвячених різним аспектам історичних зв'язків і непорушної дружби народів СРСР, у тому числі українського і молдавського, вийшло в період підготовки і святкування таких знаменних дат у житті нашої країни, як 300- і 325-річчя возз'єднання України з Росією, 100- і 110-річчя з дня народження В. І. Леніна, 50-річчя утворення Союзу РСР, 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції і 60-річчя встановлення Радянської влади на Україні, а також прийняття нової Конституції СРСР і Конституцій союзних республік. У них було розкрито торжество ленінської національної політики КПРС, грандіозні успіхи в будівництві нового життя, що стали результатом розвитку дружби, розквіту і зближення націй, всебічного опівробітництва і взаємодопомоги народів СРСР.

Говорячи про основні проблемні напрями історіографії українсько-молдавських зв'язків, слід зазначити, що велика увага приділялася розкриттю спільної боротьби трудящих за встановлення Радянської влади, проти іноземних інтервентів і внутрішньої контрреволюції на Україні і в Молдавії. Ці питання знайшли відображення як у загальних працях з історії Молдавії і України, так і в спеціальних, де вони висвітлені більш глибоко⁹. Наведені авторами цифри і факти переконливо свідчать, що після Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917 р. відбувалося даліше зміцнення братерської солідарності трудящих Росії, України і Молдавії. У працях показано значення Великого Жовтня для долі українського, молдавського й інших народів, особливості соціалістичної революції на Україні і в Молдавії. Автори підкреслюють, що перемога Радянської влади на Україні і в Молдавії була частиною єдиного процесу триумфальної ходи Радянської влади.

У ряді книг досліджуються деякі аспекти спільної боротьби трудящих України і Молдавії в роки громадянської війни¹⁰. В них, зокрема, підкреслюється, що ця боротьба була переконливим свідченням бойової співдружності українського і молдавського народів. Збройний опір військам королівської Румунії, австро-німецьким

⁵⁻⁸ Бодюл І. І. Социально-экономические отношения в деревне на стадии развитого социализма. М., 1974; его же. По пути возрождения и расцвета. Кишинев, 1978 (молд. мовою); его же. Советская Молдавия. Кишинев, 1978.

⁹ Ройтман Н. Д. Из истории совместной борьбы трудящихся Молдавии и Украины за власть Советов (конец 1917 — начало 1918 годов). — Вековая дружба. Кишинев, 1961, с. 361—374; Афтениук С. Я., Есауленко А. С., Иткис М. Б., Ройтман Н. Д., Шемяков Д. Е. Революционное движение в 1917 году и установление Советской власти в Молдавии. Кишинев, 1964; Голуб П. А. Партия, армия и революция. Отвоєвание партией большевиков армии на сторону революции. Март 1917 — февраль 1918. М., 1967; Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні. К., 1967. Т. 1—2; Антонюк Д. И., Афтениук С. Я., Есауленко А. С., Иткис М. Б. Предательская роль «Сфатул цэрий». Кишинев, 1969; Гапоненко Л. С. Рабочий класс России в 1917 году. М., 1970; Чирко В. А. Великий Жовтень і утвердження нових міжнародних відносин. К., 1974; Лихолат А. В. Содружество народов СССР в борьбе за построение социализма. 1917—1937. М., 1976; Установление Советской власти в национальных районах России. Кишинев, 1979.

¹⁰ За республику Советов. Воспоминания красных партизан Молдавии 1918—1930 гг. Кишинев, 1958; Куличенко М. И. Борьба Коммунистической партии за решение национального вопроса в 1918—1920 гг. Харьков, 1963; Супруненко Н. И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918—1920). М., 1966; Березняков Н. В. Борьба трудящихся Бессарабии против интервентов в 1917—1920 гг. Кишинев, 1967; Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр. К., 1967—1970. Т. 1—3; Коренев А. А., Ройтман Н. Д. Участие трудящихся Молдавии в защите завоеваний Октября. Кишинев, 1968.

загарбникам та іншим інтервентам, а також виступи народних мас проти зрадницької політики Центральної ради і «Сфатул церій» набули інтернаціонального характеру. Риси справжнього інтернаціоналізму з особливою силою виявилися під час Хотинського повстання¹¹.

Таким чином, боротьба робітників і селян України та Молдавії за перемогу влади Рад становить одну з яскравих і незабутніх сторінок в історії дружби російського, українського і молдавського народів. Автори названих і деяких інших праць, спираючись на багатий документальний матеріал, дійшли висновку, що в справу перемоги над внутрішньою і зовнішньою реакцією в роки громадянської війни внесли свій вклад і трудящі України та Молдавії. Вони виявляли зразки справжнього героїзму на фронті і в підпіллі, захищаючи завоювання соціалістичної революції, що відкрила простір для здійснення ленінської національної політики — політики дружби, рівноправ'я й співробітництва між народами Росії.

Основні етапи будівництва основ соціалізму висвітлюються як в узагальнюючих працях українських і молдавських учених, так і в дослідженнях, присвячених післяжовтневій історії двох братніх народів. У них на численних фактах і прикладах показано, що трудящі Молдавії разом з трудящими Радянської України активно приступили до будівництва соціалізму. Народні маси Бессарабії, насильно відірвані в 1918 р. від Радянської Батьківщини, до 1940 р. перебували під гнітом королівської Румунії, що ліквідувала в цьому краї завоювання соціалістичної революції.

Науковці приділили значну увагу проблемі утворення радянської національної державності молдавського народу¹². В згаданих й інших працях підкреслюється величезне значення утворення СРСР для долі українського, молдавського, всіх інших народів нашої країни. Спираючись на широкую джерельно-документальну базу, даючи об'єктивну оцінку історичним подіям тих років, дослідники доводять, що робітники й селяни Молдавії зміцнювали свою радянську національну державність у тісному єднанні і з допомогою братніх народів.

Наукову цінність становлять праці, присвячені розробці і прийняттю Конституції МА РСР — першої конституції автономної республіки СРСР¹³. Автори підкреслили, що Конституція МА РСР, в якій знайшли відображення ленінські принципи рівності, братерства і дружби народів Радянської багатонаціональної держави, стала не лише важливим актом зміцнення й дальшого розвитку різних форм взаємовідносин трудящих мас України й Молдавії, а й цікавим документом з точки зору визначення правового становища автономних республік у складі союзних республік.

Побудова соціалістичного суспільства в МА РСР у 20—30-х роках була невіддільна від індустріалізації, колективізації сільського господарства, здійснення культурної революції на Україні і, природно, країни в цілому. Тому ці процеси в загальних рисах розглядаються у відповідних дослідженнях з історії України. Разом з тим слід окремо сказати про праці молдавських істориків, у яких певною мірою відображені багатогранні зв'язки і співробітництво українського і молдавського народів¹⁴. Їх автори констатують, що економічне співробітництво українського і мол-

¹¹ Юрченко А. Хотинское восстание. (К истории борьбы крестьян Северной Бессарабии против австро-венгерских и румынских оккупантов (1918—1919 гг.). К., 1948; Героїчна Хотинщина. Матеріали наукової сесії, присвяченої 50-річчю Хотинського повстання. Львів, 1972.

¹² Афтенюк С. Я. Ленинская национальная политика Коммунистической партии и образование советской государственности молдавского народа. Кишинев, 1971; Лазарев А. М. Молдавская советская государственность и бессарабский вопрос. Кишинев, 1974. Репида А. В. Образование Молдавской АССР. Кишинев, 1974 та ін.

¹³ Карлов А. А. Разработка и принятие Конституции Молдавской Автономной Советской Социалистической Республики, 1925 год. — Исследования молодых историков Молдавии. Кишинев, 1965, с. 2—17; Журавлев Н. И. Разработка, принятие и общая характеристика первой Конституции Молдавской АССР 1925 г. — Ученые записки Кишиневского госуниверситета. Кишинев, 1965. Т. 79.

¹⁴ Иванова З. М. Комнезамы Молдавской АССР. Кишинев, 1970; Петровская И. Осуществление ленинских идей электрификации в Молдавской ССР. Кишинев, 1970; Становление и развитие колхозного строя Молдавской ССР. Кишинев, 1971; Джесмеджиян К. Н. Из истории развития социалистического соревнования в Молдавии. (Деятельность Компартии Молдавии по развитию социосоревнования в 1924—1940 гг.). Кишинев, 1974 та ін.

давського народів у 20—30-х роках безперервно розвивалося і поглиблювалося. Дослідники звертають увагу на те, що технічне оснащення, зміни в галузевій структурі і розміщенні промисловості та ряд інших аспектів проблеми індустріалізації, а також швидкі темпи колективізації, прискорені процеси політичного і організаційно-господарського зміцнення колективних господарств стали можливими лише за умов фінансової, технічної і матеріальної допомоги, яка подавалася молдавському народові Радянською державою, російським, українським й іншими братніми народами СРСР. До наукового обігу введено досить значний матеріал про вклад братніх республік у корінну перебудову молдавських сіл, у зміцнення матеріально-технічної бази сільськогосподарського виробництва та ін. Автори виділяють питання про велику роль російського і українського народів у створенні кадрів для промисловості і сільськогосподарства Молдавії. Все це, на думку дослідників, свідчить про подання братньому молдавському народу дієвої допомоги у ліквідації фактичної економічної нерівності.

У всіх цих важливих історичних процесах величезна роль належала КПРС та її бойовим загонам — Комуністичній партії України і обласній партійній організації Молдавії. Вони послідовно втілювали в життя ленінську програму соціалістичної індустріалізації, колективізації сільського господарства, культурної революції, згуртовували на розв'язання цих історичних завдань народи СРСР, у тому числі український і молдавський.

Підводячи підсумки результатів дослідження українсько-молдавських зв'язків у 20—30-і роки, слід відзначити, що наукові праці свідчать про глибоке вивчення багатогранного співробітництва між українським і молдавським народами в період побудови соціалістичного суспільства. Широке використання документів дало можливість ученим зробити правомірний висновок, що в ті роки економічні, політичні і культурні зв'язки цих народів вступили в якісно новий етап, який характеризувався взаємодопомогою і співробітництвом в умовах будівництва соціалізму в СРСР. Багатогранні форми рівноправного співробітництва і зв'язків стали невід'ємною складовою частиною ленінської дружби народів СРСР, одним з вирішальних суспільно-політичних факторів, що забезпечили побудову фундаменту соціалістичної економіки країни.

В історіографії знайшла досить ґрунтовне відображення спільна боротьба трудящих Бессарабії і Північної Буковини проти окупаційного режиму боярської Румунії в 1918—1940 рр., за возз'єднання з Радянською Батьківщиною^{15—16}. Зокрема, досліджено ряд важливих аспектів цієї проблеми: викрито класову суть окупаційного режиму, показано героїчну боротьбу трудящих Бессарабії і Північної Буковини під керівництвом комуністів проти соціального й національного гноблення румунських загарбників та їх прислужників — українських і молдавських буржуазних націоналістів, висвітлено прагнення українців і молдаван, що стогнали під чужоземним ярмом, возз'єднатися з Радянською Вітчизною.

Яскравою сторінкою в історії дружби і братерської солідарності між українським, молдавським, іншими народами було Татарбунарське повстання 1924 р. Йому присвячені спеціальні дослідження¹⁷, автори яких показали, що це був один з найбільших спільних виступів українців, молдаван, гагаузів, болгар, представників інших національностей проти реакційних сил, за встановлення Радянської влади і возз'єднання з Країною Рад.

^{15—16} Симоненко Р. Г. Імперіалістична політика Антанти і США щодо України в 1919 році. (Паризька мирна конференція і ангірадянська інтервенція на Україні). К., 1962; його ж. Провал політики міжнародного імперіалізму на Україні (II половина 1919 — березень 1921 р.). К., 1965; Куряло В., Ліщенко М., Ромашець О., Сиротя П., Тимошук Б. Північна Буковина, її минуле і сучасне. Ужгород, 1969; Березняков Н. В., Бобейко І. М., Копанський Я. М., Мурзак У. Г., Платон В. П. Борьба трудящихся Бессарабии за свое освобождение и воссоединение с Советской Родиной (1918—1940 гг.). Кишинев, 1970; Лазарев А. М. Молдавская советская государственность и бессарабский вопрос. Кишинев, 1974; Копанський Я. М. Інтернаціональна солідарність с боротьбой трудящихся Бессарабии за воссоединение с Советской Родиной (1918—1940). Кишинев, 1975; его же. Общество бессарабцев в СССР и союзы бессарабских эмигрантов (1924—1940). Кишинев, 1978.

¹⁷ Смішко П. Татарбунарське повстання 1924 року. К., 1956; Рошкован Ю. Д. Яркая страница пролетарской солидарности. Кишинев, 1970.

Значне місце в історичній літературі відводиться питанням возз'єднання молдавського народу в єдиній Радянській державі і утворення Молдавської РСР 2 серпня 1940 р. Широко висвітлюються такі аспекти цієї проблеми, як ліквідація влади бояр, поміщиків, буржуазії, створення сприятливих умов для возз'єднання молдавського народу в єдиній Радянській державі, утворення органів Радянської влади, відновлення дії радянських законів про націоналізацію землі, банків, залізниць, промислових і торговельних підприємств, засобів зв'язку. Докладно розповідається про ліквідацію поміщицького землеволодіння і передачу селянській бідності орної землі, садів, виноградників, худоби, створення колгоспів і організацію МТС, ліквідацію безробіття. Ці важливі історичні події в житті молдавського народу автори розглядають як результат втілення в життя ленінської національної політики, розвитку дружби й братерського співробітництва між народами багатонаціонального Союзу РСР¹⁸.

Як відомо, історії Великої Вітчизняної війни належить особливе місце в радянській історіографії. Немає можливості і необхідності називати тут всі дослідження з даного питання. Вкажемо лише деякі праці, які стосуються досліджуваної проблематики¹⁹. В них розповідається про те, що героїчна боротьба на фронтах, у партизанських з'єднаннях і в комуністичному підпіллі, беззавітна праця в радянському тилу трудящих України і Молдавії продемонстрували їх відданість ідеям ленінської дружби народів. У працях наочно проілюстровано, як зазнали краху підступні розрахунки німецьких фашистів та їх румунських прислужників, а також українських і молдавських буржуазних націоналістів на те, що їм вдасться підірвати дружбу українського і молдавського народів з російським й іншими народами нашої багатонаціональної країни. Однак всупереч планам фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни народи Радянського Союзу і в їх числі трудящі України і Молдавії під керівництвом Комуністичної партії зміцнювали дружбу й співробітництво, спрямовуючи спільні зусилля на розгром ворога.

Автори показали, що сотні тисяч робітників, службовців і селян України та Молдавії, як і Білорусії, прибалтійських республік, ряду областей РРФСР, евакуйовані у східні райони країни, невтомно працювали під гаслом: «Все для фронту! Все для перемоги!», забезпечуючи фронт озброєнням, боеприпасами і продовольством.

Як у згаданих, так і в багатьох інших працях про Велику Вітчизняну війну показано, що непорушна єдність класів і соціальних груп, усіх націй і народностей країни в той час стала одним з факторів всенародної боротьби за відбудову зруйнованого народного господарства України і Молдавії²⁰. Бойова дружба і тісне співробітництво УРСР і МРСР у роки війни сприяли дальшому зближенню соціалістичних націй — до такого цілком обгрунтованого висновку дійшли дослідники історії братніх республік.

Однією з яскравих сторінок історії нашої багатонаціональної Батьківщини, що підтверджують нездолану силу братерської дружби соціалістичних націй і народ-

¹⁸ Лазарев А. М. Воссоединение молдавского народа в единое Советское государство. Кишинев, 1965; Развитие рабочего класса Молдавской ССР (1940—1965). Кишинев, 1970; Афтениук С. Я. Ленинская национальная политика Коммунистической партии и образование советской государственности молдавского народа. Кишинев, 1971; Становление и развитие колхозного строя в Молдавской ССР. Кишинев, 1971 та ін.

¹⁹ Коренев А. А., Левит И. И. В огне войны крепла дружба народов. Кишинев, 1969; Афтениук С., Елин Д., Коренев А., Левит И. Молдавская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг. Кишинев, 1970; Коваль М. В. У горнилі війни. (Співдружність українського народу з братніми народами СРСР у роки Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.). К., 1972; Артемьев А. П. Братский боевой союз народов СССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. М., 1975; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. 1941—1945 гг. К., 1975. Т. 1—3.

²⁰ Романова З. Г. Братская помощь великого русского народа трудящимся Молдавской ССР в восстановлении и дальнейшем развитии народного хозяйства в четвертой пятилетке. — Ученые записки Кишиневского университета. Кишинев, 1958. Т. 34; Туляну Вл. Великая сила нерушимой дружбы. Кишинев, 1962; Народное хозяйство Украинской РСР у післявоєнні роки (1946—1964). К., 1965; Афтениук С., Воронин П. Деятельность Компартии Молдавии по осуществлению коренных социально-экономических преобразований в республике (1944—1950 гг.). Кишинев, 1973; Топузлу Г. Н. Помощь братских союзных республик сельскому хозяйству Молдавской ССР (1940—1958 гг.). Кишинев, 1981.

ностей, стали післявоєнні п'ятирічки, роки будівництва розвинутого соціалістичного суспільства. У дослідженнях радянських учених показано роль дружби народів СРСР на етапі зміщення й розвитку соціалізму і в умовах, коли він досяг зрілої стадії. Автори з повним правом зазначають, що багатовікова непорушна дружба, традиційне співробітництво між українським і молдавським народами піднялися на новий, вищий щабель, набули якісно нових форм у період побудови розвинутого соціалізму.

Ці процеси більш докладно вивчені в сфері економіки. Певний науковий інтерес становлять як загальні праці, в яких висвітлюється співробітництво і дружба народів СРСР²¹, так і дослідження, присвячені взаємозв'язкам двох або кількох радянських соціалістичних республік, зокрема УРСР і МРСР²². Матеріали, наведені в згаданих працях, яскраво розкривають хід втілення в життя ленінської національної політики, рівноправне економічне співробітництво соціалістичних націй, зокрема молдавської і української, їх активний вклад у розв'язання грандіозних завдань створення матеріально-технічної бази комунізму. У працях показано досягнення трудящих двох сусідніх республік, роль братерської дружби і взаємодопомоги в їх економічному розвитку і країни в цілому.

Бурхливе піднесення економіки УРСР і МРСР автори ставлять у пряму залежність від розвитку радянського соціалістичного ладу, розкривають його переваги перед капіталізмом, підкреслюють постійне піклування Комуністичної партії про розвиток науково-технічного прогресу і системи тісного економічного співробітництва багатонаціонального радянського народу, що склалася в нашій країні. Найбільш вдало висвітлені такі аспекти проблеми: різноманітні форми співробітництва між РРФСР, УРСР і МРСР, іншими союзними республіками, починаючи із спільного проектування й перших наукових розробок і кінчаючи масовим виготовленням готової продукції, спеціалізація й кооперування, обмін передовим виробничим досвідом і розвиток соціалістичного змагання. Позитивним є висвітлення соцзмагання як фактора творчої активності трудящих країни загалом і двох республік зокрема, показ зв'язку виробничої ініціативи мас з конкретними завданнями комуністичного будівництва в усіх союзних республіках, в тому числі на Україні і в Молдавії, а також нових форм соцзмагання, притаманних розвинутому соціалізму.

Таким чином, у науковій літературі охарактеризовано різні форми виробничих зв'язків МРСР і УРСР з урахуванням загальносоюзного територіального суспільного розподілу праці і ролі кожної з союзних республік в єдиному народногосподарському комплексі СРСР; розкрито ленінські положення з питань розміщення продуктивних сил і економічних зв'язків; показано якісні особливості економічних зв'язків в соціалістичному суспільстві. Автори підкреслюють, що дружні зв'язки між російським, українським і молдавським, іншими народами країни є закономірністю розвинутого соціалізму, коли все краще, що досягнуто одним народом, стає надбанням усіх інших народів СРСР.

Останніми роками з'явилися праці, в яких розкривається величезне значення взаємодопомоги братніх народів СРСР, в тому числі російського і українського, для

²¹ Бабій Б. М., Таранов А. П. Україна у сузір'ї братніх республік. К., 1966; Макаренко О. А., Доронченков А. І., Римаренко Ю. І. Братерське єднання. Дружба народів СРСР — торжество пролетарського інтернаціоналізму. К., 1967; Панібудьласка В. Ф. Дружба і співробітництво українського народу з братніми народами СРСР. 1959—1965. К., 1967; Ват'ян Г. Будівництво комунізму і зміщення дружби народів СРСР. К., 1968; Дружба народів СРСР — велике завоювання ленінської національної політики КПРС. К., 1969; Бачинський П. Торжество ленінських ідей дружби і братерського співробітництва народів СРСР. К., 1970; Равная среди равных. Сборник статей по истории социалистического и коммунистического строительства в Молдавии. Кишинев, 1972; Радянська Україна в братній сім'ї народів СРСР. К., 1972; КПРС — організатор співробітництва братніх радянських республік. Наукові праці з історії КПРС. Міжвідомчий науковий збірник. К., 1973. Вип. 62 та ін.

²² Довганюк Г. П. Змагання робітничих колективів України і Молдавії (1945—1958 рр.). — УІЖ, 1972, № 9; Лысенко В. Г. В единой семье — к единой цели. (Братское сотрудничество молдавского и украинского народов в период строительства коммунизма). Кишинев, 1971; Донской Д. Д. В братском единстве. Украина — Молдавия. К., 1972; Единство и сотрудничество народов СССР. Кишинев, 1975; Братское единство народов СССР. Кишинев, 1976.

дальшого розвитку промисловості, кількісних та якісних змін у робітничому класі Молдавії²³.

Аналогічні мотиви прозвучали і в дослідженнях молдавських істориків, присвячених розвитку сільського господарства республіки, зокрема її аграрно-промислових комплексів²⁴. Слід підкреслити, що в історіографії боротьби за здійснення в радянському селі ленінського кооперативного плану особливе місце належить працям з історії становлення і розвитку колгоспного ладу в Молдавській РСР, західних областях України і Білорусії, прибалтійських республіках, що увійшли до складу СРСР у період, коли він був уже могутньою соціалістичною державою з високорозвинутою економікою і культурою. Як підкреслюють дослідники, в цих республіках і областях при проведенні колективізації сільського господарства, індустріалізації і культурної революції широко використовувався нагромаджений досвід і безкорислива братерська допомога трудящих усіх радянських республік, завдяки чому розвинуте соціалістичне суспільство там було побудоване одночасно з іншими республіками Радянського Союзу. Висновки й узагальнення авторів цілком об'єктивні і вмотивовані: приклад успішного будівництва соціалізму в цих регіонах красномовно свідчить про торжество ленінської національної політики КПРС, дієвість взаємодопомоги братніх соціалістичних націй Радянського Союзу.

Останнім часом особливо активно досліджується історія взаємозв'язків, взаємозбагачення і зближення соціалістичних національних культур народів СРСР, їх розквіту на ідейній основі марксизму-ленінізму, що зумовило появу єдиної соціалістичної змістом і національної формою, інтернаціональної духом культури радянського народу. Тема культурних взаємозв'язків радянських народів, зокрема українського і молдавського, також знайшла певне відображення в науковій літературі. Ці питання частково порушуються у працях, які вже згадувалися, у ряді узагальнюючих монографій з історії розвитку культури²⁵, а також у деяких спеціальних дослідженнях²⁶. В них, зокрема, показано, що на етапі будівництва розвинутого соціалізму дружнє співробітництво радянських народів, у тому числі українського і молдавського, в галузі культури стає більш комплексним, набуваючи нових різноманітних форм. Автори звертають увагу на переклади кращих літературних творів молдавських і українських поетів та прозаїків, гастролі національних театрів, художніх колективів, дні культури братніх народів та ін. Аналізуючи різні форми культурних взаємозв'язків, вони підкреслюють, що взаємопроникнення кращих, прогресивних традицій у культури цих, як й інших братніх народів СРСР, — процес надзвичайно складний, багатограний і вимагає спеціального дослідження. На численних фактах і прикладах у працях показано, що характерні риси інтернаціональної культури українського і молдавського народів виявляються у музиці, архітектурі, живопису, літературі, мистецтві. Кращі прогресивні традиції в культурі молдавського і українського, всіх інших народів СРСР, підкреслюють автори, стають надбанням усього радянського народу і саме в цьому виявляється закономірність розвитку багатонаціонального

²³ Репида Л. Е., Рыбалко П. Л., Мохова А. В. Славный рабочий класс. Кишинев, 1973; Царанов В. И. По пути индустриализации. (Осуществление социалистической индустриализации и дальнейшее развитие промышленности Молдавской ССР). Кишинев, 1975; Репида Л. Е. Роль рабочего класса в строительстве социализма в Молдавской ССР. Кишинев, 1977.

²⁴ Базил М. Союз земледелия и промышленности. Кишинев, 1969; Аграрно-промышленные комбинаты пищевой индустрии Молдавии. Кишинев, 1970; Аграрно-промышленные объединения. Принципы, организация и опыт. Кишинев, 1971; Сельское хозяйство на современном этапе. М., 1972; Буга И. И. Совхозы Молдавии. Кишинев, 1973.

²⁵ Братерство народов — братерство культур. К., 1960; Развитие української культури за роки Радянської влади. К., 1967; Торжество ленінської національної політики на Україні. К., 1967; Сотрудничество народов СССР в культурном строительстве. М., 1973; Межнациональные связи и взаимодействие культур народов СССР. Таллин, 1978.

²⁶ Даниленко Р. В. Развитие культурного сотрудничества народов СССР (1959—1967 гг.). (На материалах культурного сотрудничества МССР с другими советскими республиками). Кишинев, 1968; Материалы научно-теоретической конференции «Молдавско-руско-украинские театральные связи» (10—11 апреля 1967 г.). Кишинев, 1970; Тетерук І. На крилах дружби. Про взаємозв'язки братніх культур народів СРСР. К., 1973; Взаємозбагачення і зближення українського мистецтва з мистецтвом братніх радянських народів. К., 1977.

суспільства на шляху утворення єдиної радянської культури, культури комуністичного майбуття.

Отже, радянські історики ґрунтовно дослідили ряд аспектів багатопланової проблеми історичних зв'язків і непорушної дружби українського і молдавського народів. Аналіз опублікованих праць дає можливість виявити деякі недоліки, накреслити шляхи їх усунення, а також визначити перспективи дальших досліджень.

Актуальним залишається завдання всебічного розкриття історичного досвіду КПРС та її бойових загонів — Компартій союзних республік — по об'єднанню народів в інтернаціональне братерство, створенню міжнаціональних відносин соціалістичного типу, міжнародного значення ленінського вчення про нації і національні відносини.

Вченню належить глибоко дослідити механізм злиття робітничого і національно-визвольного руху, спільну боротьбу народів за встановлення і зміцнення Радянської влади на місцях, їх участь у будівництві нового державного апарату, націоналізації основних засобів виробництва, а також питання про зміцнення єдності народів багатонаціонального Союзу РСР, які об'єдналися в нову історичну спільність людей — радянський народ.

Зазначені недоліки вже значною мірою усунуті в двох колективних монографічних дослідженнях, підготовлених до 40-річчя утворення Молдавської РСР²⁷. Це перша спроба комплексного дослідження тісних зв'язків, дружби і співробітництва українського і молдавського народів у братерській непорушній сім'ї народів СРСР. Видання цих книг — помітне явище в радянській історіографії. Воно стимулюватиме далі творчі розробки даної проблеми в світлі тих вимог, які Комуністична партія і Радянський уряд ставлять перед ученими.

В єдиній братній сім'ї народів нашої багатонаціональної країни на всю глибину й широчінь розкрилися їх могутні творчі сили. Пліч-о-пліч вони пройшли великий шлях боротьби й творення, який увінчався побудовою розвинутого соціалістичного суспільства — суспільства справжнього рівноправ'я, братерства, дружби і співробітництва. З трибуни XXVI з'їзду Комуністичної партії України член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький від імені комуністів, усього українського народу заявив: «Свій найвищий патріотичний та інтернаціональний обов'язок трудящі республіки бачать у тому, щоб і далі всемірно зміцнювати могутність і братерську дружбу народів нашої великої Батьківщини — Союзу Радянських Соціалістичних Республік»²⁸.

Проблематика єднання багатонаціонального радянського народу, дружби й рівноправного співробітництва трудящих союзних республік — складна і багатопланова. У зв'язку з цим при її дослідженні доцільно більш активно використовувати комплексний підхід. Сучасний рівень розвитку радянської історичної науки дозволяє об'єднати зусилля представників насамперед суспільних, а згодом й інших наук для створення комплексних праць, в яких висвітлювалися б економічні, соціально-політичні, культурні, духовні зв'язки народів СРСР.

Н. В. КОМАРЕНКО (Київ)

²⁷ Исторические корни связей и дружбы украинского и молдавского народов. К., 1980; Нерушимая дружба украинского и молдавского народов в период социализма. К., 1980.

²⁸ Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. К., 1981, с. 7.

VI (ПРАЗЬКА) ВСЕРОСІЙСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ РСДРП У РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Празька партійна конференція стала значною подією в історії нашої партії, а також міжнародного робітничого руху. Вона фактично відіграла роль з'їзду партії. Конференція визначила політичну лінію і тактику партії в умовах нового революційного піднесення, закріпила перемогу марксистських принципів, відродила партію та її ЦК, підбила підсумок тривалої і безкомпромісної боротьби більшовиків

проти ліквідаторів та інших опортуністів, стала етапом, як зазначав В. І. Ленін. «...завершення будівництва робітничої партії...»¹. Рішення конференції дали приклад непримиренної боротьби й організаційного розмежування з опортунізмом для всіх революційних елементів інших соціал-демократичних партій.

Значення Празької конференції і зумовлює постійний інтерес до неї радянських учених. При вивченні історії VI Всеросійської конференції РСДРП всі вони зверталися й звертаються до творів В. І. Леніна, який був першим глибоким дослідником цієї проблеми. Володимир Ілліч був активним учасником і керівником конференції. В його працях містяться відомості про роботу і склад учасників конференції, написані проєкти резолюцій, дано аналіз прийнятих на ній рішень, визначено її місце в історії РСДРП².

Джерельна база історії Празької конференції на початок її вивчення була дуже вузькою. Ще в дожовтневий період були опубліковані резолюції конференції, окремі документи червневої (1911 р.) наради членів ЦК РСДРП, деякі документи Російської організаційної комісії (РОК), великий матеріал містила більшовицька преса. Важливе значення у вивченні конференції належить мемуарній літературі, велика публікація якої розпочалася вже з перших років Радянської влади. Особливе місце займають спогади її учасників³, цінність яких полягає в тому, що вони дають уявлення про атмосферу, що панувала на конференції, про бесіди В. І. Леніна з делегатами після засідань, про їх переживання.

Початок вивченню Празької партійної конференції поклали перші підручники й навчальні посібники з історії партії⁴. Найвдалішими серед них були праці М. М. Попова, В. І. Невського і О. М. Ярославського. В своїх підручниках вони ширше висвітлювали питання про роботу конференції: Особливо в цьому плані відзначається праця М. М. Попова, який показав підготовку конференції, її роботу і проаналізував резолюції, прийняті на ній. Проте в перших підручниках були суперечливі і спірні оцінки значення II з'їзду РСДРП і Празької конференції в історії створення партії більшовиків. В. І. Невський писав, що після I з'їзду «Російська соціал-демократія була вже не конгломератом нічим не зв'язаних груп, а партією, нехай партією тільки в ідеї, але все-таки партією, фактичне об'єднання якої було вже не за горами»⁵, а II з'їзд РСДРП «...був справжнім установчим з'їздом, початком партії в повному розумінні цього слова»⁶. Він же був «...і початком партії більшовиків»⁷. З'ясовуючи значення III з'їзду РСДРП, Невський писав, що і цей з'їзд поклав «...початок партії більшовиків»⁸, а Празька конференція «...стала (вдруге в історії соціал-демократії) початком утворення окремої партії більшовиків»⁹. На думку М. М. Попова і О. М. Ярославського, більшовики організовуються як самостійна партія також на Празькій конференції.

У 1928 р., коли відзначалося 30-річчя I-го і 25-річчя II з'їзду РСДРП, серед істориків розгорнулася дискусія про значення цих з'їздів в історії більшовицької партії¹⁰, а також ставилося питання і про значення Празької партійної конференції. До єдиної думки в усіх обговорюваних питаннях учасники дискусії так і не при-

¹ Ленін В. І. Розмова. — Повне збір. творів, т. 23, с. 52.

² Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 21, с. 117—149, 166—167, 204—207, 330—335, 370—377, 457—465; т. 54, с. 357—361.

³ Пятницкий О. Записки большевика. Л., 1925; Воронский А. К. За живой и мертвой водой. М., 1927; Семашко Н. Большевики в годы реакции. М., 1932; его же. Листки воспоминаний (Пражская конференция РСДРП 18—30 января 1912). М., 1937.

⁴ Лядов М. Н. 25 лет Российской Коммунистической партии большевиков. Новгород, 1923; Шелавин К. И. Рабочий класс и его партия (История РКП). Пг., 1923; Керженцев П. М. Страницы истории РКП(б). Л., 1926; Невский В. И. История РКП(б). Краткий очерк. Л., 1926; Попов Н. Н. Очерки истории Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков). М. — Л., 1926; Юрьев Г. Путь Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков). 1870—1925. Книга для чтения по истории партии. М. — Л., 1926; Ярославский Е. М. Краткий очерк по истории РКП(б), ч. I—II. М. — Л., 1926—1928. та ін.

⁵ Невский В. И. Указ. соч., с. 76.

⁶ Там же, с. 230.

⁷ Там же, с. 212.

⁸ Там же, с. 262.

⁹ Там же, с. 368.

¹⁰ Див.: Пролетарская революция, 1928 № 3, 4.

йшли. Відображенням цих розбіжностей був той факт, що Істпарт і Агітпроп ЦК ВКП(б) опублікували тези до 30-річчя I-го з'їзду і до 25-річчя II з'їзду РСДРП. У тезах «К двадцатипятилетию II съезда партии» про значення Празької партійної конференції сказано, що вона «...поклала початок самостійному існуванню більшовицької партії»¹¹.

У 20-і — першій половині 30-х років з'явилися перші праці, присвячені безпосередньо VI Всеросійській конференції РСДРП¹², а також боротьбі більшовиків з ліквідаторами, одзовістами та іншими опортуністами за її скликання та виконання її рішень¹³. Значення цих праць у тому, що вони поставили цікаві питання й проблеми, привернули до них увагу істориків, заклали підвалини у фундамент майбутніх досліджень. Проте нерозробленість методології, недостатнє використання творчості В. І. Леніна відбивалося на висновках і узагальненнях.

У 1933 р. в зв'язку з 30-річчям II з'їзду РСДРП, Інститутом Маркса — Енгельса — Леніна при ЦК ВКП(б) були опубліковані тези «Тридцать лет большевистской партии». У тезах відзначалося, що оформлення більшовизму відбулося на II з'їзді РСДРП, і «VI (Празька) конференція (січень 1912) закріпила в російському робітничому русі перемогу більшовицької лінії, лінію на *розрив*, на *розкол* з *опортунізмом*, вигнавши ліквідаторів з РСДРП і відновивши загальнопартійні центри...»¹⁴.

У тому ж році вийшла книга О. М. Ярославського «История ВКП(б)». Якщо в «Кратких очерках по истории ВКП(б)» О. М. Ярославський стверджував, що Празька партійна конференція знаменувала собою організацію більшовицької партії, то в новій він писав, що II з'їзд поклав початок існуванню більшовизму як самостійної партії, а «Празька конференція підбила підсумок усїєї попередньої боротьби за очищення й зміцнення більшовицької партії, що виникла в 1903 р.»¹⁵. Ленінське формулювання про час виникнення більшовизму знайшло відображення і в ряді інших праць тих років¹⁶. Таким чином, на середину 30-х років історико-партійна наука досягла певних успіхів. Були усунуті суперечливі оцінки II з'їзду РСДРП і Празької партійної конференції, укріпилися ленінські положення про час створення більшовицької партії.

Із середини 30-х років в історико-партійній науці розпочався новий період. Характерні риси й особливості цього періоду досить повно висвітлені в літературі. Відзначимо лиш, що культ особи Сталіна, який створювався в ті роки, зробив негативний вплив на історико-партійну науку. Ця обставина відбилася й на вивченні Празької партійної конференції. В 1935 р. в «Истории гражданской войны в СССР» з'явилася таке формулювання: «Будучи формально в одній соціал-демократичній партії разом з меншовиками, більшовики фактично становили самостійну партію вже з 1905 року, а з 1912 року формально порвали з меншовиками, вигнали з партії їх правих лідерів і оформилися в окрему більшовицьку партію»¹⁷. Таким чином, остаточне оформлення більшовицької партії знову пов'язувалося із Празькою партійною конференцією. Це був крок назад від досягнутого рівня у вивченні історії виникнення більшовицької партії і значення Празької конференції.

¹¹ К двадцатипятилетию II съезда партии. 1903—1928. М.—Л., 1928, с. 42.

¹² Бош О. Празская конференция. (Январь 1912 г.) — Пролетарская революция, 1925, № 4; Лепешинский П. Н. Празская конференция. Х., 1929; Граве Б. Празская конференция. — Борьба классов, 1931, № 8—9; Волковичер И. Ленин и подготовка Празской конференции 1912 г. — Борьба классов, 1931, № 1.

¹³ Остроухова К. Отзовисты и ультиматисты. — Пролетарская революция, 1924, № 6; ес же. Из истории группы «Вперед» (1909—1917). — Пролетарская революция, 1925, № 1; ес же. Из истории борьбы с ликвидаторством. 1907—1911. — Пролетарская революция, 1926, № 11; Адоратский В. Большевизм в годы реакции. (В борьбе с ликвидаторством, отзовизмом и троцкизмом). (1908—1914 гг.). М.—Л., 1927; Вейланд О. Августовский блок 1911—1914. — Пролетарская революция, 1927, № 1.

¹⁴ Тридцать лет большевистской партии (1903—1933). Тезисы ИМЭЛ при ЦК ВКП(б). М., 1933, с. 15.

¹⁵ Ярославский Е. М. История ВКП(б). М., 1933, с. 84, 223.

¹⁶ Див.: Савельев М. А. Значение II съезда партии в истории большевизма. — Историк-марксист, 1933, № 4; Гусев С. 30 лет большевистской партии. М., 1933; Краткая история ВКП(б). М., 1935.

¹⁷ История гражданской войны в СССР, М., 1935. Т. 1, с. 24.

В середині 30-х років при ЦК ВКП(б) була організована комісія, яка очолила роботу по підготовці нового, популярного підручника з історії ВКП(б). У 1937 р. до упорядників підручника з листом звернувся Й. В. Сталін. Він висловив ряд критичних зауважень в адресу існуючих у той час підручників з історії партії і запропонував свій варіант періодизації історії партії¹⁸, яка лягла в основу «Истории Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков). Краткий курс», що вийшла в 1938 р. Четвертий розділ «Краткого курса» називався так: «Меншовики і більшовики в період століпінської реакції. Оформлення більшовиків у самостійну марксистську партію (1908—1912 роки)». Таким чином, за «Кратким курсом» період реакції тривав до 1912 р., а боротьба за створення більшовицької партії — майже три десятиріччя, з 1883 р. по 1912 р. Оцінюючи історичне значення Празької партійної конференції, «Краткий курс» стверджував: «На цій конференції були вигнані з партії меншовики, назавжди було покієчно з формальним об'єднанням більшовиків в одній партії з меншовиками. З політичної групи більшовики оформляються в самостійну Російську соціал-демократичну робітничу партію (більшовиків). Празька конференція поклала початок партії нового типу, партії лєнінізму, більшовицької партії»¹⁹. Це формулювання надовго закріпилося в літературі.

У 1937 р. до 25-річчя Празької партійної конференції вийшли збірники статей і матеріалів, присвячені її історії²⁰. В 1939 р. журнал «Красный архив» опублікував значну кількість документів до історії Празької конференції²¹. Цінні матеріали про вклад В. І. Леніна в підготовку і роботу конференції опубліковано в 1941 р. в журналі «Пролетарская революция»²². Ці матеріали поповнили джерельну базу вивчення Празької партійної конференції, дали можливість значно розширити її дослідження, про що свідчили брошури й статті, які вийшли в той період²³. Завершальним документом історіографії цього періоду стали тези Відділу пропаганди і агітації ЦК КПРС та Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС «П'ятдесят років Комуністичної партії Радянського Союзу». Тези відзначали видатне значення II з'їзду РСДРП в історії нашої партії. В них наводилося відоме лєнінське положення про існування більшовизму як течії політичної думки і як політичної партії з 1903 р. Разом з тим у них зазначалося, що партія нового типу — це «політична група більшовиків на чолі з Ленініним», і тільки Празька партійна конференція поклала «...початок остаточному оформленню більшовиків у самостійну партію»²⁴.

Із середини 50-х років розпочався новий період у розвитку історико-партійної науки, пов'язаний з рішеннями XX—XXVI з'їздів КПРС. У 1959 р. вийшов новий підручник з історії КПРС, виданий авторським колективом під керівництвом Б. М. Пономарьова. У ньому було усунено багато неправильних положень і оцінок історичних подій, які були подані в «Кратком курсе истории ВКП(б)». Щодо значення Празької партійної конференції автори підручника писали, що вона «...відіграла видатну роль у будівництві партії більшовиків, партії нового типу, вона підбила підсумок цілій історичній смузі боротьби більшовиків проти меншовиків, закріпила перемогу більшовиків, зберегла в їх руках прапор РСДРП»²⁵.

¹⁸ Див.: Сталин И. Об учебнике истории ВКП(б). Письмо составителям учебника истории ВКП(б). — Пролетарская революция, 1937, № 8, с. 32—34.

¹⁹ История Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков). Краткий курс. М., 1938, с. 139.

²⁰ Пражская конференция РСДРП 1912: Статьи и документы. М., 1937; Пражская конференция РСДРП 18—30 января 1912 г.: Сб. статей и материалов, М., 1937.

²¹ К истории Пражской конференции. — Красный архив, 1939, № 6.

²² Документы В. И. Ленина о Пражской партийной конференции. — Пролетарская революция, 1941, № 1.

²³ Остроухова К. Из истории Пражской конференции. — Пролетарская революция, 1941, № 1; ее же. Шестая (Пражская) Всероссийская конференция большевиков. М., 1949, 1950, 1952; Розанов М. Пражская партийная конференция. Л., 1949; Петров И. Ф. Историческое значение Пражской партийной конференции. М., 1952; Лось Ф. Е. Більшовицькі організації на Україні в період підготовки і проведення Празької партійної конференції. — Більшовик України, 1952, № 1; Шморгул П. М. Большевицские организации на Украине в период Пражской конференции РСДРП. — Вопросы истории, 1954, № 10 та ін.

²⁴ Пятьдесят лет Коммунистической партии Советского Союза. М., 1953, с. 11, 13.

²⁵ История Коммунистичної партії Радянського Союзу. К., 1962, с. 158.

У ті роки збагатилася джерельна база вивчення проблеми. З 1968 по 1975 р. вийшло Повне зібрання творів В. І. Леніна, до якого ввійшло ряд праць, що раніше не публікувалися, в тому числі й такі, що стосуються історії Празької партійної конференції. В журналах «Исторический архив» і «Вопросы истории КПСС» були опубліковані нові документи про діяльність В. І. Леніна, ЦК РСДРП і місцевих партійних організацій у роки нового революційного піднесення²⁶. Співробітниками Центрального партійного архіву ІМЛ при ЦК КПРС систематизовано й розшифровано протокольні записи Празької партійної конференції, що дає можливість повніше висвітлити роботу конференції²⁷. З другої половини 50-х років відновилося видання і перевидання спогадів старих більшовиків. Багато з них містять матеріал з історії Празької конференції РСДРП²⁸.

На початку 60-х років з'явилися праці, в яких висвітлено діяльність В. І. Леніна по підготовці й проведенню Празької партійної конференції²⁹. Ряд праць присвячено дальшій розробці питань, пов'язаних з підготовкою і виконанням рішень конференції³⁰. Цікавий фактичний матеріал про підготовчу роботу і створення Російської організаційної комісії по скликанню конференції вміщено в загальних працях з історії місцевих більшовицьких організацій і їх зв'язків з В. І. Леніним³¹. Опубліковано також окремі дослідження про неспроможність зарубіжних буржуазних фальсифікацій історії партії періоду нового революційного піднесення³².

З 60-х років в історико-партійній науці підвищується питома вага монографічних досліджень проблеми історії партії, в тому числі присвячених діяльності партії в період нового революційного піднесення, а також VI (Празькій) Всеросійській конференції РСДРП³³. Було перевидано працю К. О. Остроухової про Празьку конференцію. В перших її виданнях були неточності в періодизації нового револю-

²⁶ Исторический архив, 1957, № 1; 1958, № 5; 1959, № 1, 4; 1960, № 2; Вопросы истории КПСС, 1964, № 10.

²⁷ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. В 6-ти томах. К., 1966. Т. 2, с. 357.

²⁸ Крупская Н. К. Воспоминания о Ленине. М., 1957; Стасова Е. Д. Страницы жизни и борьбы. М., 1957; Онуфруев Е. Встречи с Лениным. (Воспоминания делегата Пражской партийной конференции). М., 1959; Семашко Н. А. Прожитое и пережитое. М., 1960 та ін.

²⁹ Песикин Ф. К. К вопросу о борьбе В. И. Ленина за партию накануне Пражской конференции РСДРП. — Ученые записки Горьковского ун-та. Серия историческая. Вып. 3, 1960. Т. 41; Поспелов П. В. И. Ленин и Пражская конференция. — Правда, 1962, 18 янв.; Петров С. М., Климушев В. Я. Ленин и Пражская конференция РСДРП. — Вопросы истории КПСС, 1962, № 2.

³⁰ Валивач М. М. Ленинская программа социального страхования и решения VI (Пражской) Всероссийской конференции. — В кн.: Материалы к истории медицины и здравоохранения Сибири. Томск, 1960; его же. К истории борьбы большевиков Западной Сибири за реализацию решений VI (Пражской) Всероссийской конференции РСДРП. — В кн.: Революционное движение в Сибири и на Дальнем Востоке: Сб. статей. Томск, 1960; Кознов А. П. Участие петербургских большевиков в работе Пражской конференции. — Вестник Ленинградск. ун-та. Серия истории, языка и литературы. Вып. 1, 1960; Баласюк С. Г. Участие большевиков-рабочих в созыве и работе VI Всероссийской (Пражской) конференции. — В кн.: 60-летие Второго съезда РСДРП. Ростов н/Д, 1963; Обичкин О. Г. Вопросы партийного строительства на VI (Пражской) Всероссийской конференции РСДРП. — Вестник Моск. ун-та. Серия IX. История, 1962, № 3; Скотаренко П. Я. В. И. Ленин и большевики Украины в борьбе против ликвидаторов та інших опортуністів за скликання VI Всеросійської (Празької) конференції. — Вісник Харків. ун-ту, № 57. Серія історії КПРС, 1970. Вип. 7 та ін.

³¹ Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1961. Вид. 4, доп., 1977; Варгатюк П. Л. В. І. Ленін і Катеринославська більшовицька організація. Дніпропетровськ, 1961; Абдурахманов А. А. Бакинская большевистская организация в годы нового революционного подъема. Баку, 1963; Юрченко О. В. І. Ленін і більшовицькі організації України. К., 1970; Гарибджанян Г. Б. Ленин и большевики Закавказья. М., 1971 та ін.

³² Филатов В. П. Критика фальсификаций истории КПСС. М., 1970; Варгатюк П. Л. Критика буржуазной историографии деятельности большевиков в период нового революционного подъема. — Вопросы общественных наук, 1976. Вып. 27.

³³ Остроухова К. Шестая (Пражская) Всероссийская конференция РСДРП. М., 1961; Метелица Л. В., Угрюмов А. Л. Большевики во главе нового революционного подъема (1910—1914 гг.). М., 1963; Валивач М. М. Борьба большевиков за укрепление РСДРП в начале нового революционного подъема (1910—1912 гг.). Томск, 1969 та ін.

ційного піднесення, в оцінці історичного значення конференції. В новому виданні ці недоліки були усунуті. Заслуга К. О. Остроухової в тому, що вона при написанні роботи вперше використала протокольні записи Празької партконференції. Великий інтерес становить книжка Л. В. Метелиці і О. Л. Угрюмова, друга частина якої присвячена Празькій партійній конференції. Автори провели значну роботу по збиранню нових архівних документів, матеріалів, періодичної преси з даного питання і узагальненню їх.

Довгий час маловивченим залишалося питання про діяльність Закордонної організації РСДРП. Зусиллями А. М. Черненка і А. П. Якушиної³⁴ ця проблема тепер, в основному, висвітлена. У праці А. М. Черненка зібраний значний фактичний матеріал з даного питання, показано роль більшовицької еміграції в підготовці Празької партконференції і пропаганді її рішень. А. П. Якушина вперше висвітлила питання організаційної структури і діяльності Закордонної організації РСДРП в цілому. Велику увагу вона приділила з'ясуванню ролі Закордонної організації РСДРП в боротьбі з меншовиками-ліквідаторами, одзвістами, троцькістами та іншими опортуністичними угрупованнями за збереження і зміцнення партії.

До 60-річчя Празької партійної конференції опубліковані нові праці, автори яких особливу увагу приділили з'ясуванню значення цієї важливої події в історії більшовицької партії³⁵. З праць останніх років, присвячених Празькій партконференції, виділяється книжка Г. Ю. Горелова і О. Л. Угрюмова³⁶. В ній висвітлені підготовка і робота конференції, із залученням нових матеріалів показаний хід обговорення і схвалення місцевими парторганізаціями рішень конференції. У книжці зроблено короткий огляд джерел і літератури з даного питання.

Таким чином, проведена значна робота по вивченню історії Празької партійної конференції. Однак наявність великої літератури ще не дає підстави для висновку про те, що всі сторони цієї проблеми вивчені і висвітлені. Ще недостатньо з'ясовано вплив конференції на світовий робітничий і комуністичний рух. Немає спеціальної праці з критики буржуазних фальсифікацій Празької партійної конференції. З'явилася необхідність у підготовці узагальнюючої праці, яка охопила б усю проблему в цілому.

О. І. ХАРИТОНОВ (Харків)

---

³⁴ Черненко А. М. Ленін і закордонні більшовицькі організації. К., 1969; Якушина А. П. Ленін и заграничная организация РСДРП. 1905—1917. М., 1972.

³⁵ Амнантов Ю. Н., Соловьев А. А. Пражская конференция РСДРП. (К 60-й годовщине).— Вопросы истории КПСС, 1972, № 1; Величай П. Л. Исторична перемога більшовиків. До 60-річчя VI (Празької) Всеросійської конференції РСДРП. К., 1972; Пискоржова М., Стракошова И. Пражская конференция РСДРП.— Проблемы мира и социализма, 1972, № 1, та ін.

³⁶ Горелов И. Е., Угрюмов А. Л. Шестая (Пражская) Всероссийская конференция РСДРП. М., 1975.

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

ИСТОРИЯ РАБОЧИХ ДОНБАССА.

У ДВУХ ТОМАХ

Главн. редкол.:

Кондуфор Ю. Ю. (главный редактор),

Бридько И. И., Ерхов Г. П.,

Колесников А. Я., Кульчицкий С. В.

(заместитель главного редактора),

Лихолат А. В.

(заместитель главного редактора),

Лихолобова З. Г., Митрофанова А. В.,

Северinov К. А., Супруненко Н. И.,

Тесля Н. Е., Хорошайлов Н. Ф.,

Шараев Л. Г., Щербань А. Н.

К.: Наукова думка, 1981.

Робітничий клас — вирішальна сила революційного перетворення суспільства. Зіdstoюючи свої класові інтереси, він боється за справу всіх трудящих, є виразником їх загальних інтересів. «...Тільки певний клас, саме міські і взагалі фабрично-заводські, промислові робітники,— писав В. І. Ленін,— спроможний керувати кією масою трудящих і експлуатованих у боротьбі за скинення ярма капіталу, в ході амого скидання, в боротьбі за вдержання зміщення перемоги, в справі творення нового, соціалістичного, суспільного ладу, в усій боротьбі за цілковите знищення класів»¹. Тому вивчення історії робітничого класу країни, як і його окремих загонів, є гайважливішим завданням радянської історичної науки.

Вагомим є вклад у революційний рух і оціалістичне будівництво робітничого класу Донецького басейну, дослідження історії якого розпочалося ще в 20-ті роки. Дубліковано чимало книг, брошур і статей: цієї проблеми, що дало змогу зібрати значний дослідницький матеріал, розв'язати ряд спірних питань. Новим поповненням сторичної літератури про робітників Донбасу є рецензована двотомна праця, підготовлена Інститутом історії АН УРСР.

Монографія має підсумковий, узагальнюючий характер, відзначається ґрунтовістю дослідження і викладу подій, введенням для їх розкриття нових фактичних матеріалів. У ній широко використано матеріали партійних з'їздів і ленінські оцінки олі Донбасу в революційній боротьбі і соціалістичному будівництві, що стало методологічною основою в написанні книги.

Історія робітничого класу Донбасу вивілюється в книзі від початку його формування до наших днів. Протягом усього ієріоду проблема розглядається в кількох аскрізних напрямках: виникнення і розвиток промисловості басейну при капіталізації, її соціалістична реконструкція, розширення і вдосконалення в умовах зрілого оціалізму; формування і поповнення донецького пролетаріату, його участь у трьох

російських революціях, у захисті завоювань Жовтня, зростання виробничої, соціальної та політичної активності в процесі будівництва нового суспільства; умови праці, побуту і культурний рівень робітників на різних етапах розвитку країни.

У першому томі розповідається про становлення кам'яновугільної, металургійної, металообробної і хімічної промисловості Донецького басейну, перетворення його в індустріальний центр Росії, концентрацію виробництва і утворення синдикатів «Продамет» і «Продвугілля», які разом з іншими монополіями значно впливали на економічне і політичне життя країни в інтересах російського та іноземного капіталу, посилювали експлуатацію трудящих.

На основі розвитку капіталістичної промисловості сформувався донецький індустріальний пролетаріат. Він виник і повповнювався з тих же джерел, що й в інших районах країни, але відзначався високим рівнем концентрації на великих підприємствах, інтернаціональністю складу, значною соціальною неоднорідністю. Поряд з промисловим пролетаріатом у басейні був значний загін ремісничих, будівельних і сільськогосподарських працівників. Молодість пролетаріату, значний прошарок у ньому дрібнобуржуазних елементів зумовили більш пізній, ніж в інших районах, перехід його до політичних форм руху, гостроту боротьби за оформлення окремих більшовицьких організацій.

У 1905—1907 рр. Донбас був районом, де відбувалися найбільші класові битви першої російської революції на Україні. Масові економічні і політичні страйки, участь у Жовтневому всеросійському політичному страйку, утворення депутатських зборів і Рад робітничих депутатів, грудневе збройне повстання, як і ар'єргардні бої революції — це школа політичного ґарту, уроки якої відіграли значну роль у вихованні й організації донецького пролетаріату в період між першою і другою революціями. Одним з наслідків використання досвіду революції було очищення соціал-демократичних організацій від меншовиків, що стали на шлях ліквідаторства, активна участь нелегальних більшовицьких організацій у керівництві робітничим рухом.

З інтересом читається розділ про участь робітників басейну у Великій Жовтневій соціалістичній революції. Трудящі Донбасу одностайними мітингами і демонстраціями схвально повалення царизму в Лютийській революції. Змішні ряди донецьких більшовиків. Протягом 1917 р. вони перетворилися у великий загін партії, який відіграв важливу роль у боротьбі за владу Рад. Керуючись Квітневими тезами В. І. Леніна, рішеннями VII (Квітневої) Всеросійської конференції і VI з'їзду РСДРП(б), більшовики Донбасу розгорнули боротьбу за маси, завоювання Рад, фабзавкомів і профспілок. Йдучи за більшовиками, ро-

¹ Ленін В. І.— Великий почин.— Повіє збір. творів, т. 39, с. 14.

бітничий Донбас вніс значний вклад у загальну справу соціалістичної революції. Він брав активну участь у всеросійських політичних кампаніях — першотравневій і червневій демонстраціях, виступав проти змови Корнілова, наполегливо боровся з спробами капіталістів руйнувати промисловість, брав під свій контроль управління заводами і рудниками. Делегати Рад Донбасу на II Всеросійському з'їзді Рад голосували за лепінські декрети про мир і про землю, за встановлення Радянської влади. У перші дні Жовтня в ряді районів басейну мирно встановилась влада Рад. Коли ж Донбас став ареною збройної боротьби за Ради, проти донської і української буржуазно-націоналістичної контрреволюції виступили десятки тисяч робітників Донеччини, підтриманих трудящими Радянської Росії.

Привертає увагу висвітлення громадянської війни в Донбасі. В монографії показано керівну роль ЦК РКП(б) і місцевих організацій більшовиків, масовий героїзм робітників у боротьбі проти інтервентів і білогвардійців на території басейну, їх вклад у розгром об'єднаних сил контрреволюції.

У книзі названо десятки посланців ЦК партії та місцевих діячів, які брали активну участь в організації революційної боротьби донецьких пролетарів проти царизму і капіталізму, проти інтервентів і білогвардійців. Предметно висвітлена робота в Донбасі В. О. Антонова-Овсієнка, Артема (Ф. А. Сергеева), К. Є. Ворошилова, С. І. Гусева, Е. Й. Квірінга, Г. К. Орджонікідзе, Г. І. Петровського, С. В. Косіора, В. Я. Чубаря, М. І. Калініна та ін.

Після переможного завершення громадянської війни, долаючи розруху і голод, господарські й політичні труднощі, донецькі трудящі віддавали всі сили відбудові Донбасу, який тоді був єдиною вугільно-металургійною базою країни, без якого, за словами В. І. Леніна, «...ні про яке справжнє будівництво соціалізму не може бути й мови...»². Відбудовою басейну займалася вся країна, виділяючи для цього кошти, направляючи людей, матеріали та обладнання. Турбота партії, допомога братніх республік Країни Рад, трудовий героїзм робітничого класу басейну дали свої наслідки — один за одним ставали до ладу рудники і заводи. За роки двох перших п'ятирічок тут були побудовані потужні електростанції, заводи і шахти, створені нові галузі виробництва. Технічне переоснащення басейну набагато збільшило його загальні виробничі потужності, дозволило на кінець другої п'ятирічки в 3 рази перевищити рівень видобутку вугілля проти 1913 р., в 6,4 рази рівень виробництва коксу і металу (с. 291). Багатогалузева економіка Донбасу стала важливою складовою частиною загального народногосподарського комплексу СРСР. Жаль, що питання розвитку виробництва басейну в роки його реконструкції висвітлюються в книзі стисло (с. 237—241).

Роки соціалістичної реконструкції (1926—1937) були періодом дальшого кількісного і якісного зростання робітничого класу Донбасу. Назавжди було покинчено з безробіттям. Кількість робітників за цей час зросла в 2,7 рази і на кінець другої п'ятирічки становила 647,4 тис. чоловік (с. 251). У книзі показано джерела і форми їх поповнення в умовах будівництва соціалізму, підвищення їх матеріального добробуту, поліпшення умов праці, зростання ідейно-політичного і культурно-технічного рівня, соціально-політичної активності. Донбас був зачинателем ударних форм праці, ізотовського і стахановського рухів, що вийшли далеко за межі басейну, знаменуючи якісно новий етап соціалістичного змагання.

Діяльність робітників Донбасу в період дальшого зміцнення і розвитку соціалістичного суспільства висвітлюється в 2-му томі, що охоплює понад 40 років, насичених подіями всесвітньо-історичного значення. Починається книга третьою п'ятирічкою, коли під керівництвом партійних організацій, в складній міжнародній обстановці трудящі басейну самовідданою працею зміцнювали економічну і оборонну могутність країни, реалізували плани соціалістичного будівництва. В той час у складі донецьких робітників продовжувалися кількісні і якісні зрушення. Розпочалося поповнення його рядів через систему державних трудових резервів. Підвищення загальноосвітнього і культурно-технічного рівня, широка організаторська і виховна робота партійних організацій сприяли піднесенню творчої активності робітників. У той період масове поширення серед них набув рух багатостатків, сумісників професій, швидкісників. Висвітлюючи суспільно-політичну активність робітників у передвоєнні роки, бажано було б показати їх участь у діяльності партійних органів, профспілкових і комсомольських організацій.

Високу мужність і стійкість проявили робітники Донбасу в роки Великої Вітчизняної війни. Тисячі трудящих басейну пішли на фронт, вели боротьбу з ворогом у рядах народного ополчення, винищувальних батальйонах, вони склали ядро партійного підпілля і партизанських загонів, вписали яскраву сторінку в героїчну історію радянського народу. З гордістю за наш народ читаються сторінки про подвиг прославленого сталевара М. Маая та інших патріотів, які визнали за краще загинути, ніж працювати на фашистів. Масовий саботаж і диверсії на підприємствах повністю зірвали гітлерівські плани використання промисловості і природних багатств Донського краю. Значний вклад в економічну і воєнну могутність країни, зміцнення дружби радянських народів внесли робітники, інженери і техніки Донеччини, евакуйовані разом з підприємствами в східні райони СРСР.

Трудящі басейну виявили зразки героїзму і мужності в період відбудови зруйнованого фашистами народного господарства, збитки якого обчислювались в 50 млрд. карбованців (с. 66). Важливою частиною відбудови було відтворення робітничого

² Ленін В. І. XI з'їзд РКП(б). (27 березня — 2 квітня 1922 р.). — Повне збір. творів, т. 45, с. 99.

складу Донбасу, де після визволення залишилось лише 10% довоєнної його кількості, тобто близько 80 тис., а на кінець війни до 1,4 млн. чоловік (с. 69). Проте ця цифра, яка в 1,75 раза перевищує довоєнну кількість робітників басейну (с. 12), є завищеною. Це підтверджується і даними, наведеними на с. 87 другого тому.

В 1946—1958 рр. відбулися кількісні і якісні зміни в складі робітників Донбасу. Тут була організована і чітко діяла розгалужена система підготовки кваліфікованих кадрів, яка щорічно давала басейну 140—230 тис. чоловік (с. 96). У книзі висвітлено прогресивні напрями формування постійних кадрів для промисловості, підвищення їх загальноосвітнього і кваліфікаційного рівня, виникнення нових професій і т. д., які відображали важливі процеси соціального розвитку, що були характерними для періоду утвердження розвинутого соціалізму.

У зображенні успіхів відбудови і дальшого розвитку промисловості Донбасу в монографії наголошується на значенні допомоги трудящих усіх братніх республік. Продовжуючи славні традиції, робітничий клас Донбасу розгорнув масове соціалістичне змагання, збагативши його починами М. Я. Мамаєва, О. А. Кольчика та інших новаторів виробництва. Яскравим свідченням дальшого піднесення активності трудящих був рух за комуністичне ставлення до праці, ініціатором якого в Донбасі став комуніст К. Г. Северинов.

У 60—70-х роках, в умовах розвинутого соціалізму характерним є підвищення провідної ролі робітничого класу в житті суспільства. Відбувалось дальше зростання чисельності робітників басейну, хоча темпи були нижчими, ніж у попередні роки, що зумовлено здійсненням науково-технічного прогресу, підвищенням продуктивності праці робітників. Відтворення робітничого класу в основному проходило на власній основі. Ефективною формою поповнення його рядів були навчальні заклади профтехосвіти, які підготували для басейну в 1959—1980 рр. понад мільйон кваліфікованих робітників (с. 162). Внаслідок високих темпів науково-технічного прогресу виникали і розвивались нові професії, змінювався зміст і характер праці, зростала питома вага кадрових працівників, підвищувався їх загальноосвітній і культурно-технічний рівень. Разом з тим ставали до ладу нові виробничі потужності, в творчій співдружності з вченими і інженерно-технічними працівниками створювались нові ефективні машини й механізми, нові види промислової продукції.

В умовах розвинутого соціалізму дальшого розвитку набуло масове соціалістичне змагання. В кінці 70-х років у ньому брало участь 94% трудящих Донбасу, серед них робітники становили 95% (с. 196). На прикладі діяльності новаторів виробництва Г. Я. Горбаня, І. І. Стрельченка, О. П. Штиха та багатьох інших у книзі показана авангардна роль комуністів у соціалістичному змаганні, підвищенні ефективності його економічної, соціальної і виховної функцій. Значно розширився у

басейні рух за комуністичне ставлення до праці.

Виступаючи як активна сила науково-технічного прогресу, робітники Донбасу беруть активну участь в управлінні виробництвом, у його технічному переозброєнні, в русі винахідників і раціоналізаторів та інших формах масової технічної творчості. Вони вносять значний вклад у дальший розвиток єдиного народногосподарського комплексу країни. Привертає увагу розділ, в якому на прикладі Донбасу показано робітничий клас як провідну силу інтернаціонального єднання радянського народу, зміцнення дружби між народами нашої країни, а також народами соціалістичної співдружності й прогресивних сил світу.

Матеріали книги підтверджують програмне положення про зростання керівної і спрямовуючої ролі Комуністичної партії. Це знаходить відображення у висвітленні авангардної ролі комуністів на виробництві, в організаторській і ідейно-виховній роботі партійних організацій серед трудових колективів, їх участі у діяльності Рад, профспілкових, комсомольських та інших громадських організацій.

Чільне місце в книзі відведено висвітленню питання про піднесення матеріального добробуту і культурного рівня робітничого класу Донбасу, його роль у формуванні і розвитку радянського способу життя.

Відзначаючи велику роботу авторського колективу по підготовці фундаментальної праці, водночас слід висловити деякі побажання і зауваження. В першому томі, судячи з змісту окремих параграфів, процеси формування і поповнення донецького робітничого класу певною мірою ототожнюються з процесами утворення його кадрів (с. 34—38, 74—78, 190—191 та ін.). При цьому створення його кадрової частини в дореволюційний період викладено без достатньої кількісної характеристики і навіть суперечливо. Наприклад, у другому розділі сказано, що кадрові робітники становили в кінці XIX ст. приблизно половину загальної кількості донецьких шахтарів, а у висновках — що їх було мало (с. 36, 305).

Правильно відзначаючи тенденцію кількісного зростання рядів робітничого класу, автори не завжди підтверджують це достатніми статистичними даними. Нерідко вони обмежуються прикладами однієї області або галузі за певний період. У такій фундаментальній праці бажано було б простежити динаміку цього процесу за весь досліджуваний період.

Робітничий клас є не тільки рушієм матеріального виробництва, а й творцем соціалістичної культури. У четвертому розділі (т. 1) наведено деякі дані про шахтарський фольклор, про творчість окремих робітничих поетів. Цю тему слід було б продовжити і стосовно періоду боротьби за побудову соціалізму, розкрити художню творчість, показати початок творчого шляху В. Сосюра, П. Безпощадного, Б. Горбатова, В. Собка та інших поетів і письменників, а не відносити їх прізвища в загальний перелік у книзі другого тому.

У книзі вірно висвітлюється ряд раніше

дискусійних питань. Так, автори об'єктивно підійшли до з'ясування структури більшовицьких організацій Донбасу в 1915—1916 рр., оцінки утворення Донецько-Криворізької республіки. Проте деякі необгрунтовані твердження ще залишилися в рецензованій праці. Зокрема, з невідповідних спогадів взяті відомості про «неодноразові поїздки» в промислові центри Донбасу І. В. Бабушкіна, який перебував у Катеринославі, про особливу роль так званого Гірничого комітету в Луганську та інші (т. 1, с. 59, 87, 89), які вже спростовані³. Безпідставно також зараховані деякі соціал-демократи в ряди більшовиків. В їх число включається меншовик Г. Ф. Ткаченко-Петренко (т. 1, с. 88, 99). Тим часом, в автобіографічних матеріалах, написаних у катеринославській тюрмі, сам Г. Ф. Ткаченко-Петренко називав себе меншовиком, повідомляв, що був організатором конференції меншовицького Донецько-

го союзу в грудні 1905 р., під час грудневих подій роз'їжджав по басейну, закликав робітників не страйкувати, а лише підтримувати залізничників матеріально, виступав проти більшовиків, звинувачуючи їх у підготовці «кровопролиття», тобто збройного повстання⁴. В праці зустрічаються повтори сюжетів, фактів (т. 2, с. 116, 124, 250 та ін.), а вміщені в ній ілюстрації не завжди якісні.

В цілому ж монографія, яка вперше в українській радянській історіографії в комплексі висвітлює процеси формування і розвитку робітників одного з важливих індустріальних районів країни, заслуговує позитивної оцінки. Підготовлена на належному науковому і ідейно-теоретичному рівні, вона вносить значний вклад у розробку історії героїчного робітничого класу країни.

П. Л. ВАРГАТЮК (Київ),
І. П. КОЖУКАЛО (Київ)

³ Див.: Український історичний журнал, 1967, № 11, с. 134—137.

⁴ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 17, оп. 1, спр. 3, арк. 63, 148—170.

Е. А. Бондарев.

**РУКОВОДСТВО КОМПАРТИИ
УКРАИНЫ РАЗВИТИЕМ
ПРОИЗВОДИТЕЛЬНЫХ СИЛ
СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА
РЕСПУБЛИКИ.**

Харьков: Вища школа, 1980, 135 с.

Невід'ємною складовою частиною політики Комуністичної партії Радянського Союзу є її аграрна політика, найважливіша мета якої — дальше піднесення продуктивних сил народного господарства, зміцнення союзу робітничого класу і селянства у ході будівництва комуністичного суспільства в нашій країні. В зв'язку з цим перед радянськими суспільствознавцями стоять актуальні завдання — послідовно вивчати діяльність партійних організацій по дальшому піднесенню рівня сільськогосподарського виробництва, узагальнювати історичний досвід КПРС у будівництві соціалізму і комунізму.

Певний вклад у дослідження проблем аграрної політики партії Радянського Союзу вносить рецензована книга Є. О. Бондарева, у якій розкривається досвід Компартії України — бойового загону КПРС в розвитку продуктивних сил села в умовах зрілого соціалізму. Вибір автором теми монографії зумовлений не лише її актуальністю, а й недостатнім висвітленням в історико-партійній літературі даного кола питань. Разом з тим накопичений Комуністичною партією України досвід керівництва розвитком сільськогосподарської галузі виробництва та процесом комуністичного будівництва на селі має не тільки велике теоретично-пізнавальне значення, а й значний практичний інтерес.

Спираючись на марксистсько-ленінську методологію, використовуючи досить ши-

року і різноманітну джерельну базу, аналізуючи численну загальну і спеціальну літературу, автор всебічно висвітлює обрану ним тему. Вдалою, на наш погляд, є структура рецензованої книги. Важливим є те, що в ній з багатьох недостатньо висвітлених питань та з питань, які не отримали єдиної загальноприйнятої оцінки серед спеціалістів, Є. О. Бондарев висловлює свою точку зору.

З метою уникнення спрощеного тлумачення «продуктивних сил» автор у вступі до монографії висловлює цінне зауваження про те, що вони являють собою не просту суму основних елементів, а цілне суспільне явище, що всередині їх складаються складні взаємозв'язки, які зумовлені технологічно і виражають їх внутрішню структуру (с. 8). Застосований автором комплексний підхід до вивчення продуктивних сил сільського господарства УРСР, дає підстави твердити про правомірність обраного ним хронологічно-проблемного принципу дослідження.

Перший розділ рецензованої книги присвячений питанням діяльності Компартії України по дальшому якісному вдосконаленню головної продуктивної сили на селі, якою є сільські трудівники. На документальній основі в ній узагальнюється позитивна практика ряду обласних парторганізацій республіки, висвітлюються найважливіші напрями їх діяльності по зміцненню колгоспів і радгоспів керівними кадрами і спеціалістами, шляхи підвищення кваліфікації механізаторів і кадрів масових сільськогосподарських професій. Переконливо розкрито тезу про те, що механізаторинні став центральною фігурою на селі, що його праця дедалі тісніше пов'язується з індустріалізацією сільськогосподарського виробництва (с. 32).

Значну увагу в монографії приділено узагальненню цінного досвіду Харків-

ської, Миколаївської, Дніпропетровської та інших обласних парторганізацій по керівництву навчанням трудящих на селі, формуванням механізаторських кадрів, створенням мережі шкіл, короткотермінових курсів, СПТУ і вдосконаленню їх роботи. Створення в республіці на початок 70-х років розгалуженої мережі шкіл, училищ та інших форм масового навчання, зазначає Е. О. Бондарев, — результат спрямованої діяльності ЦК Компартії України, зусиль парторганізацій, сільських комуністів.

Важливе значення має думка автора, яка проходить через весь розділ, про те, що в умовах розвинутого соціалізму і дальшої індустріалізації сільськогосподарського виробництва більш активно діють фактори, що забезпечують послідовне і неухильне формування та зростання кадрів спеціалістів сільського господарства. Практика комуністичного будівництва в нашій країні нереконливо підтверджує слова Ф. Енгельса про те, що «виростивши нове покоління всебічно розвинених виробників, які розуміють наукові основи всього промислового виробництва і з яких кожен вивчив на практиці цілий ряд галузей виробництва від початку до кінця, суспільство тим самим створить нову продуктивну силу...»¹.

У другому розділі монографії висвітлюється діяльність Компартії України по якісному поліпшенню і продуктивному використанню землі в республіці. В ньому цілком аргументовано розкривається, що в основі партійного керівництва розв'язання цього завдання лежить ленінська настанова про те, що «земля є, безперечно, головний засіб виробництва в сільському господарстві...»². Автор акцентує увагу на тому, що в сучасних мовах, коли на перший план висуваються завдання боротьби за ефективність сільськогосподарського виробництва, постійне піклування органів Радянської влади, партійних і господарських організацій про землю набуло актуального значення. В зв'язку з цим в статті ґрунтовно висвітлюється питання про створення земельного кадастру, призначеного для вирівнювання економічних умов сільськогосподарського виробництва. Змістовними є авторські коментарі щодо корінної відмінності у використанні його в соціалістичному і капіталістичному суспільствах. Якщо в останньому земельний кадастр використовується переважно для поземельного оподаткування, то в нашій країні, де земля є загальнонародною власністю, його призначення цілком інше: раціональне використання земельних ресурсів в інтересах суспільства (с. 48). Масштабно і виразно відображено в книзі картину боротьби партійних організацій республіки за інтенсифікацію землеробства, широке використання таких її складових форм, як хімізація і меліорація земель, що значно

впливають на підвищення врожайності (с. 52).

У наступних, третьому і четвертому розділах монографії значне місце посідає ґрунтовне висвітлення таких важливих аспектів продуктивних сил, які безпосередньо впливають на їх якісне зростання, а саме: нарощування енергоозброєності сільського господарства, підвищення ефективності використання техніки, а також прискорення наукових розробок та їх впровадження у виробництво. На багатому документальному матеріалі розкрито керівну роль ЦК Компартії України в реалізації заходів по прискоренню електрифікації сільськогосподарської галузі народного господарства після березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС, показано організаційську діяльність обласних парторганізацій по завершенню електрифікації сіл і виробництва. Автор підкреслює, що це має не тільки економічне, а й соціальне значення (с. 69) і разом з тим визначає дійові фактори, від яких залежать темпи технічного прогресу на селі (с. 71).

Докладно в розділах розкривається питання про пошук партійними організаціями шляхів підвищення ефективності використання техніки у сільськогосподарському виробництві. Всебічний аналіз даної проблеми дав можливість автору висвітлити ряд цінних починів та ініціатив, зокрема, досвід об'єднання «Сільгосптехніка» Богдучівського району на Харківщині по науково-обґрунтованому техобслуговуванню колгоспів, а також досвід інженерної служби в тваринництві на Дніпропетровщині, які нині знайшли поширення в багатьох районах республіки та за її межами.

Відображено в монографії багатогранну діяльність парторганізацій по розвитку сільськогосподарської науки і активному впровадженню її досягнень у виробництво. Аналізуючи і узагальнюючи факти, автор показує, що на етапі зрілого соціалізму наука стала безпосередньою продуктивною силою на селі.

Певний інтерес становить заключний розділ книги. Простежуючи питання партійного керівництва процесами концентрації і спеціалізації сільського господарства, автор аргументовано доводить, що інтенсивний розвиток цього процесу на селі нині нерозривно пов'язаний з його широким кооперуванням, що за своєю суттю він є новим шаблем в усьупільненні сільськогосподарського виробництва. У розділі рельєфно підкреслюється, що дальший розвиток продуктивних сил об'єктивно вимагає нового підходу до вирішення організаційно-господарських проблем, об'єднання зусиль господарств з метою більш повного використання досягнень науково-технічного прогресу. Висвітлюючи діяльність партійних організацій по розвитку міжгосподарської кооперації в республіці та її значення, автор зазначає, що за своїм впливом на розвиток продуктивних сил вона є по суті якісно новим і закономірним етапом здійснення ідей ленінського кооперативного плану в умовах розвинутого соціалізму (с. 117). На наш погляд, не викликають заперечень висновки і рекомендації автора з тих чи інших питань прак-

¹ Енгельс Ф. Анти-Дюрінг.— Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, 2-е вид., т. 20, с. 290.

² Ленін В. І. Капіталістичний лад сучасного землеробства.— Повне збір. творів, т. 19, с. 312—313.

тичної діяльності парторганізацій Компартії України.

Однак рецензована монографія не позбавлена окремих недоліків. Так, розглядаючи дискусійні питання розвитку продуктивних сил, Є. О. Бондарев інколи захоплюється конкретно економічним тлумаченням їх і тим самим у ряді випадків послаблює історико-партійний акцент. Деякі проблеми в монографії лише поставлено і всебічно не розкрито. На наш погляд, не досить чітко обґрунтовується висунута в книзі теза про об'єктивний процес скорочення і «старіння» трудових ресурсів села (с. 16). Зустрічаються також невдалі формулювання (с. 18, 62 та на деяких ін.) Книга набагато виграла б, якби в ній у повнішому обсязі було показано найбільш характерне в діяльності первинних партійних організацій колгоспів, радгоспів, виробничих об'єднань у вирішенні питань підготовки кадрів, вдосконалення організації праці, спеціалізації і концентрації сільського господарства. В тексті монографії автор помістив 4 таблиці, складені ним на матеріалі центральних партійних і державних архівів, статистичних збірників. Кількість таблиць варто було б збільшити за рахунок наявного фактичного матеріалу, що дало б змогу не тільки більш

чітко узагальнити динаміку розвитку продуктивних сил в аспектах, що розглядаються, а й звільнити текст від однотипного фактажу.

В цілому ж рецензована книга Є. О. Бондарева заслуговує позитивної оцінки. В радянській історичній літературі вона є першою монографічною працею, яка написана в історико-партійному плані і у якій комплексно досліджується одна з складних проблем сучасної аграрної політики КПРС. Цінність книги не тільки в тому, що читач може знайти в кожному розділі конкретні рекомендації, поради і висновки, а й у тому, що в ній дається глибокий науковий аналіз складного, об'єктивного процесу — якісних змін у розвитку продуктивних сил, їх активного впливу на виникнення нових соціально-економічних явищ на селі. Безперечно, науковці, партійні працівники, спеціалісти сільського господарства знайдуть у праці відповіді на важливі питання про шляхи вдосконалення партійного керівництва розвитком продуктивних сил села, піднесення ефективності сільськогосподарського виробництва в ХІ п'ятиріччі.

В. К. МИГАЛЬ (Харків),
П. Д. ОРОБІНСЬКИЙ (Харків)

ДНЕПРОВСКАЯ ГИДРОЭЛЕКТРОСТАНЦИЯ ИМЕНИ В. И. ЛЕНИНА.

*Сборник документов и материалов.
1920—1930. (Сост.: Л. Ф. Крупина и др.).
Днепропетровск: Промінь, 1980—255 с.*

В жовтні 1981 р. минуло 50 років з дня прийняття постанови ЦК ВКП (б) про видання «Історії заводів». За цей час радянська історична наука збагатилася численними монографіями, збірниками документів з історії промислових підприємств. Лише на Україні надруковано близько трьохсот подібних видань.

Рецензований збірник продовжує публікацію документів з історії Дніпрогесу¹. Інтерес дослідників до історії цього підприємства не випадковий. Адже «Дніпрогес — це не просто одна з сотень електростанцій, збудованих за роки Радянської влади. Є сьогодні і потужніші, досконаліші, але ця, Дніпровська, стала для нас немовби символом індустріальної могутності Країни Рад», — писав Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев².

Новий документальний збірник значно відрізняється від попереднього, в якому

було охоплено лише період будівництва Дніпрогесу (1926—1932 рр.). В рецензованому виданні використано близько 200 нових документів. Вони дали можливість висвітлити всю історію Дніпрогесу від початку будівництва й до наших днів. У книзі використано документи з фондів Центрального партійного архіву Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, партархіву Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС та інших архівних установ республіки, а також матеріали центральних, республіканських та місцевих газет. Вони розміщені у хронологічній послідовності. В документах, використаних у першому розділі, мова йде про підготовку й будівництво Дніпровської гідроелектростанції (1920—1939 рр.). Комуністична партія й Радянський уряд провели велику роботу по втіленню в життя розробленого за ініціативою В. І. Леніна плану ГОЕЛРО — першого державного перспективного плану розвитку народного господарства Радянської республіки на основі електрифікації країни. В ньому важливе місце відводилося спорудженню гідроелектростанції на Дніпрі. З введенням її в дію можна було успішно вирішити важливу народногосподарську проблему постачання електроенергією районів Придніпров'я, Кривбасу, Донбасу. Крім того, з пуском електростанції створювалися умови для судноплавства на р. Дніпро (док. № 1). Процес підготовки будівництва Дніпрогесу весь час перебував під безпосереднім контролем В. І. Леніна. В 1920 р. за іні-

¹ Див.: Первенец индустриализации страны — Днепрогэс имени В. И. Ленина. Сборник документов (1926—1932). Запорожье, 1960.

² Брежнев Л. И. Відродження. К., 1978, с. 4.

ціативною Володимира Ілліча Рада Праці і Оборони прийняла декрет, що поклав початок проведенню підготовчих робіт (док. № 3). В 1921—1925 рр. радянські вчені та інженери розробили досконалий проект електростанції.

Звістку про початок будівельних робіт з великим ентузіазмом зустрів увесь радянський народ. Про цю важливу подію писала газета «Правда» (док. № 9). Трудячі СРСР збирали кошти у фонд Дніпробуду. Чимало ентузіастів висловлювали бажання взяти участь у будівництві. Документи, зібрані в рецензованій праці, яскраво свідчать про те, що спорудження гідроелектростанції на Дніпрі стало дійсно всенародною справою (док. №№ 6, 7, 12, 30, 36, 57, 58). Бойовим штабом ударної будови стала партійна організація Дніпробуду. Комуністи йшли в перших рядах, стали ініціаторами багатьох славних трудових починів (док. №№ 22, 24, 32, 44, 46, 50, 59, 63). Надійною опорою парторганізації у вирішенні найскладніших завдань будівництва були комсомольці й молодь (док. № 43, 44, 48, 52).

Сильне враження справляють документи, що свідчать про те, який відгук мало завершення будівництва гідроелектростанції в різних країнах світу. «Триумфом п'ятирічного плану», наприклад, назвав Дніпрогес англійський шоттижневик «Економіст» (док. № 83, 84).

В рецензованому збірнику широко висвітлюється й період відбудови Дніпрогесу ім. В. І. Леніна (1944—1950 рр.). То був напружений час у житті нашої країни — закінчувалася Велика Вітчизняна війна. Радянський народ почав відбудовувати майже повністю зруйноване окупантами народне господарство СРСР. Тисячі міст і сіл, промислових підприємств, колгоспів і радгоспів не могли обійтися без електроенергії. В 1944 р., враховуючи особливу важливість Дніпрогесу для забезпечення електричною енергією Придніпровського промислового району, Донбасу та Криворізького басейну, а також необхідність відновлення судноплавства на Дніпрі, Державний Комітет Оборони прийняв рішення про його відбудову.

Документи й матеріали, вміщені в книзі, відтворюють картину руйнувань, заповіданих найскладніший на той час гідротехнічний споруди Європи німецько-фашистськими загарбниками. Щоб відродити Дніпрогес, будівельникам необхідно було за неповними даними виготовити 7,5 тис. металоконструкцій, змонтувати 18 тис. т різного устаткування тощо (док. № 100). Велику роботу по мобілізації будівельників та техніки для потреб Дніпрогесу провів Запорізький обком КП(б)У (док. № 92). Все це дало змогу в найкоротші строки завершити підготовчі роботи і 7 липня 1944 р. почати закладку перших кубометрів бетону в основу греблі (док. № 93). Вся країна відгукнулася на заклик партії та уряду допомогти відбудові — близько 120 підприємств достроково виконали замовлення будівельників, постачали різноманітні матеріали та устаткування (док. №№ 113, 115, 116, 138, 142). Грандіозних масштабів на будів-

ництві набуло соціалістичне змагання (док. №№ 106, 107, 117, 118, 120 та ін.). Славну сторінку в історію відродження Дніпрогесу своєю звитяжною працею вписали П. Дегтяр, Г. Лошкарьова, М. Тарасенко, А. Вівтинець та багато інших (див. док. №№ 102, 123, 131).

Дніпрогес було відбудовано в рекордні строки. Вже в березні 1947 р. дав струм перший генератор, у жовтні — другий, а в грудні — третій (док. №№ 129, 132, 134).

Третій розділ рецензованого збірника охоплює період спорудження Дніпрогесу-2. В 1969 р. на берегах Дніпра почалися підготовчі роботи по його спорудженню. І знову, як у роки будівництва та відродження Дніпровської електростанції, радянські люди самовіддано боролися за успішне виконання рішень партії та уряду. Ленінський комсомол оголосив Дніпрогес-2 ударною комсомольською будовою (док. №№ 159, 163, 165, 169). Керуючись настановами XXV з'їзду КПРС, колективи орденів Леніна і Жовтневої революції Дніпробуду та ордену Трудового Червоного Прапора Дніпрогесу взяли підвищені соціалістичні зобов'язання достроково завершити монтаж двох останніх агрегатів. Після їх введення в дію загальна потужність Дніпровської гідроелектростанції імені В. І. Леніна досягла 1 млн. 538 тис. квт (док. № 195).

Вміщені в збірнику документи розкривають яскраві сторінки історії прославленого Дніпрогесу, керівну й спрямовуючу роль партійних організацій республіки, самовіддану працю й трудовий героїзм робітничого класу, вирішальне значення дружби й співробітництва народів Союзу РСР для успішного спорудження й експлуатації електростанції.

Рецензована праця підготовлена на високому науковому рівні. Її упорядники подбали про довідковий апарат: у книзі є хроніка подій, список скорочень, які значно полегшують роботу над документами.

В цілому позитивно оцінюючи збірник, хотілося б відзначити й окремі недоліки. В ньому необхідно було б вмістити документи, в яких розкривалися величезні збитки й руйнування, заподіяні німецько-фашистськими загарбниками гідроелектростанції. На жаль, у виданні не використано матеріали, що відображали б життя й побут будівельників. Надто поверхово висвітлено культурно-освітню роботу, яка проводилася під час спорудження Дніпрогесу. Доцільно було б вмістити в збірнику спогади активних учасників будівництва гідроелектростанції. В книзі зустрічається чимало прізвиськ. У зв'язку з цим упорядникам слід було б включити до неї іменний покажчик.

Проте висловлені зауваження мають частковий характер і не знижують високої оцінки рецензованого видання. Збірник «Дніпровская гидроэлектростанция имени В. И. Ленина» — корисна документальна праця, яка відіграє свою роль у процесі вивчення історії промислових підприємств.

Ю. З. ДАНИЛЮК (Київ),
В. С. КРИВОНІС (Київ)

В. А. Носков.

УЛУЩЕНИЕ СОСТАВА
И СТРУКТУРЫ ПАРТИЙНЫХ
ОРГАНИЗАЦИЙ ДОНБАССА

1921—1925.

Главное изд-во издательского
объединения «Вища школа».
Киев—Донецк, 1980, 180 с.

Останнім часом увагу рядянських істориків привертають питання партійного будівництва на різних етапах розвитку КПРС і Компартії України. Свідченням цього є рецензована монографія, в якій розглядаються загальні закономірності і специфіка організаційного зміцнення партійних рядів у роки відбудовного періоду.

Після закінчення громадянської війни партія й особисто В. І. Ленін велику увагу приділяли Донбасу — центру важкої промисловості. Виступаючи на XI з'їзді РКП(б), Володимир Іл'їч, зокрема, сказав: «Ви знаєте, що це — центр, справжня основа всієї нашої економіки. Ні про яку відбудову великої промисловості в Росії, ні про яке справжнє будівництво соціалізму не може бути й мови, бо його не можна побудувати інакше, як через велику промисловість, якщо ми не відбудуємо, не поставимо на належну висоту Донбас»¹.

Рецензована монографія є першою працею, яка глибоко і всебічно висвітлює партійне будівництво в Донбасі. Дослідження спирається на багату джерельну базу. Автор широко використовує твори класиків марксизму-ленінізму, архівні матеріали, опубліковані джерела тощо.

У книзі розповідається як Комуністична партія в 1921—1925 рр. боролася за чистоту своїх рядів, про розвиток мережі партійних осередків та про форми і методи зміцнення парторганізацій і їх керівних органів. В. А. Носков підготував цікаві узагальнюючі таблиці (5), вміщені у додатку.

Монографія складається з вступу і двох розділів. У вступі автор виділяє два етапи, що характеризують досліджуваний період. Перший (1921—1923 рр.) — відзначався значними труднощами переходу від війни до миру, а другий (1923—1925 рр.) — «нормалізацією й поліпшенням історичних умов, виникнення складних проблем соціалістичного розвитку, що вимагали від партії такої реорганізації, яка зберегла значення в усі наступні роки мирного соціалістичного, а потім і комуністичного будівництва» (с. 7).

Методологічну основу монографії становлять марксистсько-ленінські принципи. Варто відзначити вдалу структуру книги, в основу якої взято проблемний принцип. Така структура дала можливість автору ґрунтовно висвітлити кожне з піднятих у праці питань, зробити глибокі висновки по розділах і по всій книзі в цілому. У першому розділі досліджується діяльність центральних партійних органів і місцевих парторганізацій по регулюванню зростання рядів і поліпшенню соціального складу

партії в умовах нової економічної політики. В. А. Носков показав великі труднощі, при яких розгорталася партійне будівництво в Донбасі після вигнання білогвардійських банд. Робітничий клас на той час був послаблений. Так, з 270 тис. шахтарів залишилося лише 80 тис. (с. 13). Кількісне зростання членів КПРС тимчасово припинилося. Під час генеральної чистки з партії були виключені особи з мішанським кругозором, які являли собою «не лише обтяжливий, а й небезпечний баласт» (с. 27). За перші три роки відбудовного періоду кількість членів РКП(б) зменшилася на 35%. Донецька губерньська парторганізація в результаті генеральної чистки скоротилася тільки на 15,5%. Це пояснюється тим, що партійні організації Донбасу, в які входили в основному робітники, були менше засмічені чужими елементами (с. 28).

Багато уваги в першому розділі приділяється ленінському призову в партію. Тут наведено фактичний матеріал, документи, що свідчать про безмежну любов трудящих до вождя світового пролетаріату.

У 1924—1925 рр. відбулося швидке зростання партійних рядів. В. А. Носков наводить цікаві дані по РКП(б), КП(б)У і парторганізаціях Донбасу, що характеризують якісні і кількісні зміни партійних рядів (с. 59—61).

На наш погляд, перший розділ набагато б виграє, якби в ньому було більш чітко визначено можливість використання в сучасних умовах деяких форм і методів регулювання зростання і соціального складу партії, що використовувалися в досліджуваний період.

Другий розділ праці присвячено вивченню процесів удосконалення структури партійних організацій Донбасу в обстановці розгортання соціалістичного будівництва. В ньому висвітлюється три самостійні проблеми: процес формування мережі первинних парторганізацій, розвиток місцевих парторганізацій та їх керівних органів.

Великий інтерес викликає характеристика кушових партоб'єднань (с. 134—142). У книзі розповідається про таку специфічну організаційну форму, як партійні куші. Тут В. А. Носкову слід було б підкреслити, що досвід кушівання партосередків після громадянської війни може бути врахований нині при формуванні партійних організацій виробничих, науково-виробничих й агропромислових об'єднань.

Переконливо звучать висновки автора про те, що за короткий час в Донбасі була створена стабільна мережа партосередків, які «забезпечували всеосяжний характер партійного керівництва і в особі своїх парткомів більш повно відбивали керівне становище партії» (с. 164).

В цілому монографія В. А. Носкова є інтересним й оригінальним історико-партійним дослідженням. Книга допоможе науковцям у дальшому вивченні аналогічних питань на наступних етапах соціалістичного і комуністичного будівництва, пропагандистам.

¹ Ленін В. І. XI з'їзд РКП(б).— Повне збір. творів, т. 45, с. 99.

В. Л. Янин.
**НОВГОРОДСКАЯ
 ФЕОДАЛЬНАЯ ВОТЧИНА:
 ИСТОРИКО-ГЕНЕАЛОГИЧЕСКОЕ
 ИССЛЕДОВАНИЕ.**

М.: Наука, 1981, 296 с.

Однією з істотних рис сучасного етапу розвитку радянської історичної науки є активізація досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін, яка супроводжується переосмисленням і поглибленням їх проблематики. Розвиток спеціальних історичних дисциплін являє собою, на думку фахівців, єдиний процес, і відставання однієї з них негативно позначається на стані інших¹. Однак досі в цій справі існує певна диспропорція. Зокрема, протягом тривалого часу повз увагу дослідників проходили питання генеалогії.

Проте в останні роки ця історична дисципліна поволі відвоює втрачені позиції². Поверхове розуміння предмета генеалогії, покликаної, мовляв, обслуговувати дворянство і «захистити» його станови привілей, поступило місцем науковому підходу. Про це свідчить і поява збірника статей «Історія і генеалогія» (М., 1977), в якому проаналізовано здобутки вітчизняної генеалогії й накреслено шляхи її далшого розвитку.

Серед нечисленних дослідників, які систематично звертаються до генеалогічних проблем, добре відоме ім'я радянського вченого, члена-кореспондента АН СРСР В. Л. Яніна. Підсумком його пошуків з генеалогії новгородського боярства XII—XV ст. є рецензована монографія, яка містить ряд цікавих спостережень і висновків. Вона складається з передмови, семи розділів і післямови. В додатках розділів публікуються документи XV—XVII ст. Автор зібрав великий фактичний матеріал, орієнтуватися в якому допомагає іменний покажчик.

Для українського читача нова праця В. Л. Яніна становить особливий інтерес з точки зору методики історико-генеалогічного дослідження. Генеалогія боярства, яке відіграло важливу роль у соціально-економічному й політичному житті Новгородської землі, досі досліджувалася мало. Це пояснюється тим, що на шляху вчених було чимало труднощів. Насамперед, бракувало, за незначним винятком, традиційних для інших територіальних осередків боярства (московського, тверського, рязанського й т. д.) родослівних розписів. А саме вони й служили, як правило, вихідним пунктом для генеалогічних

досліджень. Випадковий, фрагментарний характер мала й генеалогічна інформація, що її містили новгородські літописи. Відомо, що давньоруські літописці лише зрідка фіксували споріднені зв'язки феодальної знаті³. До того ж, під час роботи з писемними джерелами поставали інші проблеми, пов'язані з тим, що у Новгороді аж до середини XV ст. не було сталих спадкових прізвищ або прізвищ.

Все це потребувало значного розширення кола джерел історико-генеалогічного дослідження і, що найголовніше, розробки нової його методики. Використовуючи багатий фактичний матеріал, значну частину якого введено до наукового обігу вперше, В. Л. Янин реконструював боярські родослів'я шляхом критичного аналізу розвитку сільської вотчини, а також міської боярської садиби — двох форм великого феодального землеволодіння, характерних для давнього періоду історії Новгороду.

В. Л. Янин відомий як палкий прихильник ідеї комплексного вивчення писемних і речових джерел з історії вітчизняного середньовіччя⁴. У 1973 р. він писав з цього приводу: «Дослідження будь-якої історичної проблеми повинно спиратися не на специфічно обмежену групу джерел (літописи чи акти, археологічні пам'ятки чи писемні джерела, монети чи надписи), а на вичерпну сукупність цих джерел або ж на достатньо репрезентативне їх поєднання»⁵. Звичайно, щоб реалізувати цю ідею на практиці, дослідник має оволодіти конкретною методикою різних історичних дисциплін. Приклад В. Л. Яніна, автора ґрунтовних праць з історії, археології, джерелознавства, нумізматики, сфрагістики, генеалогії, доводить, що при наявності високої фахової кваліфікації це можливо. Вчений здійснив порівняльний аналіз і зіставлення літописів, синодиків, писцевих книг, актів, берестяних грамот, пам'яток археології й сфрагістики. Кожний з цих різновидів джерел сам по собі не міг задовольнити потреб вченого. Використані ж у комплексі, вони дали можливість реконструювати родоводи кількох типових представників новгородської феодальної знаті (Мишиничів-Онцифоровичів, Мишиничів-Матвійовичів, Шенкурських, Едемських та ін.).

Нині в розвитку спеціальних історичних дисциплін виразно простежується тенден-

³ Свердлов М. Б. Генеалогія в изучении класса феодалов на Руси XI—XIII вв.— В кн.: Вспомогательные исторические дисциплины. Л., 1979. Т. XI, с. 222—223.

⁴ Янин В. Л. Успехи и проблемы изучения вспомогательных исторических дисциплин русской истории.— В кн.: Археологический ежегодник за 1969 год. М., 1971, с. 201—204; Его же. Очерки комплексного источниковедения: Средневековый Новгород. М., 1977, с. 19—20, 238—239.

⁵ Янин В. Л. К проблеме интеграции в изучении вещественных и письменных источников по истории русского средневековья.— История СССР, 1973, № 3, с. 77.

¹ Соболева Н. А. О тенденциях развития специальных исторических дисциплин: Историографический обзор за 1964—1978 гг.— В кн.: Источниковедение отечественной истории, 1979. М., 1980, с. 219—223.

² См.: Бычкова М. Е. Генеалогия в советской исторической литературе.— В кн.: Вспомогательные исторические дисциплины. Л., 1976. Т. VII, с. 43—56.

ція до розширення їх функцій від «допоміжних» (щодо власне історії) до більш самостійних. Грунтуючись на власному матеріалі й методах дослідження, вони вносять значний вклад у висвітлення загальноісторичних процесів та явищ⁶. Саме такий підхід до генеалогії продемонстрував у рецензованій праці В. Л. Янін. Зібрані й систематизовані ним генеалогічні дані дали можливість сформулювати ряд обґрунтованих міркувань щодо специфіки формування боярської верстви та її долі після інкорпорації (приєднання) Новгород до складу Російської держави, соціальної природи новгородських «своземців», а також становлення у регіоні вotchинної системи.

Монографія В. Л. Яніна, безумовно, приверне увагу істориків республіки до генеалогічної проблематики. Тим більше, що в минулому при всій своїй класовій обмеженості українська генеалогія мала вагомий здобутки. Варто згадати імена М. О. Максимовича, О. М. Лазеревського, В. Л. Модзалевського. На жаль, бібліографія історико-генеалогічних досліджень останніх років вичерпується статтею В. В.

⁶ Шмидт С. О. Археография, архивоведение и специальные исторические дисциплины.— В кн.: Развитие советской исторической науки. 1970—1974. М., 1975, с. 330.

Грабовецького «До питання про генеалогію учасників народних рухів у Галичині XV—XVIII ст.»⁷. З відставанням цієї ділянки історичного фронту слід, мабуть, пов'язати й відсутність конкретних досліджень з питань генезису українського дворянства та буржуазії, які б переконливо спростовували буржуазно-націоналістичні теорії «безкласовості» й «безбуржуазності» українського народу. Важливі наукові результати може дати вивчення генеалогії класів та соціальних груп радянського суспільства, трудових династій, видатних громадських і державних діячів, вчених, митців. Генеалогія відіграє певну роль і в справі комуністичного виховання молоді на революційних, бойових і трудових традиціях радянського народу, оскільки сім'я, родинні традиції і реліквії, як підкреслювалося в передовій статті газети «Правда», «несуть у собі величезний моральний заряд, передаючи вищі духовні цінності нашого суспільства від покоління до покоління»⁸.

О. Б. КОВАЛЕНКО (Чернігів),
Ф. П. ШЕВЧЕНКО (Київ)

⁷ Друга республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Друга секція. К., 1965, с. 163—177.

⁸ Правда, 1978, 27 февр.

Д. Б. Мельцер.

**БЕЛОРУССИЯ И БОЛГАРИЯ:
ДРУЖБА ВЕЧНАЯ, НЕРУШИМАЯ.
681—1981. — Минск: Изд-во БГУ
им. В. И. Ленина, 1981, 320 с.**

До 1300-річного ювілею Болгарської держави у Мінську вийшла монографія професора, доктора історичних наук Д. Б. Мельцера, який протягом багатьох років вивчає історію цієї країни та радянсько-болгарських зв'язків. Рецензована праця заповнило прогалину в дослідженні революційних, економічних, політичних і культурних зв'язків між Болгарією та окремими республіками й регіонами Радянського Союзу.

Монографія написана на основі широкого і різноманітного кола джерел. Автор використав документи болгарських (Центрального партійного й Центрального державного історичного), а також загальносоюзних (ЦДІА, ЦДАЖР), республіканських, місцевих, відомчих і поточних радянських архівів, матеріали преси, спогади учасників історичних подій.

Багатовікова історія білорусько-болгарських відносин розглядається у праці в

тісному зв'язку з історією дружби народу братньої країни з російським та іншими народами СРСР. Проте у деяких місцях при висвітленні тих чи інших явищ в історії Білорусії та Болгарії автор виходить за межі обраної ним теми (с. 25, 153-154 та ін).

Книга складається з двох частин, присвячених відповідно історії зв'язків обох народів до перемоги соціалістичної революції у Болгарії й розвитку братерського співробітництва після неї. В кожній частині виділено окремі параграфи, в яких йдеться про певні періоди (така структура переважає у першій частині) чи окремі проблеми взаємовідносин (так побудовано другу частину) обох народів. У цілому структуру монографії слід визнати вдаюю. Однак ми вважаємо, що назва параграфа «Інтернаціональні зв'язки білоруського і болгарського народів» (с. 76) ширше його змісту, оскільки в ньому йдеться лише про революційні зв'язки 20—30-х років. На нашу думку, доцільно було б дані про наукові зв'язки включити до параграфа не про економічне співробітництво, а до того, який присвячено братерству науки і культури. Треба зауважити, що аналогічні недоліки характерні для багатьох праць, які висвітлюють історичні зв'язки народів СРСР та інших соціалістичних країн.

У першій частині особливий інтерес становлять сторінки, на яких розповідається про підтримку демократично-громадськістю Білорусії національно-визволь-

¹ Див.: Мельцер Д. Б., Савачкін П. З. Дружба скрозь стагодді. Мінськ: вид-во «Беларусь», 1970.—68 с.; іх же.

Беларусь і Болгарія — дружба, супрацоўнства, братэрства. Мінськ: вид-во БДУ імя В. І. Леніна, 1973.—247 с.

ного руху болгарського народу, про участь білорусів у російсько-турецькій війні 1877—1878 рр., про їх солідарність з братнім народом під час боротьби проти фашизму. Участь болгарських інтернаціоналістів у громадянській війні в Білорусії, контакти Г. Димитрова з трудящими республіки та з Комуністичною партією Західної Білорусії, зв'язки В. Коларова з білоруськими комуністами висвітлено менш докладно. Проте постановка цих питань відкриває перспективи для їх дальшого дослідження. Характеризуючи історичні зв'язки між двома народами, автор розповідає про діяльність білоруських революціонерів-демократів А. Д. Трусова і М. К. Судзиловського, які підтримували тісні контакти з борцями за національне визволення Болгарії, учасника епопеї на Шипці К. В. Хруцького, пропагандиста комуністичних ідей серед російських емігрантів у братній країні К. С. Костюка.

У другій частині висвітлюються різні форми братніх відносин Білоруської РСР з соціалістичною Болгарією. Значна увага приділяється міжпартійним зв'язкам, завдяки яким було забезпечено розвиток творчих контактів у багатьох сферах життя.

Автор аналізує також різні форми взаємозв'язків трудових колективів, профспілкових, комсомольських та інших громадських організацій БРСР і НРБ. У книзі розглядається діяльність білоруського відділення Товариства радянсько-болгарської дружби й Загальнонародного комітету болгарсько-радянської дружби.

Велику увагу автор приділив участі Білоруської РСР у спільній міжнародній діяльності Радянського Союзу і НРБ. Особливий інтерес становить аналіз вкладу делегації БРСР на Паризькій мирній конференції у вирішення питань післявоєнного мирного врегулювання відносин між державами. Цікавий матеріал наведено в монографії й про спільну діяльність болгарської та білоруської делегацій в ООН й інших міжнародних організаціях.

У книзі глибоко висвітлюється економічне співробітництво НРБ і БРСР. Розглядаються такі його форми, як торговельні зв'язки, технічна допомога, обмін досвідом та спеціалістами тощо. Цей матеріал доповнюють дані про наукові кон-

такти — спільні дослідження, співробітництво на міжнародних і національних конференціях та конгресах.

Ще одним важливим сюжетом, розробленим у монографії, є культурне співробітництво. Автор спинається, зокрема, на зв'язках у галузі народної освіти, книговидавництва. Вміщено цікавий аналіз творів болгарських письменників про БРСР і про НРБ. Розповідається про творчі контакти в різних галузях мистецтва, у тому числі самодіяльного.

Монографію Д. Б. Мельцера слід оцінити як ґрунтовне дослідження з актуальної наукової проблеми. Книгу збагачують документальні фотографії, портрети та ілюстрації.

Однак слід відзначити й окремі недоліки праці. В ній зустрічаються неясні місця і деякі неточності. Так, згадуючи статтю В. Коларова, опубліковану в білоруській газеті «Звезда» (с. 90), автор не зазначає оригінальний або передрукований цей матеріал. Незрозуміло також, про які праці Т. Домбала, присвячені болгарському революційному рухові, йдеться у книзі. В історіографії даної проблеми праці Т. Домбала спеціалістам невідомі, не кажучи вже про те, що цього польського революціонера лише з великою натяжкою можна назвати «білоруським суспільним діячем» (с. 113). На жаль, у книзі лише згадується (с. 282) про вивчення Болгарії білоруськими істориками, філологами, географами. Ця важлива тема заслуговує більш докладного розгляду. Недоліком книги слід вважати й відсутність історіографічного та джерелознавчого аналізу проблеми. Автор тільки назвав (с. 7) деяких авторів, праці яких він використав.

Монографія Д. Б. Мельцера, безперечно, є вкладом у радянську історіографію відносин Болгарії з нашою країною. Вихід у світ рецензованої книги, а також праць про зв'язки братнього народу з російським та українським дає можливість порушити питання про необхідність підготовки узагальнюючого дослідження, присвяченого історичним зв'язкам слов'янських народів СРСР з болгарським народом з часу їх формування до нинішнього дня.

П. С. СОХАНЬ (Київ),
Г. Й. ЧЕРНЯВСЬКИЙ (Харків)

ПРОБЛЕМИ ИСТОРИОГРАФИИ КАНАДЫ

Под ред. В. А. Тишкова
М., Наука, 1981; 310 с.

Систематичне дослідження історії Канади в СРСР розпочалося порівняно недавно. Проте за останні десять—п'ятнадцять років у цій галузі зроблено чимало. Поряд з розробкою конкретно-істо-

ричних проблем певних успіхів було досягнуто й у вивченні історіографії країни¹.
Новий збірник статей з історіографії є

¹ Клейманова К. И. Заметки о журнале «Канадское историческое обозрение» за 1966—1975 гг.—Американский ежегодник. 1976. М., 1976; Поздеева Л. В. Канада в годы второй мировой войны. («Канадская историография вопроса»).—Новая и новейшая история, 1979, 2; Соро-

першою великою працею, в якій проаналізовано канадську історичну літературу з різних проблем. Його поява зумовлена, з одного боку, посиленням уваги радянських дослідників до історії Канади, а з іншого — якісними змінами, які відбулися в історичній науці цієї країни за останні 10-15 років.

Характерною її рисою є існування двох самостійних і майже не зв'язаних між собою історіографій — англо-канадської й франко-канадської, що відображає національну специфіку країни. Це дає підстави авторам рецензованої праці розглядати два напрями в інтерпретації історії Канади і виділити певні етапи розвитку цієї науки.

Історіографії колоніального періоду Канади присвячені статті В. А. Коленека та В. А. Тишкова. Автори відзначають, що, починаючи з середини XIX ст., у ній послідовно панували різні течії, які зазнавали певної еволюції.

Однією з важливих особливостей розвитку історіографії в Канаді є посилення за останні півтора десятиріччя інтересу дослідників країни до вивчення соціальних проблем, історії робітничого й фермерського рухів. Історіографія цього питання аналізується у статтях О. С. Сороко-Цюпи та Л. А. Лещенка. Автори підкреслюють, що звернення дослідників до названих тем пояснюється загостренням соціальних і національних суперечностей в країні, поглибленням загальної кризи капіталізму, зростаючою економічною нестійкістю й новими проблемами, породженими сучасним науково-технічним прогресом (с. 134).

ко О. С. Обзор журнала «Canadian Historical Review». Торонто.— Вопросы истории, 1965, № 10; Сороко-Цюпа О. С. Историческая концепция Ф. Д. Тернера и канадская историография.— Американский ежегодник, 1972. М., 1972; Татаринова К. Н. Некоторые вопросы рабочего движения в Канаде в буржуазной историографии.— Уч. зап. МГПИ им. В. И. Ленина, № 275.— Вопросы историографии. М., 1967; Тишков В. А. Основные направления современной канадской историографии (обзор новейших исследований).— Новая и новейшая история. 1977, № 2; его же. Восстание 1837—1938 годов в Канаде (Обзор литературы).— Новая и новейшая история, 1970, № 5; Фурсова Л. Н. Некоторые исследования о послевоенной иммиграции в Канаду.— Советская этнография, 1970, № 5 и др.

Слід відзначити також статті В. Б. Євтуха «Імміграція і національні відносини в історії Канади» та В. А. Коленека «Квебекська проблема у післявоєнній буржуазній історіографії». Міжнародні відносини залишаються складними в соціально-політичному житті канадського суспільства. Найбільш гострим виявленням їх кризи є проблема Квебека. Критичний аналіз історіографії цих відносин свідчить, що методологія буржуазних істориків у трактуванні цієї проблеми неспроможна так само, як капіталізм нездатний розв'язати національне питання.

Зовнішньополітична тематика в збірнику представлена статтями Л. В. Поздеевой («Канада у роки першої та другої світових війн») та І. А. Хрипунова («Американо-канадські відносини»). Вони займає значне місце в сучасній історіографії країни й відзначається гострою полемічністю. Зокрема, з питань радянсько-американських відносин буржуазна історіографія виступає з двох позицій — «континенталізму» і «націоналізму», відбиваючи розбіжності інтересів різних груп канадських правлячих класів. У збірнику висвітлюються також питання партійно-політичної боротьби в країні.

Оскільки кожна стаття збірника розглядає літературу з якогось одного питання або хронологічного періоду, в передмові редактор збірника, доктор історичних наук В. А. Тишков дає стислий, але глибокий загальний аналіз розвитку канадської історіографії. Характеризуючи праці немарксистських істориків, він ззначає, що їх теоретичною основою є філософський ідеалізм та неопозитивізм, що знаходить вияв, зокрема, у намаганні принизити роль класової боротьби в історичному розвитку (с. 12).

Прикро, що у праці не знайшла свого відображення така важлива проблема, як радянсько-канадські відносини. Варто було б також, на нашу думку, ширше висвітлити історіографію української імміграції в країні, повніше проаналізувати історичні дослідження, присвячені соціально-економічному становищу робітників і фермерів Канади після другої світової війни.

В цілому ж збірник досить повно відображає досягнення радянських істориків у вивченні історіографії Канади й сприятиме дальшій розробці марксистсько-ленінської концепції історії цієї країни.

В. М. ГОНЧАР (Київ)

Е. Я. Віттенберг, В. З. Дробижев.

**РАБОЧИЙ КЛАСС
И ПРОФСОЮЗЫ СССР:
КРИТИКА БУРЖУАЗНЫХ
И РЕВИЗИОНИСТСКИХ КОНЦЕПЦИЙ.
М., Профиздат, 1980, 360 с.**

Робітничий клас СРСР, який вперше в історії вплив у життя ідеї марксизму-ленінізму, здійснивши разом із своїми союзниками соціалістичну революцію і побудувавши суспільство зрілого соціалізму, є провідною силою радянського народу у боротьбі за комунізм. «Його революційна ідеологія і мораль, колективістська психологія, його інтереси та ідеали, — говорив на XXVI з'їзді партії Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев, — стають нині надбанням усіх верств радянського суспільства»¹.

Питання історичного досвіду радянського робітничого класу перебувають у центрі сучасної ідеологічної боротьби. Буржуазні суспільствознавці розглядають вивчення робітничого класу і робітничої політики Радянської держави як проблему першорядної ваги і не шкодують зусиль до того, щоб подати її у вигідній для імперіалізму інтерпретації. У ряді праць радянських істориків, філософів та економістів підано аргументованій критиці фальсифікаторські теорії «радянологів», що спотворюють справжню роль і місце робітничого класу в розвитку нашого суспільства. Однак вони не вичерпують характеристику буржуазної та ревізійністської літератури про радянський робітничий клас. До того ж в останні роки на Заході з'явився ряд нових праць, які ще не аналізувалися з позицій марксистсько-ленінської методології. Рецензована книга являє собою спробу заповнити цю прогалину.

Автори визначили хронологічні рамки свого дослідження двома основними етапами історії СРСР — перехідним періодом від капіталізму до соціалізму і періодом розвинутого соціалізму. Саме на цих етапах закономірність провідної ролі робітничого класу у створенні нового суспільства виявилася в усій повноті. Тому захисники капіталізму намагаються насамперед перекрутити історичні факти, пов'язані із становленням соціалізму та кінцевими результатами цього процесу.

Спираючись на досягнення радянських суспільствознавців, Е. Я. Віттенберг та В. З. Дробижев критично проаналізували велику кількість (182 назви) праць буржуазних та ревізійністських авторів, в яких порушуються різні проблеми історії робітничого класу СРСР. Монографія складається з трьох розділів. У кожному з них викриваються та переконливо спростовуються фальсифікації провідної ролі робітничого класу відповідно в економічній, соціальній та політичній сферах суспільного життя.

Силкуючись заперечити корінні переваги соціалізму, буржуазні ідеологи та їх посібники свідомо спотворюють правду про становище робітничого класу в системі економічних відносин, заявляючи при цьому, що в соціалістичному суспільстві він зазнає не меншої експлуатації, ніж у капіталістичному. «Аргументи» цієї фальшивої теорії зводяться до заперечення суспільного характеру власності на засоби виробництва в СРСР, затушовування докорінних відмінностей націоналізації при соціалізмі та при капіталізмі, до спроб зобразити Радянську державу експлуататором трудящих та проповідування тези про наявність відчуження виробників від результатів їх праці в умовах соціалізму. На основі теоретичної спадщини класиків марксизму-ленінізму, глибокого аналізу динаміки економічних відносин у нашій країні та відповідних положень радянського законодавства автори переконливо довели облудність подібних тверджень, показали їх класову спрямованість.

У монографії наводяться численні факти, що яскраво свідчать про добровільну, свідому й активну участь радянських робітників у соціалістичному змаганні на всіх етапах його розвитку. У світлі цих фактів виглядають абсолютно неспроможними спроби «радянологів» спотворити соціальні функції змагання за соціалізм, показати його як таке, що нав'язується робітничому класові силоміць.

Буржуазні фальсифікатори посилено твердять, нібито в системі соціалістичних економічних відносин організація робітничого класу — профспілки втрачають свою самостійну роль, свідченням чого є, мовляв, те, що в СРСР вони перестали вдаватися до страйків як засобу підвищення життєвого рівня трудящих. Тим часом подібна «мотивація» методологічно неправомірна, оскільки класова основа у соціалістичній державі і профспілок є спільною, завдяки чому між ними складається якісно новий тип відносин. У цих умовах боротьба профспілок за поліпшення добробуту радянських людей вимагає не страйків, що дезорганізують виробництво, а зусиль, спрямованих на підвищення продуктивності праці, на розвиток соціалістичного змагання, раціоналізаторства та винахідництва, на формування у робітників і службовців нової трудової дисципліни. Адже, як правильно наголошують автори, за соціалізму для того, щоб добре жити, потрібно добре працювати (с. 149). Цей висновок у світлі подій останнього часу в Польщі звучить особливо актуально.

Найбільш вдалим у монографії є, на наш погляд, викриття антинаркової інтерпретації ролі і місця робітничого класу в соціальній структурі радянського суспільства. Авторі, зокрема, ведуть аргументовану полеміку з прихильниками теорії стратифікації при соціалізмі, спростовують вигадки наших ідеологічних противників про нібито принижене соціальне становище робітників в СРСР. Із знанням справи Е. Я. Віттенберг та В. З. Дробижев дають відсіч спробам «радянологів»

¹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 64.

маніпулювати цифровими даними про зміни в соціальній структурі радянського суспільства на різних етапах його розвитку на догоду падаючим теоріям «розмивання», «зникнення» робітничого класу, «розчленення» його в новому поповненні, що вийшло з непролетарських прошарків. На основі аналізу широкого конкретного матеріалу про соціальний розвиток радянського суспільства в перехідний період автори роблять висновок, що зростання робітничого класу не ослаблювало, а посилювало його позиції в радянському суспільстві, створювало ширші можливості і передумови для здійснення ним керівної ролі в суспільстві (с. 173). Дістала в рецензованому дослідженні спростування й теорія «нової стратифікації», що нібито виникла в СРСР у результаті диференціації оплати праці. Соціалізм не народжує нових класів. Він лише ліквідує одні з них (експлуататорські) і трансформує інші (трудящі). Нові групи, що виникають всередині робітничого класу, селянства та інтелігенції в результаті ускладнення суспільного виробництва, аж ніяк не можна вважати самостійними класами.

Спираючись на досягнення радянських суспільствознавців, Є. Я. Віттенберг і В. З. Дробіжев доводять цілковиту неспроможність тверджень «радянологів» про те, нібито питанням розвитку соціально-однорідного суспільства в СРСР на сучасному етапі не приділяється уваги і що КПРС відмовилася від комуністичного ідеалу робітничого класу. Послідовний курс на стирання соціальних відмінностей у радянському суспільстві дістав нове яскраве підтвердження на XXVI з'їзді КПРС. «Наша мета,— наголошував у Звітній доповіді Центрального Комітету партії з'їздові товариш Л. І. Брежнев,— створення суспільства, в якому не буде поділу людей на класи. І можна сказати твердо: ми поступово, але впевнено просуваємося до цієї великої мети»².

Автори переконливо доводять неправомірність протипоставлення ідеологами буржуазії та ревізіоністами політичних інтересів КПРС і робітничого класу, безпідставність тверджень про «інтелігентський склад», «депролетаризацію» та «елітарний характер» партії. Логічними і цілком обґрунтованими є висновки дослідників про «непохитну єдність найвеличніших історичних цілей партії і робітничого класу» (с. 275), про те, що саме партія стала гарантом здійснення державної влади в інтересах робітників (с. 288), що «теоретична констатація набуття партією загальнонародного характеру була свідченням зростаючого впливу робітничого класу на все суспільство, укорінення його кому-

ністичних ідеалів у свідомості всіх радянських людей» (с. 279). Такою ж аргументованою і переконливою є в рецензованій праці критика спроб буржуазних «радянознавців» перекрутити справжнє становище профспілок у системі політичної організації соціалістичного суспільства, їх взаємовідносини з КПРС і Радянською державою.

Видана апологетами імперіалізму література про робітничий клас і профспілки СРСР, роблять висновок автори, є переконливим свідченням того, що буржуазні «радянознавці» ґрунтуються фактично на голому запереченні ідей наукового комунізму. Духовне убозтво «радянологів», неспроможних висунути на протинагу марксистсько-ленінському вченню про все-світньо-історичну роль пролетаріату жодної серйозної теоретичної альтернативи, є безпосереднім наслідком загальної кризи капіталізму, їх антинаукових методологічних позицій.

Визнаючи безперечні достоїнства рецензованої монографії, яка є вагомим здобутком у галузі критики антимарксистських поглядів, висловимо водночас і деякі зауваження. Викликає заперечення спроба авторів виділити в буржуазній «радянології» поряд з реакційно-консервативним та буржуазно-ліберальним напрямками третій напрям, умовно названий ними прогресивним. Адже погляди Л. Черчуорда та Д. Лейна, віднесених у монографії до цього напрямку, являють собою, як пишуть самі дослідники, еkleктичну суміш різних течій, почерпнутих переважно з буржуазної та ревізіоністської літератури (с. 16). Варто було б також дати в книзі відповідну характеристику запеклим антикомуністам, щоб краще показати соціальне обличчя тих, хто вірою і правдою служить міжнародній реакції.

В дослідженні, на жаль, зовсім не дістало висвітлення питання про вирішальну роль робітничого класу та його партії у зміцненні й розвитку союзу робітників і селян, тимчасом як наявні в буржуазній літературі фальсифікації з цього питання мали б привертнути увагу авторів.

У главі «Теорія закритого суспільства і робітничий клас» (розділ II) доцільно було б проаналізувати монографію Ш. Фіцпатрік «Освіта і соціальна мобільність у Радянському Союзі. 1921—1934» (Лондон, 1979), яка значиться в доданому до рецензованої праці списку літератури під № 213—єдине в буржуазній історіографії спеціальне дослідження з даної теми, обмежене такими хронологічними рамками.

Та в цілому монографія Є. Я. Віттенберга і В. З. Дробіжева має значну наукову і пізнавальну цінність. Вона, безперечно, буде корисна широкому ідеологічному активу.

Ю. М. ЛИЗОГУБ (Ровно),
І. Ю. ЧАРСЬКИХ (Донецьк).

² Там же, с. 62.

**ОСНОВНІ МАТЕРІАЛИ
РЕСПУБЛІКАНСЬКИХ МІЖВІДОМЧИХ
НАУКОВИХ ЗЫРНИКІВ ТА ЖУРНАЛІВ
ІСТОРИЧНОГО ПРОФІЛЮ**

Научные труды по истории КПСС: Республиканский межведомственный научный сборник. Вып. 111. Воплощение в жизнь ленинских принципов кадровой политики в период социалистического и коммунистического строительства (из опыта Компартии Украины). Киев. Беспалов Н. Е., Зайцева Е. А., Пономаренко Г. Я. Ленинские принципы кадровой политики и их дальнейшее развитие КПСС; Пацурковский П. С. Из опыта работы парторганизаций Украины по совершенствованию подбора, расстановки и воспитания хозяйственных кадров промышленных предприятий (1971—1975 гг.); Панченко А. И. О работе Компартии Украины по подбору и расстановке инженерно-технических кадров промышленности (1971—1975 гг.); Баранова Л. П., Кляпчук С. П. Партийное руководство повышением идейно-политического уровня инженерно-педагогических кадров профтехучилищ Украины (1966—1971 гг.); Воробьев Г. И. Об опыте работы парторганизаций Украины по подготовке руководящих кадров из рабочих (1966—1970 гг.); Жеребченко И. П. Некоторые вопросы деятельности парторганизаций Донуасса по воплощению в жизнь ленинских принципов подбора, расстановки и воспитания руководящих кадров в период между XXIII и XXIV съездами КПСС; Рудык П. А. Совершенствование работы по обучению кадров низовых звеньев КПСС в условиях развитого социализма (1966—1975 гг.); Спирин А. А. Дальнейшая демократизация кадровой политики КПСС в условиях развитого социализма (Из опыта Компартии Украины); Будеркевич И. М., Калакура Я. С. Некоторые вопросы организаторской деятельности Компартии Украины на этапе развитого социализма в советской историографии; Лищенко Е. Ф. О работе парторганизаций Украины по подбору и воспитанию кадров сельских и поселковых Советов депутатов трудящихся (1959—1970 гг.); Шуляк А. С. О повышении роли руководящих колхозных кадров среднего звена в условиях развитого социализма. (Из опыта парторганизаций Украины); Титенко М. П., Титенко М. А. О работе с партийными кадрами и партийным активом на этапе построения развитого социализма (1956—1961 гг.); Литвин П. Е. Основные направления партийного руководства подготовкой и воспитанием кадров общественных наук в Украинской ССР в 1945—1965 гг.; Нестерцов В. Д., Рыбалко В. А., Хинданова А. Н. Подготовка и переподготовка партийных и советских кадров Донуасса в 1946—1950 гг.; Панов А. Ф., Прилуцкий О. Н. Партийное руководство подготовкой офицерских кадров в годы Великой Отечественной войны; Касперович Н. К.

Из опыта работы парторганизаций Донуасса по осуществлению кадровой политики партии в годы третьей пятилетки (1938—июнь 1941 гг.); Бут А. Н., Лях В. И. Из опыта работы парторганизаций Украины по подбору, расстановке и воспитанию комсомольских кадров и актива (1933—1937 гг.); Беспалова Л. А., Палкин В. А. Комсомол Украины — активный помощник партии по подбору, подготовке и воспитанию кадров пионерских работников (1926—1932 гг.); Носков В. А. О работе парторганизаций Донуасса по подготовке руководящих кадров для партийных, советских и общественных органов в 1921—1925 гг.; Тригуб Н. П. Из опыта работы парторганизаций Украины по подготовке кадров советских работников в годы гражданской войны (1919—1920 гг.).

Научные труды по истории КПСС: Республиканский межведомственный научный сборник. Вып. 112. Деятельность КПСС по ускорению научно-технического прогресса в условиях развитого социализма. (На материалах Украинской ССР). Киев. Крылова Н. И., Пономаренко Г. Я. О деятельности КПСС по ускорению научно-технического прогресса. (Из опыта работы партийных организаций металлургических предприятий Украины. 1971—1975 гг.); Скрыпник И. Н., Шульга Т. М. Ведущая роль рабочего класса в научно-техническом прогрессе и разоблачение ее буржуазных фальсификаций; Булкин А. К., Захаров И. З. Претворение Коммунистической партии в жизнь ленинских идей о научно-техническом прогрессе в условиях развитого социализма; Вежичанин Ф. З., Каширин Е. Д., Спиридонова Д. С. О роли партийной печати в ускорении научно-технического прогресса в промышленности Украины (1971—1975 гг.); Агеев О. Г., Затулко В. К., Просюк Н. Г. О деятельности Коммунистической партии по повышению жизненного уровня народа на основе достижений научно-технического прогресса; Кривой И. А., Чуднова Т. А. Партийное руководство деятельностью общественности по повышению культуры производства как одного из факторов развития научно-технического прогресса (1966—1970 гг.); Маковская А. М., Поставная Г. Г., Федорова В. И., Шаповалова С. И. Повышение общеобразовательного уровня рабочей молодежи — важный фактор ускорения научно-технического прогресса. (Из опыта партийных и комсомольских организаций Украины (1959—1970 гг.); Береговский Л. Н., Кожухарь А. И., Макаров Г. П. Партийное руководство подготовкой научных кадров в вузах — важный фактор ускорения научно-технического прогресса (Из опыта партийных организаций Украины. 1966—1970 гг.); Рущенко П. Т., Щербак В. М. О работе партийных организаций Украины по вовлечению трудящихся в рационализаторское и изобретательское движение в промышленности (1971—1975 гг.); Глазунова Н. И., Демьянов Г. С., Хлыбова Л. В. Роль трудовых коллективов в уско-

рени технического прогресса в условиях развитого социализма. (На материалах металлургических предприятий Украины); Белоусов Л. Ф., Остафийчук В. Ф., Городяненко В. Г. О работе партийных организаций Украины по развитию коллективных форм технического творчества рабочего класса в условиях развитого социализма; Нагайцев А. Е., Шелест Д. С. Партийные организации во главе технического прогресса в процессе сотрудничества народов СССР (1966—1972 гг.); Воропай И. К., Матрос С. А., Мороз Ю. Н., Панченко П. М. Из опыта работы партийных организаций Украины по развитию социалистического соревнования за ускорение научно-технического прогресса на предприятиях тяжелой промышленности (1971—1975 гг.); Грих С. В., Голубничая Р. И., Кожухарь В. И. О повышении роли молодежи ударных комсомольских строек Украины в ускорении научно-технического прогресса (1971—1975 гг.); Бабич И. Ф., Крачковский Б. П., Оглоткова К. Н. Из опыта работы партийных организаций Украины по повышению роли рабочего класса в осуществлении научно-технического прогресса в сельском хозяйстве в условиях развитого социализма; Конох Н. С., Макаров В. Г., Титенко М. П. О работе партийных организаций промышленных предприятий Донбасса по внедрению научной организации труда в годы девятой пятилетки; Волб Д., Зашкільняк А. С. Партийное руководство научно-техническим прогрессом в промышленности западных областей Украинской ССР в 1959—1979 гг. (Историкографический вопрос); Кукель Э. М., Шибко В. Я. О деятельности КПСС по разрешению экологических проблем в условиях научно-технического прогресса. (На примерах горнорудной промышленности УССР); Британ В. Т., Мищенко Л. А., Прохоренко Е. Я. О партийном руководстве развитием и эффективным использованием научного потенциала технических вузов Украины в ускорении научно-технического прогресса; Гордиенко Л. И., Терещенко Г. И., Хомутова З. Ф. О деятельности Компартии Украины по укреплению учебно-материальной базы профтехучилищ республики (1966—1970 гг.); Гончаренко Л. Г., Захарова Л. М., Кладина М. А. Роль партийных организаций Украины в усилении пропаганды передового производственного опыта (1966—1970 гг.).

Научные труды по истории КПСС: Республиканский межведомственный научный сборник. Вып. 113. КПСС — партия интернационалистов-ленинцев. Киев. Сильченко З. А. Воплощение принципа интернационализма в организационном строении КПСС; Зашкільняк А. С., Трофимович В. В. Роль ленинской «Искры» в укреплении интернациональных связей российских и польских революционных социал-демократов; Матвиенко С. Г. Борьба большевиков Украины за осуществление интернационального принципа в строении партийных организаций накануне

ее и в период первой российской революции; Буравченкова С. Б. К вопросу о борьбе большевистских организаций Украины против идеологии УСДРП. (Историографический аспект); Метелица Д. А. Борьба большевистской партии за интернациональное единство солдатских масс в Октябрьской революции. (Обзор литературы 60—70-х годов); Чирко Б. В. Деятельность КП(б)У по обеспечению свободного развития национальных меньшинств (1923—1927 гг.); Греченко В. А. Партийно-советская печать в борьбе против троцкистско-зиновьевского блока по вопросам национальной политики (1926—1927 гг.); Новохатко Л. М. Коммунистическая партия — организатор сотрудничества народов СССР в создании фундамента социалистической экономики. (На материалах Украины); Галаган В. Я., Письменный Г. Г. К вопросу о деятельности Компартии Украины по воспитанию трудящихся Правобережья и западных областей республики в духе дружбы народов и пролетарского интернационализма (1943—1944 гг.); Мусатова Л. Я., Сахарчук И. М. О роли КПСС в организации братского сотрудничества железнодорожников страны в годы Великой Отечественной войны. (На материалах Украинской ССР); Мингазутдинов А. Ф. Фронтальная печать — оружие Коммунистической партии в интернациональном воспитании воинов в годы Великой Отечественной войны; Иващенко И. П., Куличенко Л. К., Мартышевский М. А. Интернациональное и патриотическое воспитание советских воинов в годы Великой Отечественной войны; Вороница А. И., Лось В. Е. Партийное руководство творческим сотрудничеством ученых братских республик в сфере научных исследований (1966—1970 гг.); Гошуляк И. Л., Боярская З. И. Пропаганда партийной печатью Украинской ССР идей дружбы и братства народов в период всенародного празднования 50-летия образования СССР; Панибудьласка В. Ф., Лабур В. А. Партийное руководство межреспубликанским соревнованием смежных производственных коллективов (1971—1980 гг.); Хоменко Н. М., Пацурковская А. В. Деятельность Компартии Украины по дальнейшему усилению ведущей роли рабочего класса в интернационализации общественной жизни на этапе зрелого социализма. (К историографическим проблемам); Иванов А. Ф. Против современных буржуазных фальсификаций принципа интернационализма в формировании состава КПСС; Логвиненко А. В. Некоторые вопросы работы партийных организаций Украины по интернационально-патриотическому воспитанию школьников во внеурочное время (1952—1954 гг.); Кузминец А. В. Комсомол Украины — активный помощник партии в интернациональном воспитании школьной молодежи (1961—1970 гг.); Власенко А. В. Из опыта работы партийных организаций по интернациональному воспитанию трудящихся (1971—1975 гг.); Пузыренко А. Я. Партийно-советская печать —

активный помощник Коммунистической партии в укреплении культурного сотрудничества народов СССР в условиях развития социализма (К историографии вопроса).

Научные труды по истории КПСС: Республиканский межведомственный научный сборник. Вып. 114. Исторический опыт партии большевиков в борьбе за массы в трех российских революциях. Киев. Варгачук П. Л., Солдатенко В. Ф. К вопросу о борьбе большевиков Украины за ленинскую стратегию и тактику социалистической революции (март 1917 г.—февраль 1918 г.); Гребенников В. Н. Печать революционных социал-демократов о фабричном законодательстве царизма; Морозко В. Н. Помощь большевистской эмиграции парторганизациям Украины в работе среди народных масс (1903—1905 гг.); Илюшина Л. И., Кормич А. И. О деятельности большевиков Украины в среде демократических слоев города в период высшего подъема революции 1905—1907 гг.; Зарубин А. Г. К вопросу о содержании ленинского термина «народная революция» (1905—1907 гг.); Юр П. С. Разоблачение В. И. Лениным мелкобуржуазных и либерально-буржуазных воззрений на характер и движущие силы в буржуазно-демократической революции в России (1905—1907 гг.); Ростовская О. В. Борьба большевистских организаций Украины за влияние на рабочую молодежь в годы нового революционного подъема; Скотаренко П. Я. Борьба В. И. Ленина за революционное направление газеты «Социал-демократ» (1910—1911 гг.); Сурай Ю. И. Большевистская восходящая печать в борьбе партии против «революционного оборончества» солдатских масс (март—июль 1917 г.); Черномоз И. Ш. Идеино-политическая борьба большевистских организаций Украины за рабочий контроль в период двоевластия; Калинин А. Н. Роль газеты «Правда» в подготовке масс к Октябрьскому вооруженному восстанию; Маленко Е. Е. Борьба большевиков Сумщины за массы (март 1917 г.); Рыболовлева Э. П. Создание и укрепление Красной гвардии на Украине (По воспоминаниям участников революционных событий); Варзакский В. Д. О борьбе партии большевиков за привлечение демократического офицерства русской армии на сторону социалистической революции (октябрь 1917 г.—февраль 1918 г.); Метелица Д. А. Борьба большевиков за солдатские массы в новейшей историографии Великого Октября (конец 60-х—70-е годы); Белоусов Л. В. Некоторые вопросы критики буржуазных фальсификаций руководящей роли большевистских организаций Украины в Февральской буржуазно-демократической революции; Иванов А. Ф. Ленинский принцип интернационализма в организационном строении КПСС и вымыслы «советологов».

Вопросы истории СССР: Республиканский межведомственный научный сборник. Вып. 26. Харьков. Лантух В. В. Годы великих свершений; Тригуб П. Н. Советы, исполкомы и ревкомы на Украине в 1919—1920 годах; Терещенко Ю. И. Центра-

лизация продовольственного дела на Украине в 1919 году; Ревегук В. Я. Создание и деятельность Украинской трудовой армии; Гонтар А. В. К истории создания Украинского республиканского совета профсоюзов; Лобурец В. Е. Рост численности рабочего класса Украины в 1921—1932 годах; Лях С. Р. Формирование атеизма как черты советского образа жизни в доколхозной деревне на Украине; Эпштейн А. И. Социально-бытовые условия на стройках Украины в годы первой пятилетки; Ермак А. П. Батрачество Украинской ССР в период построения фундамента социализма (1926—1932); Шаповалова Н. С. Шефство рабочих Украинской ССР над политзаключенными зарубежных стран в 1926—1932 годах; Зубалий А. Д. Братское сотрудничество и взаимопомощь союзных республик в построении экономического фундамента социализма (1926—1932); Боднар Т. И. Создание и организационное укрепление профсоюзных организаций в колхозах Украинской ССР (1958—1977); Тимофеев В. В. Влияние научно-технического прогресса на изменение состава рабочих-машинистов Украинской ССР (1966—1970); Никифорок Н. П. Помощь рабочих западных областей УССР в проведении массово-политической и культурно-просветительной работы на селе в 1966—1970 годах; Роман В. А. Мелниорация и ее роль в интенсификации сельского хозяйства Украины (1966—1975); Головка А. Б. Политические отношения Руси и Польши в начале XI века; Мордвинцев В. М. Государственные повинности монастырских крестьян Левобережной Украины в 30—80-е годы XVIII века; Мельник Л. Г., Раковский Л. Э. Положение рабочих свеклосахарной промышленности на Правобережной Украине в предреформенное время; Казымпрчук Г. Д., Смирнов В. Л. А. И. Герцел и студенты Киевского и Харьковского университетов в годы первой революционной ситуации в России.

Вопросы новой и новейшей истории: Республиканский межведомственный научный сборник. Вып. 27. Киев. Луханина Т. П. Советско-болгарское сотрудничество в области науки и высшего образования (1958—1976 гг.); Мухина Н. В. Культурное сотрудничество Советского Союза и Народной Республики Болгарии на современном этапе; Черный А. И. Создание тяжелой индустрии в Народной Республике Болгарии (1948—1958 гг.); Толстов С. В. Развитие радикального направления в ирландском национально-освободительном движении (1913—1918 гг.); Деджула Г. А. Страны Восточной Европы в антисоветских планах западных держав на Парижской мирной конференции 1919 года; Гарсия К. К. Классовая сущность диктатуры М. Пиночо де Риверы и ее место в генезисе испанского фашизма 30-х годов; Мартыненко В. А. Некоторые вопросы экономической политики Канады в начальный период второй мировой войны (1939—1941 гг.); Зинченко В. В. Референдум 1969 г. и позиция Французской коммунистической партии; Миккульская Л. А. Особенности политического развития ФРГ во

второї половині 60-х років і проблеми формування «всхідної політики»; Шевченко А. А. Політика «открытых дверей» Єгипта; Лазько Г. Г. Польща і Франція во время Рейнського кризиса 1936 года; Кошников А. А. Советская печать о международной солидарности трудящихся с борьбой испанского народа (1936—1939 гг.); Маркина А. А. К истории американской политики «холодной войны»; Рожик Н. К. К вопросу об отношении Германии к советско-китайскому конфликту 1929 года; Чернявский Г. И. Против буржуазно-реформистских извращений революционной деятельности Георгия Димитрова; Бондарчук В. И. Против буржуазной фальсификации французского движения Сопротивления; Солтановская Т. Г. Советская историография 50-х — 70-х годов о деятельности Жан-Поля Марата в годы Великой французской буржуазной революции; Бондарь Н. Н. К проблеме классификации культур шпуровой керамики.

Архіви України, № 1. До підсумків роботи архівних установ Української РСР у 1980 р.; Сиволоб Ю. В. Документи профспілок про розвиток соціалістичного змагання трудящих Української РСР у десятих п'ятиріччі; Коновалова В. С. Республіканська нарада-семинар з питань обліку архівних фондів і документів; Свечкова Л. М. Участь працівників Державного архіву Чернігівської області у лекційній пропаганді; Волковинський В. М. З історії діяльності К. Є. Ворошилова на Україні в роки іноземної воєнної інтервенції та громадянської війни 1918—1920 рр. (До 100-річчя від дня народження); Новикова В. С. Створення в партархіві Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС — картотеки учасників партизанського руху в роки Великої Вітчизняної війни; Плахтіна М. І. Роль каталогів ЦДА УРСР у м. Львові в організації наукової інформації про документи архіву; Ляпунов Ю. П. Робота госпрозрахункового відділу Держархіву Чернівецької області по впорядкуванню документів установ, організації і підприємств; Рибак І. В. Документи ЦДАЖР УРСР про діяльність селянських комітетів взаємодопомоги на Україні (1921—1932); Кульчицький С. В. З історії трудових починів робітників промислових підприємств м. Києва; Положення про відділ (групу) відомчих архівів, комплектування і експертизи цінності документів держархіву; Обговорення працівниками архівних установ Української РСР проекту ЦК КПРС до XXVI з'їзду партії; Палакін Г. В., Скоріна В. С. У Головархіві УРСР; Горбачова-Звонецька Л. В. На честь ювілею першої російської революції; Шевченко Л. В. Конференція з питань історичного краєзнавства.

Архіви України, № 2. Року XXVI з'їзду КПРС — ударну працю; Соціалістичні зобов'язання працівників архівних установ Української РСР на 1981 рік; Базанова М. М., Курносів Ю. О. Українська РСР у роки десятої п'ятирічки (За до-

кументами ЦДАКФФД УРСР); Кінзерська Л. Л., Прокопчук В. В. З досвіду роботи ЦДАЖР УРСР по організації відбору на державне зберігання документів про соціалістичне змагання; Смирнов Є. П. З історії соціалістичного змагання серед будівельників монтажних організацій Української РСР; Підгайчук Л. А. Документи про дружні зв'язки між трудівниками колгоспу ім. В. І. Леніна Снятинського району Івано-Франківської області і кооперативу «Ленін» Варненського округу НРБ; Людкоўський Ш. С. Документи про В. І. Леніна у фондах Державного архіву Миколаївської області; Крепишева Н. О. Колекція документів ЦДАЖР УРСР з історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.; Чернега П. М. Участь профспілок у відбудові народного господарства Української РСР в роки Великої Вітчизняної війни; Буравченков А. О., Боряк Г. В. Революційна діяльність І. В. Бабушкіна на Україні (За документами ЦДА УРСР у м. Києві); Коваль М. В. Допомога князя Червоної Армії під час героїчної оборони міста в 1941 р.; Овсієнко О. Ф. Нові документи про боротьбу київських соціал-демократів проти спроб царизму загальмувати наростання робітничого руху напередодні революції 1905—1907 рр.

Архіви України, № 3. Долгих П. І. Про завдання архівних установ у світлі рішень XXVI з'їзду КПРС; Республіканська нарада працівників архівних установ; Мітюков О. Г. Підсумки виконання п'ятирічного плану розвитку архівної справи в Українській РСР на 1976—1980 рр. та завдання архівних установ на 1981—1985 рр.; Качій Ю. Ю. Нововиявлений прижиттєвий портрет Богдана Хмельницького; Слончак Н. М., Яценко Н. М. Увічнення подвигу героїв Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. на Україні; Москалец М. М. Нові документи ЦДАЖР УРСР про педагогічну діяльність А. С. Макаренка в колонії ім. М. Горького; Миць М. Р., Болдирева Н. О. Документи Держархіву Волинської області про опір фашистському окупаційному режиму на Волині в роки Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.; Богомолець О. О., Сіренко Л. В. Фонд академіка О. О. Богомольця у ЦДАЖР УРСР (До 100-річчя з дня народження); Попова Н. Л. Всесоюзна нарада-семинар представників установ системи Головархіву СРСР з наукової організації праці; Коновалова В. С., Крайська З. В. Організація архивного дела в СССР; Пронін В. О. Шефська допомога трудящим м. Києва трудовому селянству в роки масової колективізації сільського господарства; Івахова О. М. Документи ЦДА УРСР у м. Києві про економічний розвиток і благоустрій міста XIX— на початку XX ст.; Висоцька В. С. Відзначення 100-річчя з дня народження К. Є. Ворошилова; Гусєва Н. П. Вшанування ветерана Балтійського флоту.

Пам'ятники України, № 1. VII пленум управління Українського товариства охорони пам'яток історії та культури; Кот С. Республіканська наукова конференція з істо-

ричного краєзнавства; Горленко В. Ми-
нувшина з пташиного польоту; Висоць-
кий С. Золоті ворота міста Ярославля;
Шовкопляс Г. Найдавніша місцина Киє-
ва; Бородій М. Медицина Київської Ру-
сі; Богатюк С., Малаховський Є. Софійські ворота; Дегтярьов М. Стояти
пам'ятці віки; Балацька Л. Київ рево-
люційний (нотатки бібліографа); Мол-
давчук Б. З біографії Ясіні; Шуруб-
нев В. Місто розповідає; Бачинський
А. У пошуках слідів історії; Воловник
С. Герої не вмирають; Кузьміна В. Зви-
тяжцям першого бою; Буравченков А.,
Щетенко Л. Іхня слава немеркнуча;
Коваленко М. Маршалу П. С. Рибалку
присвячені; Нефедова Р. Увічнили под-
виг; Макаров І. Моряку-чорноморцю;
Бержицька В. Шкільний художній му-
зей; Федоренко Д. Охорона пам'яток у
Болгарії; Подієнков І. Побратими
«Альоші»; Бодяк В. Лицарям революції;
Іщенко В. Навіки у серці людському;
Кирилін Д. Сучасність Київської Русі;
Заболотна Г. Пам'ятна скарбниця; Са-
пухін Л. Велетню льодовикового періо-
ду; М. І. Калініну; Бекренев В. А.З.
Одусі; Крочек Я. Землякам-героям; Ро-
женко А. Олегу Кошовому; Канцу-
ров Т. Воїнам-визволителям; Лабець-
кий Е. Льотчикам скадовської авіагрупи;
Мелетію Смогрицькому; Алея адміралів.

Пам'ятники України, № 2. Говорять деле-
гати XXVI з'їзду КПРС і XXVI з'їзду Ком-
партії України; Історичний XXVI з'їзд
КПРС: Тематика лекційної роботи Тova-
риства; Присвячено з'їзду КПРС; Бійцю
ленінської гвардії; Відкриття у Ворошилов-
граді пам'ятника Кліменту Єфремовичу Во-
рошилову; Гуськов П. Літопис заводу;
Комарницький О., Чабаренко С. Зліт
кавалерів орденів Леніна; Степа-
нець В. Три криниці; Мельничук Я.
Скарби освітян; Черненко Т. Свято ву-
лиці; Акуленко А. У нас на заводі;
Ткаченко Н. Актив сільської первинної;
Бабенко В. Віддача кожного заходу;
Луденцева О. Вони пропагують пам'ят-
ки; Підсумки організаційної діяльності То-
варства за 1980 рік; Анисимова Є.
Лекція з показом слайдів; Циганок Н.

Історію увічнюють експонати; Латко І.
Діє наукова секція; Загалило В. Універ-
саль на постаменті; Самойлов В. До пи-
тання про пам'ятки трудової слави; Ти-
мофієнко В. Каталог-довідник пам'яток
республіки; Хорозова Л. Наша спільна
гордість; Оліфанова Г. Видатний куль-
турно-освітній діяч; Германенко Г. Міс-
то-герой Київ; Іжко В., Башарин С.
Борцям за владу Рад; Черепакін О.
Залізничникам Ворошиловграда; Зеніке-
єв Є. Героям-чорноморцям; Макаров І.
Есмінцеві «Свободный»; Гаращенко К.
Прокладачам водних переправ; Цим-
бал М. Навіки у пам'яті народній;
Прощаков В. Слово-зброя; Чебо-
тарьов В., Дупленко Ю. Неторо-
вий шлях ученого; Пантелеєв О.
Пам'ятки архітектури Талліна та їх
реставрація.

Пам'ятники України, № 3. Подвигу жити
у віках: Урочисте відкриття меморіального
комплексу «Український державний музей
історії Великої Вітчизняної війни 1941—
1945 років», VIII пленум правління Україн-
ського товариства охорони пам'яток історії
та культури; Бадяк В. В. Відгомін мину-
лого; Звітно-виборча кампанія в організаці-
ях Товариства; Клеменов В. Шкільний
героїчний; Рабин І. Фронтвики кажуть:
«Спасибі!»; Погребовський А. Ство-
рили активісти Товариства; Кличев А. М.
Почесний обов'язок; Артеменко І. Ар-
хеологічні дослідження на Україні в Х
п'ятиріччі; Пономаренко М. Зберегти
підвалини історії; Ричков М. Найдавніша
кам'яна скульптура; Крижницький С.
Архітектура античних міст Північного При-
чорномор'я; Ліньова Є. Білгороду — 1000
років; Самойленко Л. Вузьвська архе-
ологічна; Степанчук В. Діє «Славутич»;
Татарінсв С., Коляда Ю. «Археос»;
Телегін Д. Пам'яткам археології — біль-
ше уваги; Балацька Л. Центр Київської
Русі; Бевза О. Книга про кобзарів; Геро-
ям громадянської війни; Загалило В. І.
В. Бевзу; Чоповський Б. І. М. Сірку;
Подієнков І. Д. М. Медведеву; Івану
Вишенському; Кикоть М. І. Д. Сірку;
Великому Каменяру; Лицарю шаблі і коло-
са; Гіми революції.

---

*Починаючи з № 1 в «УІЖі» публікуватиметься зміст основних рес-
публіканських періодичних видань історичного профілю, що виходять
в УРСР. У № 1 за 1982 р. розкривається зміст видань, що вийшли в
січні — червні 1981 р.*

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

ВСЕСОЮЗНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ІСТОРИЧНІ ТРАДИЦІЇ ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ НАРОДІВ СРСР І СУЧАСНА ІДЕОЛОГІЧНА БОРТЬБА»

3—5 грудня 1981 р. у Києві відбулася Всесоюзна наукова конференція на тему: «Історичні традиції духовної культури народів СРСР і сучасна ідеологічна боротьба», присвячена 1500-річчю заснування Києва.

В роботі чотирьох секцій: «Методологічні проблеми історії філософії та духовної культури народів СРСР»; «Культура Київської Русі і її роль у формуванні та зближенні духовних культур російського, українського й білоруського народів»; «Розвиток мови, літератури, мистецтва в Київській Русі та їх роль у формуванні духовних культур братніх народів СРСР»; «Духовний світ розвинутого соціалізму і критика його фальсифікаторів» взяли участь близько 400 вчених-суспільствознавців, викладачів вузів, представників творчих організацій Москви, Ленінграда, союзних республік.

Вступним словом конференцію відкрив віце-президент АН УРСР, акад. АН УРСР І. І. Лукінов. Він відзначив, що вчені-суспільствознавці завдяки поглибленому аналізу широкого кола археологічних і документальних джерел, пам'яток давньоруської літератури зробили суттєвий вклад у розвиток фундаментальної теорії етногенезу слов'ян. Це цілком відповідає дедалі зростаючому інтересу світової громадськості до історичної долі східнослов'янських народів. Вони назавжди покінчили із соціальним та національним гнобленням, нерівністю та несправедливим перерозподілом природних ресурсів і матеріальних благ, які створені людською працею.

Побудовано зріле соціалістичне суспільство. Країни соціалізму не лише проголошують, а й реально втілюють у життя найгуманніші ідеали, створюють всі умови для духовного розвитку кожної людини.

В майбутньому вченим республіки, підкреслив доповідач, необхідно виконати велику програму соціально-економічних, філософських, історико-археологічних досліджень і розробок, що стосуються поглибленого вивчення духовних процесів у галузі історії, літератури й мистецтва. З іншого боку, наукове висвітлення історичних фактів дає можливість переконливо викривати неспроможність буржуазних, буржуазно-націоналістичних та ревізіоністських інсинуацій.

З доповіддю «Духовне багатство розвинутого соціалістичного суспільства й питання сучасної ідеологічної боротьби» виступив акад. М. Б. Мітін. «Київська Русь і її роль в історії російської культури XIV—XVII століть» — тема доповіді акад. Д. С. Лихачова. Акад. АН УРСР В. І. Шинкарук присвятив свій виступ історичному генезису світогляду й духовної культури. З доповіддю «Київ в історії духовних культур братніх народів» виступив чл.-кор. АН УРСР Ю. Ю. Кондуфор. Чл.-кор. АН СРСР М. Т. Говчук спинився на питаннях взаємозв'язку й спільності філософських культур народів СРСР у XVIII—XX ст. у світлі сучасної ідеологічної боротьби. «Інтернаціоналізм соціалістичної культури і неспроможність її буржуазних інтерпретацій» — тема доповіді чл.-кор. АН УРСР А. М. Шлепакова.

На пленарних і секційних засіданнях відзначалось, що чим багатшою й різноманітною є духовна культура суспільства, тим міцнішим є зв'язок історії із сучасністю, сильнішим її вплив на наше життя. Народи Радянського Союзу пройшли великий шлях боротьби й творення, який увічався побудовою нового суспільства, суспільства, найвищого гуманізму. Нині відбувається розквіт і взаємозбагачення національних культур, на основі рівності та братерського співробітництва формується культура нової соціальної та інтернаціональної спільності людей — радянського народу.

Учасники конференції прийняли відповідні рекомендації, спрямовані на дальший розвиток досліджень з питань духовної культури народів СРСР, на посилення роботи по викриттю буржуазно-націоналістичних і ревізіоністських фальсифікацій історії нашої країни.

У роботі конференції взяли участь кандидат у члени Політбюро, секретар ЦК Компартії України О. С. Капто, кандидат у члени Політбюро ЦК Компартії України, перший секретар Київського міського партії Ю. Н. Єльченко, заступник Голови Ради Міністрів УРСР С. І. Гуренко, завідувачий сектором Відділу науки ЦК КПРС М. В. Пилипенко, завідувачий відділом науки і учбових закладів ЦК Компартії України Ф. М. Рудич.

С. І. ПИРОЖКОВ (Київ)

НАУКОВО-МЕТОДИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ ПО ПРОБЛЕМНОМУ НАВЧАННЮ У ВИКЛАДАННІ СУСПІЛЬНИХ НАУК

3—4 листопада 1981 р. у Чернівцях відбулася міжвузівська науково-методична конференція по проблемному навчанню у викладанні суспільних наук. Її організували відділ науки і учбових закладів Чернівецького обкому Компартії України, Інститут підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському держуніверситеті та Чернівецький орден Трудового Червоного Прапора державний університет.

Вступним словом конференцію відкрив ректор Чернівецького держуніверситету проф. К. О. Червінський, який вказав на особливе значення пошуку нових, ефективних форм навчання в процесі викладання суспільних дисциплін.

На пленарному засіданні з доповіддю виступив секретар Чернівецького обкому Компартії України М. І. Іванеско «Завдання кафедр суспільних наук в світлі рішень XXVI з'їзду КПРС». Він проаналізував досягнення суспільствознавців Чернівецького вузівського регіону в галузі навчальної, наукової та ідейно-виховної роботи, розглянув основні завдання, поставлені перед кафедрою суспільних наук XXVI з'їздом КПРС, Всесоюзною і республіканською нарадами завідуючих кафедрами суспільних наук.

З доповіддю «Проблемне навчання як засіб підвищення ефективності навчально-виховного процесу по суспільних науках» виступив директор ІПК при КДУ д-р філос. наук, проф. А. Т. Нелеп. «Проблемне навчання і актуальні питання методології викладання суспільних наук» — тема виступу д-ра істор. наук, проф. кафедри історії КПРС ІПК при КДУ М. Я. Варшавчика.

З доповіддю «Розвиток творчого мислення студентів у процесі проблемного навчання» виступив зав. кафедрою методики викладання суспільних наук ІПК при КДУ д-р екон. наук, проф. Ю. І. Палкін. Про деякі підсумки й перспективи застосування викладачами-суспільствознавцями методів проблемного навчання в процесі викладання суспільних наук у Чернівецькому вузівському регіоні йшлося в повідомленні зав. кафедрою наукового комунізму Чернівецького держуніверситету д-ра істор. наук, проф. М. Т. Шелети. З доповіддю «Проблемне навчання і підвищення ефективності комуністичного виховання студентів в світлі рішень XXVI з'їзду КПРС» виступив заст. директора ІПК при КДУ д-р істор. наук Б. І. Корольов.

На конференції працювало 4 секції: історії КПРС, марксистсько-ленінської філософії, політичної економії та наукового комунізму.

На секції історії КПРС заслухано та обговорено дві доповіді та десять повідомлень. Доповідь «Матеріали XXVI з'їзду КПРС у проблемному вивченні курсу історії

КПРС» прочитав зав. кафедрою історії КПРС ІПК при КДУ д-р істор. наук, проф. П. М. Шморган. «Особливості проблемного навчання в курсі історії КПРС» — тема виступу в. о. зав. кафедрою історії КПРС Чернівецького держуніверситету канд. істор. наук, доц. М. В. Загайного.

З повідомленням «Мета і функції проблемного навчання в курсі історії КПРС» виступив доц. кафедри історії КПРС і політекономії Івано-Франківського медінституту канд. істор. наук П. А. Корольов «Формування наукового світогляду, комуністичної переконаності, активної життєвої позиції студента в умовах проблемного вивчення історії КПРС» — тема повідомлення канд. істор. наук, доц. кафедри марксизму-ленінізму Чернівецького медінституту Н. А. Баєвої. З повідомленнями «Врахування профілю вузу в умовах проблемного вивчення курсу історії КПРС» виступили в. о. доц. кафедри історії КПРС і політекономії Івано-Франківського медінституту А. Я. Ясинський та викладач кафедри марксизму-ленінізму Тернопільського педінституту канд. істор. наук Т. М. Гонтар.

Про методику критики буржуазної ідеології на основі проблемного викладання історії КПРС йшлося у виступі зав. кафедрою історії КПРС і політекономії Івано-Франківського медінституту канд. істор. наук, доц. С. М. Чапуги. Своім досвідом організації роботи викладачів та студентів у ході проблемного навчання в курсі історії КПРС поділилися канд. істор. наук, доц. кафедри історії КПРС Чернівецького держуніверситету Є. І. Юрій, канд. істор. наук, доц. кафедри марксизму-ленінізму Луцького філіалу Львівського політехнічного інституту Н. Л. Проскура, ст. викладач кафедри історії КПРС Чернівецького держуніверситету А. Я. Волещук, канд. істор. наук, ст. викладач кафедри історії КПРС Чернівецького держуніверситету В. О. Попова, д-р істор. наук, проф. кафедри історії КПРС ІПК при КДУ М. О. Буцько, зав. кафедрою історії КПРС Івано-Франківського педінституту д-р істор. наук, проф. П. С. Федорчак, асистент кафедри історії КПРС Івано-Франківського інституту нафти і газу З. Л. Глоба.

На заключному пленарному засіданні прийнято відповідні рекомендації по проблемному навчанню в процесі викладання суспільних наук: продовжити даліше вивчення питань проблемного навчання, його раціонального поєднання з традиційними методами, розробити методику викладання на лекціях, семінарах; це ж стосується й організації самостійної роботи студентів на лекціях історії КПРС.

М. В. ЗАГАЙНИЙ (Чернівці)

МІЖРЕСПУБЛІКАНСЬКА СТУДЕНТСЬКА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ, ПРИСВЯЧЕНА 1500-РІЧЧЮ КИЄВА

17—19 листопада 1981 р. у Київському державному педагогічному інституті ім. О. М. Горького відбулася міжреспубліканська студентська наукова конференція на тему: «Київ — один з найдавніших культурних та наукових центрів нашої Батьківщини», присвячена 1500-річчю Києва.

В її роботі взяли участь понад 400 студентів з 30 міст України, РРФСР, Білорусії, Латвії, Грузії, Азербайджану, Казахстану, Чуваської та Удмуртської АРСР.

Вступним словом конференцію відкрив ректор Інституту, проф. М. І. Шкіль. Привітання від Ленінського Комсомолу України виголосив секретар ЦК ЛКСМУ В. І. Мироненко. З доповіддю «Історія виникнення Києва» виступив зав. відділом Інституту археології АН УРСР д-р істор. наук П. П. Толочко. На пленарному засіданні було заслухано також виступ студентки Київського педінституту Н. В.

Кропельницької «Сім'я Ульянович у Києві».

На конференції працювало 13 секцій: з проблем суспільних, історичних, психологічних, педагогічних, фізико-математичних, технічних, географічних, хімічних та ін. наук.

На секції історичних наук (керівники — проф. М. Д. Березовчук, доц. І. Х. Ганжа) працювало три підсекції: «Київ — стародавній», «Київ — дореволюційний», «Київ — радянський».

Молоді науковці використали значний документальний матеріал, який дав їм можливість підготувати цікаві й змістовні наукові повідомлення. Керівники секцій на заключному засіданні відзначили серйозну плідотворну роботу майбутніх учених, які виступили з доповідями, присвяченими різним проблемам розвитку Києва.

О. О. СУШКО (м. Боярка
Київської області)

РЕСПУБЛІКАНСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ МОЛОДИХ УЧЕНИХ

25—26 листопада 1981 р. у Києві проходила організована ЦК ЛКСМУ й Інститутом соціальних та економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР (ІСЕПЗК) республіканська конференція молодих учених «Актуальні проблеми соціально-економічного розвитку зарубіжних країн у світлі рішень XXVI з'їзду КПРС». У ній взяли участь представники академічних інститутів республіки та Москви, співробітники вищих навчальних закладів, Управління міжнародних зв'язків АН УРСР. Роботою конференції керували провідні вчені-міжнародники республіки: д-р філос. наук В. В. Косолапов, д-р екон. наук В. С. Будкіп, канд. екон. наук М. Я. Лозюк, канд. істор. наук Ю. М. Мацейко.

Працювали три секції: 1. Проблеми економічного розвитку соціалістичних країн; 2. Проблеми економічного розвитку капіталістичних країн; 3. Соціально-політичні й ідеологічні проблеми соціалістичних і капіталістичних країн та країн, що розвиваються.

Активну участь у роботі першої секції взяли молоді вчені, аспіранти Інституту соціальних та економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР, Інституту історії АН УРСР та Київського держуніверситету. Було заслухано близько 20 повідомлень. Найбільший інтерес у присутніх викликало обговорення таких питань, як удосконалення відносин власності в умовах соціалістичної економічної інтеграції (Б. Гладченко, КДУ); поглиблення інтернаціоналізації господарського життя та дальший розвиток основних форм співробітництва соціалістичних держав (О. Тимофеева, КІНГ; С. Третьякова, ІСЕПЗК); підвищення ефективності соціалістичної еко-

номіки та удосконалення механізмів господарювання в країнах-членах РЕВ в умовах інтенсифікації економічного росту (М. Держалюк, С. Асатуров, Інститут історії АН УРСР; Б. Антонова, ІСЕПЗК; О. Шнирков, КДУ).

Широке коло проблем розглядалося на засіданнях другої секції. Високим теоретичним рівнем відзначалися повідомлення аспірантів В. І. Кравченка — «Про критерії типології країн соціалістичної орієнтації» (Житомирський педінститут), Є. О. Боровик — «Регулювання управлінської діяльності в корпораціях США» (Управління міжнародних зв'язків АН УРСР), Т. В. Гайдай — «Підпорядкування праці капіталу в умовах сучасного державно-монополістичного капіталізму» (КІНГ), Л. О. Немової — «Головні тенденції в розвитку ринку робочої сили та специфіка його державного регулювання в Канаді» (Інститут США та Канади АН СРСР).

Питання суспільно-політичного розвитку зарубіжних країн, міжнародних відносин та ідеологічної боротьби обговорювалися на засіданнях третьої секції. Зокрема, сучасна ідеологічна боротьба на міжнародній арені аналізувалася в повідомленні канд. істор. наук, мол. наук співроб. В. П. Трощинського (ІСЕПЗК). Посилення керівної ролі партії, удосконалення діяльності громадських організацій, насамперед профспілок, у соціалістичному суспільстві, комуністичне виховання молодого покоління — ці питання дістали висвітлення в повідомленнях канд. істор. наук, ст. наук, співроб. Інституту історії АН УРСР С. В. Віднянського та аспірантки цього ж інституту О. В. Шевченко.

Проблеми соціального розвитку країн

Африки, Азії, Латинської Америки, їх боротьби за зміцнення політичної та економічної незалежності в умовах імперіалістичної політики неоколоніалізму були розглянуті в доповідях аспірантів Інституту Латинської Америки АН СРСР Є. М. Пашенцева та О. М. Савіна, співробітників КДУ, кандидатів історичних наук П. Мішенка та Газі Джасіма.

Загалом на конференції, робота якої проходила в діловій атмосфері, було заслухано понад 50 доповідей. Вона стала своєрідною школою підвищення наукового рівня досліджень молодих учених. В майбутньому такі конференції будуть проводитися двічі на рік.

Т. Г. ЗІНЧУК (Київ),
Н. Н. КСЬОНДЗИК (Київ)

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ СЕМІНАР З ІСТОРІЇ КИЄВА

2 листопада 1981 р. в Інституті історії АН УРСР відбувся теоретичний семінар по культурі Києва дожовтневого періоду, присвячений 1500-річному ювілею міста. В його роботі взяли участь науковці інституту та співробітники ЦДІА УРСР.

Вступним словом семінар відкрив канд. істор. наук В. А. С мол і й, який відзначив важливу роль Києва і культурних традицій Київської Русі в розвитку східнослов'янського світу. Він також наголосив, що возз'єднання України з Росією відіграло позитивну роль на всі сфери культурного життя міста, яке перетворилося на один з найбільших культурно-освітніх осередків країни.

З доповіддю «Пам'ятники історії та культури Київської Русі» виступив мол. наук. співроб. Інституту історії АН УРСР М. М. Корітний. Старший палеограф ЦДІА УРСР Г. В. Болотова сплинилася на питаннях розвитку взаємозв'язків і дружби між слов'янськими народами. У виступі

мол. наук. співроб. Інституту історії АН УРСР О. М. Дзюби відзначалося зростання ролі Києва як соціально-економічного, політичного та культурного центру України (XVI ст.-перша половина XVII ст.). Повідомлення мол. наук. співроб. ЦДІА УРСР В. С. Шандри було присвячене розвитку початкової освіти у Києві в першій половині XIX ст.

Із заключним словом виступив зав. відділом історії феодалізму, д-р істор. наук Г. Я. С е р г і є н к о, який підбив підсумки роботи науково-теоретичного семінару, ознайомив його учасників з роботою колективу Інституту історії АН УРСР по підготовці тригоміної «Історії Києва» в чотирьох книгах.

Передбачається проведення семінарів, присвячених участі киян у революційних подіях кінця XIX ст. — початку XX ст.

В. О. ЩЕРБАК (Київ)

75-річчя РОВЕНСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

26 листопада 1981 р. у Ровно відбулася науково-практична конференція «Про завдання музеїв по комуністичному вихованню трудящих у світлі рішень XXVI з'їзду КПРС», організована кафедрою теорії і практики культосвітньої роботи Ровенського державного інституту культури та Ровенським обласним краєзнавчим музеєм і присвячена 75-річчю останнього.

На конференції було заслухано доповіді та повідомлення: «Поєднання музейних та клубних форм роботи у світлі рішень XXVI з'їзду КПРС» (канд. філол. наук С. А. Кіт о в а), «Музей і відвідувач. Роль масової науково-освітньої роботи в пропаганді успіхів радянського народу в комуністичному вихованні трудящих у світлі рішень XXVI з'їзду КПРС» (зав. відділом масової науково-освітньої роботи музею С. М. Соколенко), «Про основні напрями науково-фондової роботи музеїв на сучасному етапі» (зав. відділом фондової роботи музею Н. О. Борнє).

Про досягнення колективу обласного музею та його філіалу в Дубні, а також відділів, які були створені протягом останніх 15—20 років (музей-заповідник «Козацькі могили» в с. Плєшєвє Червоноармійського району, меморіальний музей-квартира радянського розвідника Героя Радянського Союзу М. І. Кузнєцова у Ровно, літературно-меморіальний музей-квартира радянського письменника М. О. Островського у с. Вілія Острозького району, Сарненський та Березнівський краєзнавчі музеї, музей наукового атеїзму в м. Ровно), розповів директор музею В. Я. Сидорєнко. Він відзначив, що у фондах і експозиціях музею зберігається велика кількість колекцій, в тому числі майже 130 тис. оригінальних експонатів. Голіграфії окремих з них демонструються на європейських виставках. Щороку музею з його відділами та філіалом відвідує більше чверті мільйона чоловік. На базі музею проводяться республіканські семінари та наради.

Ювілею музею була присвячена виставка, розміщена в одному з його залів.

Документи, фотографії, голограми та інші цікаві експонати розкривають історію одного з найстаріших музеїв республіки, учасника Виставки досягнень народного господарства УРСР.

На виставці експонуються видання, в яких опубліковано статті, повідомлення, замітки науковців Ровенського обласного краєзнавчого музею. Серед них видання Інституту Археології АН СРСР «Археологические открытия», збірники «По местам боевой славы» (М., 1969), «Музейное дело в СССР» (М., 1974), журнали «Советское славяноведение» і «Советский Красный

Крест». Слід відзначити, що протягом останніх років чотири працівники музею з успіхом захистили кандидатські дисертації.

На урочистих зборах представників громадськості області, присвячених 75-річчю Ровенського обласного краєзнавчого музею, його колектив привітав від імені обласного комітету Компартії України заступник завідуючого відділом пропаганди і агітації обкому партії Є. П. Каліченко. Начальник обласного управління культури В. Г. Бараннік вручив колективу Почесну грамоту облвиконкому.

Г. В. БУХАЛО (Ровно)

ЗАХИСТ ДОКТОРСЬКОЇ ДИСЕРТАЦІЇ С. М. КЛАПЧУКОМ

9 жовтня 1981 р. на засіданні спеціалізованої Вченої ради з історії КПРС при Київському ордену Леніна державному університеті ім. Т. Г. Шевченка відбувся прилюдний захист дисертації на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук доцентом кафедри історії КПРС природничих факультетів КДУ С. М. Клапчуком на тему: «Партійне керівництво підготовкою й вихованням кадрів робітничого класу в умовах розвинутого соціалізму. Досвід Компартії України».

Офіційними опонентами виступили: Заслужений діяч науки РРФСР, д-р істор. наук, проф. Г. Г. Єгорова (Москва), д-р істор. наук, проф. О. І. Терновий (Москва), д-р істор. наук, проф. Б. І. Стеля (Київ). В обговоренні дисертації взяли участь д-р істор. наук, проф., чл.-кор. АН УРСР В. І. Юрчук, д-р істор. наук, проф. В. Ф. Панібудьласка та д-р істор. наук Д. Д. Піха.

У своїх виступах вони підкреслили, що дисертація С. М. Клапчука є першим комплексним дослідженням діяльності одного з бойових загонів КПРС — Компартії України по підготовці й вихованню робітників промислових підприємств в умовах розвинутого соціалізму.

Опоненти відзначили високий ідейний і науковий рівень дисертаційного досліджен-

ня й особливо наголосили, що вивчення форм та методів роботи партійних організацій республіки дало можливість автору розглянути основні напрями вдосконалення партійного керівництва підготовкою кадрів робітничого класу, підвищення керівної ролі КПРС у справі формування кадрів робітників у 60—70 рр. С. М. Клапчук проаналізував діяльність парторганізації по перетворенню системи профтехосвіти в головну ланку системи підготовки робітників, підвищенню ролі ПТУ. Він узагальнив досвід роботи парткомів промислових підприємств УРСР по здійсненню комплексного підходу до виховання робітничого класу. В дисертації обґрунтовано висновки про взаємозв'язок діяльності партії по формуванню робітничих кадрів і зміцненню її соціальної бази, зростанню партійних рядів, поліпшенню їх якісного складу. Автор визначив недостатньо вивчені питання, висловив ряд конкретних пропозицій, спрямованих на вдосконалення системи підготовки й виховання кадрів робітничого класу.

Спеціалізована рада одногослосно ухвалила порушити клопотання перед ВАК СРСР про присудження С. М. Клапчуку вченого ступеня доктора історичних наук.

М. І. ПАНЧУК (Київ)

ЗАХИСТ ДОКТОРСЬКОЇ ДИСЕРТАЦІЇ П. В. МИХАЙЛИНОЮ

29 жовтня 1981 р. на засіданні спеціалізованої ради при Інституті історії АН УРСР відбувся прилюдний захист дисертації на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук завідуючим Чернівецьким відділом Інституту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР П. В. Михайлиною на тему:

«Становище міського населення України та його участь у визвольній боротьбі українського народу (від Люблінської унії 1569 р. до визвольної війни 1648—1654 рр.)».

Офіційні опоненти д-ри істор. наук, проф. В. І. Буганов (Москва), Я. П. Кісь (Львів), д-р істор. наук, проф. чл.-кор. АН УРСР Ф. П. Шевченко (Київ) та не-

офіційні опоненти д-р істор. наук, заслужений діяч науки Української РСР К. І. Стецюк (Київ), д-р істор. наук, проф. В. В. Грабовецький (Івано-Франківськ) високо оцінили наукове дослідження П. В. Михайлини. В дисертації розглянуто важливі питання соціально-демографічної структури й економіки українського феодального міста, становище міського населення, його участь у визвольній боротьбі українського народу в XVI—XVII ст.

Результати досліджень П. В. Михайлини здобули високу оцінку у відгуках на дисертацію та автореферат, які надіслали Дніпропетровський державний університет ім. 300-річчя возз'єднання України з Росією, Харківський державний університет ім. О. М. Горького, Інститут історії АН

БРСР, Інститут історії АН МРСР, Інститут суспільних наук АН УРСР, Вінницький педінститут ім. М. Островського, д-р істор. наук А. Л. Хорошкевич. В них зазначено, що наукові праці дисертанта є певним вкладом у розробку питань розвитку визвольного руху на Україні в XVI — першій половині XVII ст. Свої повідомлення про практичне використання наукового дослідження П. В. Михайлини надіслали Чернівецький обком Компартії України, Міністерство освіти УРСР та Чернівецький держуніверситет.

Спеціалізована рада одногосійно висловила за те, щоб порушити клопотання перед ВАК СРСР про присудження П. В. Михайлині вченого ступеня доктора історичних наук.

С. Б. КАЛИНИЧЕНКО (Київ)

МАЙЯ ВОЛОДИМИРІВНА РІЗНИЦЬКА

На 53-у році життя раптово померла відомий радянський учений, професор, доктор історичних наук Майя Володимирівна Різницька.

М. В. Різницька народилася 20 вересня 1928 р. у м. Дніпропетровську. Після закінчення у 1951 р. історичного факультету держуніверситету працювала інструктором відділу пропаганди й агітації Дніпропетровського обкому комсомолу. В 1951 р. вона завідувала кабінетом марксизму-ленінізму Дніпропетровського педагогічного інституту. З 1953 р. по 1961 р. працювала асистентом кафедри марксизму-ленінізму в Дніпропетровському інженерно-будівельному інституті, а у 1961—1981 рр. — старшим викладачем, доцентом, професором кафедри наукового комунізму того ж інституту.

У 1957—1961 рр. М. В. Різницька навчалася в заочній аспірантурі в відділі історії соціалістичного будівництва Інституту історії АН УРСР. У 1961 р. вона захистила кандидатську дисертацію, а в 1978 р. — докторську дисертацію на тему «Советская историография рабочего класса Украинской ССР периода социалистической реконструкции народного хозяйства

(1926—1937 гг.)». У 1979 р. їй було присвоєно вчене звання професора.

М. В. Різницька написала понад 35 наукових праць, серед яких слід відзначити монографії: «Завершення соціалістичної реконструкції народного господарства і перемога соціалізму в СРСР (1933—1937 рр.)» К., 1967 та «Рабочий класс Украины в период социалистической реконструкции народного хозяйства (1926—1937 гг.)» К., 1977.

Член Комуністичної партії Радянського Союзу з 1953 р., Майя Володимирівна Різницька всі свої сили віддавала партійній і громадсько-політичній роботі: обиралася секретарем, заступником секретаря партійної організації Дніпропетровського інженерно-будівельного інституту, брала активну участь у всесоюзних і республіканських наукових конференціях та нарадах істориків, де виступала з доповідями і повідомленнями.

За суспільно-політичну діяльність Міністерство вищої освіти СРСР у 1976 р. нагородило М. В. Різницьку нагрудним знаком.

Світла пам'ять про вченого-комуніста, талановитого педагога назавжди залишиться в серцях її колег і учнів.

МИХАЙЛО ДМИТРОВИЧ ЮЩЕНКО

9 вересня 1981 р. на 62 році помер доктор історичних наук, професор Михайло Дмитрович Ющенко.

М. Д. Ющенко народився 19 вересня 1919 р. в м. Коропі на Чернігівщині в сім'ї робітника. Шістнадцятирічним юнаком він розпочав трудове життя — працював у районній газеті. Згодом очолював відділ

партійного життя журналу «Комуніст України» і був членом його редколегії.

У роки Великої Вітчизняної війни офіцер-журналіст М. Д. Ющенко працював відповідальним секретарем у газеті «В бой за Родину!» Іокаганської військово-морської бази Північного флоту. У 1942 р. вступив до лав КПРС.

Михайло Дмитрович навчався в Українському комуністичному газетному технікумі ім. М. Островського, в Київському учительському інституті, республіканській партійній школі при ЦК Компартії України, в Житомирському педагогічному інституті, в аспірантурі Академії суспільних наук при ЦК КПРС. У 1958 р. він захистив кандидатську дисертацію, а в 1972 р. — докторську. В творчому доробку М. Д. Ющенка понад 100 друківаних праць, в тому числі три монографії: «Діяльність Компартії України по мобілізації трудящих республіки на розгром фашизму в 1943—1945 рр.», «Агітація і пропаганда комуністів України в умовах німецько-фашистської окупації», «КПРС в період розгорнутого будівництва комунізму» (у співавторстві).

У 1962—1968 рр. М. Д. Ющенко очолю-

вав кафедру марксизму-ленінізму, а у 1970—1981 рр. — кафедру наукового комунізму Київського державного педагогічного інституту імені О. М. Горького.

Поряд з викладацькою і науковою роботою М. Д. Ющенко активно займався й громадською діяльністю як член партійного бюро Інституту, науково-методичної комісії з наукового комунізму при Міністерстві вищої і середньої освіти УРСР, спеціалізованій Раді з наукового комунізму по захисту дисертацій при Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка.

За чесне служіння соціалістичній Вітчизні М. Д. Ющенка нагороджено дев'ятьма бойовими і трудовими нагородами. Світла пам'ять про Михайла Дмитровича Ющенка назавжди збережеться в серцях всіх, хто його знав.

НОВІ КНИГИ

XXVI съезд Коммунистической партии Советского Союза, 23 февр. — 3 марта 1981 г.: Стеногр. отчет. В 3-х т. — М.: Политиздат, 1981. — Т. 1. 382 с.; Т. 2. 265 с.; Т. 3. 536 с.

XXVI съезд Коммунистической партии Украины, 10—12 февраля 1981 года: Стеногр. отчет. — К.: Политиздат Украины, 1981. — 374 с.

АКШИНСЬКИЙ В. С. Климент Єфремович Ворошилов: Біогр. нарис. — К.: Політвидав України, 1981. — 272 с.

БЛАК С. М. Народ за ними не пішов. — Ужгород: Карпати, 1981. — 261 с.

ВАСЬКИНА Л. И. Рабочий класс СССР накануне социалистической индустриализации: Численность, состав, размещение. — М.: Изд-во МГУ, 1981. — 184 с.

ГАЙДУКОВ Л. Ф. Партийное руководство экономикой развитого социализма: На материалах УССР. — К.: Вища школа, 1981. — 168 с.

ДЕНИСОВ С. Г. Борьба партии за культурное преобразование деревни, 1917—1937 гг.: Ист. очерк. — М.: Мысль, 1981. — 197 с.

ДМИТРУК К. Є. Приречені: Буржуаз.-націоналіст. та уніат. провокатори на послугах фашизму та імперіаліст. реакції. — Львів: Каменяр, 1981. — 327 с.

ЗАБОРОВСКИЙ Л. В. Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в.: Из истории междунар. отношений в Вост. и Юго-Вост. Европе. — М.: Наука, 1981. — 180 с.

История Кампучии: Крат. очерк. — М.: Наука, 1981. — 254 с.

КЛІМОВ В. В. Уніатство — запеклий ворог української культури. — К.: т-во «Знання» УРСР, 1981. — 48 с.

КОЛОМИЙЦЕВ В. Ф. Рабочий класс и профсоюзы Франции в борьбе против монополий [1968—1981 годы]. — М.: Профиздат, 1981. — 175 с.

КУЦЕНКО В. И. Благо народа — высшая цель социализма. — К.: Политиздат Украины, 1981. — 172 с.

Летопись важнейших событий советско-болгарских отношений дружбы и сотрудничества, 1944—1980 [Сост. В. В. Павленко]. — К.: Наук. думка, 1981. — 183 с.

МЕЛЬНИК К. С. Революционное движение в Придунайском крае в период империализма [1900—1917]. — Киев; Одесса: Вища школа, Головное изд-во, 1981. — 132 с.

МИХАЙЛОВ С. В. Социальный облик современного рабочего класса: Состав, источники пополнения, полит. поведение. — М.: Наука, 1981. — 278 с.

Нариси історії Черкаської обласної партійної організації. — Дніпропетровськ: Промінь, 1981. — 254 с.

Народное хозяйство Украинской ССР в 1980 году: Стат. ежегодник. К.: Техніка, 1981. — 383 с.

НОВИКОВА Н. Н., КЛОСС Б. М. Н. Г. Чернышевский во главе революционеров 1861 года: Некоторые итоги и перспективы исследования. — М.: Наука, 1981. — 319 с.

ПЛЕХАНОВ Г. В. Про атеїзм і релігію в історії суспільства і культури: [Вибр. твори і уривки з праць]. — К.: Політвидав України, 1981. — 327 с.

Политические партии США в новое время. — М.: Изд-во МГУ, 1981. — 264 с.

ПРОКОФЬЕВА Л. С. Крестьянская община в России во второй половине XVIII — первой половине XIX в. [На материалах вотчин Шереметьевых]. — Л.: Наука, 1981. — 215 с.

ПУГАЧЕВ Б. М. Сближение стран социализма: Вопросы теории и практики. — М.: Наука, 1981. — 208 с.

Рабочий класс в первой российской революции 1905—1907 гг. — М.: Наука, 1981. — 432 с.

РОЗОВ Н. Н. Книга в России в XV веке. — Л.: Наука, 1981. — 152 с.

САЛЕХОВ Н. И. Социалистические преобразования в сельском хозяйстве ГДР, 1949—1980 гг. — М.: Наука, 1981. — 279 с.

Сближение социально-экономического развития города и села. — К.: Наук. думка, 1981. — 295 с.

СУЛЬЖЕНКО В. К. Интернационализм на этапе развитого социализма: Осуществление ленинской нац. политики КПСС на Украине. — Львов: Вища школа. Изд-во при Львов. ун-те, 1981. — 191 с.

Твердыни мужества: Воспоминания ветеранов Великой Отеч. войны об участии в обороне и освобождении городов-героев. — Донецк: Донбасс, 1981. — 183 с.

Укрепление братской дружбы и сотрудничества стран социалистического содружества. — К.: Наук. думка, 1981. — 302 с.

Федоровские чтения. — М.: Наука, 1981. — 293 с.

У 1982 році видавництво «Наукова думка» випустить у світ книги:

НА ЗАХИСТ ЗАВОЮВАНЬ ВЕЛИКОГО ЖОВТНЯ: 36. наук. праць. — Київ: Наук. думка, 1982 (II кв.) — 15 арк. — 2 крб. 50 к. 1500 пр.

У збірнику показується боротьба трудящих України за встановлення Радянської влади і захист завоювань Великого Жовтня. Значна увага приділяється висвітленню керівної ролі В. І. Леніна і Комуністичної партії в організації розгрому внутрішньої контрреволюції та іноземної інтервенції, в соціалістичному будівництві на Україні в роки громадянської війни.

ВЕЛИКОЕ СОДРУЖЕСТВО НАРОДОВ-БРАТЬЕВ [К 60-летию образования Союза ССР]. Ю. Ю. Кондуфор, А. В. Лихолат, С. В. Кульчицький и др.— Киев: Наук. думка, 1982 (III кв.) — 20 л.— 3 р. 50 к. 5000 экз.

У монографії висвітлюється інтернаціональна єдність народів Росії у Великій Жовтневій соціалістичній революції і захисті її завоювань, зміцнення державної єдності народів у ході утворення Союзу РСР, спільна боротьба братніх республік за побудову соціалізму, бойова співдружність радянських народів у Великій Вітчизняній війні, їх взаємодопомога і співробітництво в період післявоєнної відбудови. Значна частина праці присвячена співдружності народів СРСР в умовах розвинутого соціалізму. Висвітлено керівну і організаторську роль КПРС у розвитку співробітництва і зміцненні дружби народів, досліджується економіка СРСР як єдиний народно-господарський комплекс, показано радянський народ як нову історичну спільність, місце Союзу РСР в соціалістичній співдружності.

Попередні замовлення на ці книги приймають усі магазини книготоргів, споживчої кооперації, магазини «Книга — поштою» і «Академкнига». Просимо користуватися послугами магазинів — опорних пунктів видавництва: Будинку книги — магазину № 200 (340048, Донецьк-48, вул. Артема, 147а), магазину «Книжковий світ» (310003, Харків-3, пл. Радянської України, 2/2) і книгарні видавництва «Наукова думка» (252001, Київ-1, вул. Кірова, 4), що надсилає книги іногороднім замовникам післяплатою.
